# شىنجاڭ داشۋېسلىمى ژۇرنىلى

XINJIANG DAXUE XUEBAO

پەلسەپە-ئىجتىمائىي پەن قىسمى

4

1990

# شىنجاڭ داشۇ ئىلمىي ژۇرنىلى

(پەلسەپە ـ ئىجتىمائىي پەن قىسمى)

پەسىللىك ژۇرنال

1990 - يىل 4 - سان

(ئومۇمىي 44 - سان)

12- ئايىنىڭ 1 - كۈنى

نەشىردىن چىقتى


## بۇ سانىدا


ئەدەبىياتنىڭ سىياسىي بەلەن بولغان مۇناسىۋىتى جەھەتتىكى بەزى نەزەرىيىۋى مەسىلىلەر ..... ھېزىم قاسىم 1

يېپەك يولى مەدەنىيىتىنىڭ تۇغىنى شىنجاڭ .....

..... ئابدۇكېرىم رەھمان، غەيرەتجان ئۇسمان 14

مەلىكە ئاسىنا ۋە غەربىي دىيار سەنئىتى .....

..... ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن 28

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرى بەلەن بولغان دوستانە مۇناسىۋەتلىرى ..... ھەبىبۇللا خوجا 38

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھەققىدە ..... مەھمۇتجان ئاسىم 45

«تارىخىي خاتىرىلەر»دىكى ئارشاكلار خانلىقى توغرىسىدا .....

..... شېرىدىن قۇربان 62

يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئالىم جامالىدىن .....

..... ئابلىز مۇھەممەت سايىرامى 70

يۇغۇرلار ھەققىدە خاتىرە ..... راھىلە داۋۇت، كومۇنا جانبۇر 79

مارکسىزملىق قانۇن نۇقتىسىنەزەردە چەك تۈرۈپ، دۆلىتىمىز قانۇنىنىڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىلمىي ئاساستا بەلىش توغرىسىدا .....

..... گاك شى ( ق. قۇربان تەرجىمىسى) 95

ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئىدىيىۋى ـ پسىخىك ئالاھىدىلىكلىرىنى توغرا ئىگىلەپ، سىياسىي ـ ئىدىيىۋى تەربىيىنى كۈچەيتىش توغرىسىدا! .....

..... ئىلھام ياسىن 111

قەدىمىي خەنزۇ تىلىدا يېزىلغان ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلىش ھەققىدە

دەسلەپكى مۇلاھىزە ..... چېن شېمىڭ 120

چاغاتاي تىلىدىكى يىگىرمە بەشىنچى ئۈزۈك تاۋۇش «ئە» [?] توغرىسىدا

..... ئابدۇرۇپ پولات 134

# ئەدەبىياتنىڭ سىياسىي بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى جەھەتتىكى بەزى نەزەرىيۋى مەسىلىلەر

ھېزىم قاسىم

قىسقىچە مەزمۇنى: ئاڭ ۋە ئىرادىگە ئىگە بولغان ئىنسانىنى بىلىش، ئىنسانىنىڭ قىممىتى، ئىجتىمائىي ئورنى، رولى، ئەھمىيىتىنى توغرا چۈشىنىش ۋە جارى قىلدۇرۇش، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇنىڭ ھەقىقىي رەۋىشتە ئۆزىگە مەنسۇپ بولغان ئالاھىدىلىكىنى چىنلىق بىلەن بەدىئىي ھالدا ئىپادىلەش رېئالىستىك ئەدەبىيات - سەنئەتنى گۈللەندۈرۈشتە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشكە تېگىشلىك بىر مۇھىم مەسىلە. ئەدەبىيات بىلەن سىياسەتنىڭ مۇناسىۋىتىدە مەركەزلىك ھالدائۆز ئىپادىسىنى تاپقاندىن بۇ مەسىلىدە، يېقىنقى بىرقانچە يىللاردىن بۇيان ئېلىپ بېرىلغان بەس - مۇنازىرىلەر جەريانىدا، بۇرژۇئازىيىچە ئەركىنلەشتۈرۈش بىلەن شۇغۇللانغۇچى بىر ئوچۇم كىشىلەر ئاتالمىش «ئەدەبىياتنىڭ تاشقى قانۇنىيىتى» ۋە «ئەدەبىياتنىڭ ئىچكى قانۇنىيىتى» دېگەن بىر نېمىلەرنى ئويدۇرۇپ چىقىرىپ، «سۈبيېكتلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش»، «ئىچكى دۇنياغا بۇراش»، «ئەدەبىياتنى ئۆزىگە قايتۇرۇش» دېگەنگە ئوخشاش بىر نېمىلەرنى كېڭ بازارغا سالدى ھەمدە ئەدەبىيات بىلەن سىياسەتنىڭ، ئەدەبىيات بىلەن ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ، سەنئەتكارنىڭ دۇنيا قارىشى بىلەن ئىجادىيەت مېتودى قاتارلىقلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى، ئوچۇق - ئاشكارا ھالدا، «ئەدەبىياتنىڭ تاشقى قانۇنىيىتى» دەپ جار سالدى. رېئالىستىك ئېستېتىكا پرىنسىپلىرى ئاتالمىش «ئەدەبىياتنىڭ تاشقى قانۇنىيىتى» ۋە «ئىچكى قانۇنىيىتى» دېگەن گەپلەرنى پرىنسىپ جەھەتتىن ئازدىلا قوبۇل قىلمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئەدەبىياتنىڭ سىياسىي بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى قاتارلىق بىرقانچە مۇناسىۋەتلەرنى «ئەدەبىياتنىڭ تاشقى قانۇنىيىتى»

دېگەنگە ئوخشاش بىلجىرلاشلارغا قەتئىي ۋە ئىزۇل - كېسىل قارشى تۇرىدۇ. بۇ بىرقانچە خىل مۇناسىۋەت «ئەدەبىياتنىڭ تاشقى قانۇنىيىتى» ئەمەس، بەلكى ئەڭ ماھىيەتلىك، ئەڭ تۈپ ئىچكى قانۇنىيىتى، ئەدەبىيات بۇ مۇناسىۋەتلەردىن ئايرىلغاندا، مەزمۇنسى، ماھىيىتى، يۇرىكى ۋە روھى بولمىغان ئەدەبىيات بولۇپ قالىدۇ.

ئەدەبىياتنىڭ سىياسىي بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئەدەبىيات بىلەن بولغاندىن تارتىپ تا ھازىرغىچە ئىزچىل، كەسكىن بەس - مۇنازىرە قىلىنىۋاتقان، ئەمما ھەممە بىردەك ئېتىراپ قىلىدىغان مۇكەممەل نەزەرىيىۋى قائىدە سىستېمىسى تۇرغۇزۇلمىغان، ئەدەبىيات تارىخىدىكى ئەڭ مۇھىم، نازۇك، مۇرەككەپ مەسىلىلەرنىڭ بىرى. رېئالىستىك ئېستېتىكا پرىنسىپلىرىدا چىنىڭ تەۋرۈش ياكى ئۇنىڭدىن پۈتۈنلەي ۋاز كېچىش مەسىلىسىگە مۇجەسسەملەنگەن بۇ بەس - مۇنازىرىدە، يېقىنقى ئۇچ - تۆت يىل ئىچىدە ئۇشتۇمتۇت سەكرەپ ئوتتۇرىغا چىققان بۇرژۇئازىيىچە ئەركىنلەشتۈرۈش بىلەن شۇئۇللانغۇچى بىر ئوچۇم كىشىلەر مۇنازىرە ئۈسۈلى سۈپىتىدە قوبۇل قىلغىلى بولمايدىغان قىپىالىڭاچ گەپلەرنى قىلىپ، بەكمۇ ھەددىدىن ئېشىپ كەتتى. «سۈبيېكتىلىقنى ئېسىلىگە كەلتۈرۈش»، «ئادەمنىڭ خوجايىنلىق ئورنىنى يوقىتىپ قويۇش»، «ئىچكى دۇنياغا يۈزلىنىش» دېگەنگە ئوخشاش ئالا - چۇقان سادالىرى ئىچىدە، ئەدەبىياتنىڭ سىياسىي بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى مەسىلىسى بۇرژۇئازىيىچە ئەركىنلەشتۈرۈش بىلەن شۇئۇللانغۇچىلار ئەڭ مەركەزلىك، ئەڭ شىددەتلىك ھۇجۇم قىلغان، غەرەزلىك ھالدا بۇرمىلىغان ۋە قارا چاپلىغان مەسىلىلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. ئۇلار ئەدەبىيات بىلەن سىياسىيىنىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسىدە رېئالىستىك ئېستېتىكا پرىنسىپلىرىنىڭ ئەزەلدىن بار بولغان مەزمۇن، ئۆلچەم ۋە قائىدە - قانۇنىيەتلىرىنى ئۇنىڭ ئەسلى ماھىيىتىگە قىلچىمۇ مۇناسىپ بولمىغان گەپلەر بىلەن چۈشەندۈرۈشكە ئۇرۇندى ۋە ئۇنى ھەجۋىلەشتۈردى.

ئەدەبىياتنىڭ ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ ئىنكاسى ئىكەنلىكى، ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ بۇلىقى ئىكەنلىكى ماركسىزملىق دىئالېكتىك ماتېرىيالىزمنىڭ ئېنكاس نەزەرىيىسى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان ۋە ئەمەلىيەت ئىسپاتلىغان ھەقىقەت بولسىمۇ، ئەمما بۇرژۇئازىيىچە ئەركىنلەشتۈرۈش بىلەن شۇئۇللانغۇچىلار ئۇنى «مېخانىك ئېنكاس»، «بىۋاسىتە ئېنكاس»، «ئىلمىي ئەمەس» دەپ بۇرمىلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇلار ئەدەبىياتنىڭ ئىچكى قانۇنىيىتى ۋە تاشقى قانۇنىيىتى» دېگەن بەرنامىلەرنى ئويدۇرۇپ چىقىرىپ، ئەدەبىيات بىلەن سىياسىيىنىڭ، ئەدەبىيات بىلەن ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ، سەنئەتكارنىڭ دۇنيا قارىشى

بىلەن ئەدەبىي ئىجادىيەت مەتودى قاتارلىقلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى ھېچ ئەيمەنمەستىن «ئەدەبىياتنىڭ تاشقى قانۇنىيىتى» گە مەنسۇپ قىلمۇەتتى. دەل مۇشۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ نەزەرىدىكى «ئەدەبىياتنىڭ بىردىنبىر ئوبىيېكتى»، «يادروسى»، «مەقسىتى» بولغان، «ئۆزۈنىڭ ئىرادىسى، ئىقتىدارى، ئىجادچانلىقى بويىچە ھەرنەرسىنى تاشقى دۇنيانى تەسۋىرلەيدىغان»، ھېچنىمىنىڭ توسقۇنلۇقى ۋە چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدىغان «سۇبىيېكتسىپ مەۋجۇدىيەت سۇپىتىدە ئۆزۈنىڭ ئۇسۇلى بويىچە پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان»، «ئەسلى بويىچە تەپەككۇر قىلىدىغان ۋە دۇنيانى بىلىدىغان»، «ئىجادىي تەپەككۇر» ۋە «ھەرنەرسىدارىغا ئىگە» بولغان ئادەم «سىنىپىيلىك ئارقىلىق سۇبىيېكتلىقى يوقىتىۋېتىلگەن»، «بارلىق ئىنسانىيەتنىڭ سىنىپىي قاراشلارغا سىڭدۈرۈۋېتىلگەن»، «تەربىيە قوبۇل قىلمىغىلا بىلىدىغان پاسسىپ مەخلۇققا»، «سىياسىي ياكى ئىقتىسادىي ماشىنىدىكى چىشلىق چاققا»، «سىنىپىي زەنجىرىدىكى ئالقىلىمۇ، سالقىلىمۇ بولىدىغان ھالقىغا»، «سىنىپىي ماشىنىنىڭ بېقىنىدىسىغا» ئايلىنىپ قاپتىمىش. ھالبۇكى ئۇلارنىڭ نەزەرىدىكى «ئادەم» «ئاڭلىق، ئەركىن گەۋدە» بولۇپ، «پائالىيەتكە بەكمۇ باپ»، «تەشەببۇسكارلىق ۋە پائالىيەتچانلىق بىلەن ئۆزۈنىڭ مۇھىتىنى پۈتۈنلەي ئۆزگەرتىپ، ئۆزىگە مۇھىت يارىتالايدۇ» غان، «شارائىتنى ئۆزىنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىغا ماسلاشتۇرالايدۇ» غان، «پاسسىپ، ئىلاجسىزلىق بىلەن مۇھىتنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلمايدۇ» غان، «زۆرۈرىيەتنىڭ قولىغا، سەۋەب، نەتىجە زەنجىرىنىڭ ھالقىسىغا ئايلىنىپ قالمايدۇ» غان «ئادەم» ئەمەس. ئەنئەنىۋىلەر ئۆز ئىجادىي پائالىيىتىدە ئەدەبىياتنىڭ ئەنە شۇ «تاشقى قانۇنىيىتى» بويىچە ئىش قىلىپ، «سىرتتىن تېكىلغان مەلۇم بىر خىل ئۇقۇمنى چىقىش نۇقتىسى» قىلغانلىقى، «ئادەمنى مەبۇت، قورچاق قىلىپ قويغان» لىقى ئۈچۈن، «ئەدەبىيات، سىياسىينىڭ قوللىغا ئايلىنىپ قاپتىمىش»، «ئادەمنىڭ سۇبىيېكتلىقىنى يوقىتىپ قويۇپتىمىش»، «ئادەمنى يوقىتىپ قويۇپتىمىش»، شۇڭا، «ئەدەبىياتنىڭ تاشقى قانۇنىيىتى» دىن «ئىچكى قانۇنىيىتى» گە، «تېشىدىن ئىچىگە كىرىش لازىم» ئىمىش.

پۈرۈنازىيىچە ئەركىنلەشتۈرۈش بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ نەزەرىدە ئەدەبىياتنىڭ سىياسىي ۋە باشقا ئىدىئولوگىك ھادىسىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى «ئەدەبىياتنىڭ تاشقى قانۇنىيىتى» ھېسابلىنىدىغان بولسا ۋە بۇ «تاشقى قانۇنىيەت» يۇقىرىدىكى «پاجىئە» لەرنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولسا، ئۇ ھالدا ئەدەبىياتنىڭ «ئىچكى قانۇنىيىتى» نېمىلەردىن ئىبارەت بولۇشى كېرەك؟ «سۇبىيېكتلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش»، «سەنئەتنى ئۆزىگە قايتۇرۇش»، «ئۆزۈنىنى ئىپادىلەش»، «ئەدەبىياتنىڭ ئۆز ئېستېتىك ئالاھىدىلىكىگە قايتىش»، «ئەدەبىياتنىڭ سۇبىيېكتلىقىنى ئادەمنىڭ ئىچكى دۇنياسىغا يىغىش»، «ئەركىن قويۇۋېتىلگەن

ئىچكى دۇنيا ئارقىلىق ھەممىسىنى بىر تەرەپ قىلىش»، «ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتنىڭ سۇبيېكتىپقا كۆرسىتىدىغان تەسىرى ۋە چەكلىمىلىكىنى ئىنكار قىلىش»، ۋەھاكازالار ئەدەبىياتنىڭ «ئىچكى قانۇنىيىتى» بولارمىش. مانا بۇلار «تېشىدىن ئىچىگە كىرىش»، «ئىچكى دۇنياغا بۇراش» بولۇپ، مۇشۇنداق «كىرىش» ۋە «بۇراش» ئەھمىيىتىنى ئاشقاندىلا، «ئەدەبىياتنىڭ سىياسىيلىكى ياللانمىسلىق ئورنى» كەلتۈرۈپ چىقارغان «خىلمۇ - خىل رېئال ئاساردىكى» تۇگۇنلىرىمۇ، «سۇبيېكتىلىق» نۇر چاچارمىش.

روشەنكى، بۇ، ئوبيېكتىنىڭ سۇبيېكتقا نىسبەتەن غايەت زور چەكلىمىلىكى ئۈچۈن ئىكەنلىكىنى ئۆز پرىنسىپى قىلىدىغان ماتېرىيالىستىك دىئالېكتىكىلىق نۇقتىنەزەرنىڭ تۈپ قانۇنىيەتلىرىگە قىلىنغان ئىنكارچىلىق ۋە بىلىمسىزلاش بولۇپ قالماستىن، يەنىكى بۇ رېئالىستىك ئېجادىيەتنىڭ تۈپ پرىنسىپى ھېسابلىنىدىغان ئەدەبىيات بىلەن سىياسىيىنىڭ، ئەدەبىيات بىلەن ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ، سەنئەتكارنىڭ دۇنيا قارىشى بىلەن ئىجادىيەت مېتودى قاتارلىقلارنىڭ دىئالېكتىكىلىق مۇناسىۋىتىگە قىلىنغان ئىنكارچىلىق ۋە بىلىمسىزلاشتىن ئىبارەت. ئۇلار ئىنكار قىلغان بۇ بىرقانچە خىل مۇناسىۋەتلەر، ئەمەلىيەتتە، ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ يادروسى، مەزمۇنى، تۈپ ماھىيىتى بولۇپ، مۇبادا ئەدەبىيات - سەنئەت بۇ بىرقانچە مۇناسىۋەتلەردىن ئايرىلىپ قالىدىكەن، ئۇ ھالدا، مۇنداق ئەدەبىيات ئۆزىنىڭ يۈرىكى، قېنى، گۆشى ۋە روھىدىن ئايرىلىپ قالغان قۇرۇق ئەدەبىيات - سەنئەتكە ئايلىنىپ قالىدۇ. بولۇپمۇ بۇ مۇناسىۋەتلەرنىڭ يادروسى ھېسابلىنىدىغان ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ سىياسىي بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى كىمكى ئاتالمىش «تاشقى قانۇنىيەت نەزەرىيىسى» ئارقىلىق ئىنكار قىلىشقا ئۇرۇنىدىكەن، ئۇ ئۆزىنىڭ ئېدىئالىستىك نۇقتىنەزەرنى ئاساس قىلىدىغان ئېدىئالىستىك ئېستېتىكا پرىنسىپلىرى ئارقىلىق دىئالېكتىكا ماتېرىيالىزملىق نۇقتىنەزەرنى ئاساس قىلىدىغان رېئالىستىك ئېستېتىكا پرىنسىپلىرىنى ئاغدۇرۇۋېتىشكە ئۇرۇنۇش ماھىيىتىنى ئاشكارىلاپ قويغان بولىدۇ.

چۈنكى، ئەدەبىيات بىلەن سىياسىيىنىڭ مۇناسىۋىتى مەيلى سىنىپىي نۇقتىدىن، مەيلى ئەدەبىياتنىڭ سىياسىي ئۇچۇن خىزمەت قىلىشى نۇقتىسىدىن شەرھىلەنسۇن، ئۇ، تېگى - تەكتىدىن ئالغاندا، ئىنسانىيەت دۇنياسى ۋە ئۇنىڭغا مەنسۇپ بولغان، نورمال ماددىي ۋە مەنىۋى پائالىيەت ئېستېتىكىسىگە ئىگە بولغان ھەربىر شەخسنىڭ ئورتاق ئادىمىي خىسلىتى ۋە ماھىيىتىنى قانداق چۈشەندۈرۈش، ئەدەبىيات - سەنئەت ۋاستىلىرى ئارقىلىق قانداق ئىپادىلەش مەسىلىسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

تەبىئەت دۇنياسىنىڭ ئاساسىي ئامىللىرىنىڭ بىرى بولغان ئادەم، سىنىپ پەيدا بولغاندىن كېيىن كۈندىن - كۈنگە ئۈسۈپ، مۇستەھكەملىنىپ ۋە مۇرەككەپلىشىپ

بارغان ئىجتىمائىي مۇھىت ئىسچىدە پائالىيەتتە بولۇپ كەلدى. ئادەملەرنىڭ ئىجتىمائىي مۇھىتى قانچىلىك مۇرەككەپ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ مۇئەييەن جەمئىيەتنىڭ مۇئەييەن ئىقتىسادىي بازىسى ۋە ئۈستىقۇرۇلمىسىدىن تەشكىل تاپقان بىر پۈتۈنلۈك بولۇپ، ئەدەبىياتنىڭ ۋەزىپىسى مۇشۇ بىر پۈتۈنلۈك ئىچىدىكى ئادەمنى ئەكس ئەتتۈرۈشتىن ئىبارەت. ئۇنداق بولسا، ئىنسانلار ئىجتىمائىي مۇھىتنىڭ مۇھىم بىر قىسمى بولغان، ئۇستىقۇرۇلمىغا تەۋە بولغان ئەدەبىيات بىلەن سىياسىيئىڭ مۇناسىۋىتى زادى قانداق بولۇشى كېرەك؟ ھەرقانداق بىر كىشى سىياسىيدىن ئايرىلغان ھالدا ياشىيالمىغان، بەلكى كىشىلىك ئىجتىمائىي مۇھىتنىڭ ئەك مۇھىم قىسمىنى سىياسىي تەشكىل قىلغان ئىكەن، ئۇ ھالدا، ئەدەبىيات ئۇنى قانداق ئەكس ئەتتۈرۈشى كېرەك؟ ئەدەبىياتنىڭ مۇئەييەن بىر سىنىپنىڭ ئاڭ ۋە ئىرادىسىنى ئىپادىلەيدىغانلىقى، سىنىپتىن، سىياسىيدىن تاشقىرى ئەدەبىياتنىڭ بولمايدىغانلىقى، يازغۇچىنىڭ سىنىپنىڭ «كۆزى، ۋۇلقى ۋە تىلى» ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت نەزەرىيىۋى پرىنسىپلار ھازىرمۇ كۆچكە ئىگىمۇ-يوق، دېگەنگە ئوخشاش بىر قاتار مەسىلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئەدەبىيات بىلەن سىياسەت مۇئەييەن جەمئىيەتنىڭ مۇئەييەن ئىقتىسادىي بازىسى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىغان، ئاڭ فورماتسىيىسىگە مەنسۇپ بولغان، خاراكتېرى، رولى بىر - بىرىدىن تۈپتىن پەرقلىنىدىغان ئىككى ساھە. ئەدەبىيات سىياسىيدىن ئايرىلىپ مۇستەقىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدىغان كىشىلىك تۇرمۇشنى مۇئەييەن سىياسىي مۇھىت ئىچىدە ئۆزىگە خاس بەدىئىي ئوبرازلار يارىتىمى بىلەن ئىپادىلەپ، كىشىلەرنىڭ ئېڭىدا ئۆزگىرىش ھاسىل قىلىپ ۋە بۇ ئۆزگەرگەن ئاڭ ئارقىلىق ئۆزى پەيدا بولغان ئىقتىسادىي بازىسقا ئونىداق ياكى مۇنداق تەسىر كۆرسەتسە، سىياسىي ئەدەبىياتقا ئوخشاش ئۇنداق سىلاپ - سىپاپ، ئىش ئۆتۈپ بولغاندىن كېيىن تېخىپ - تەمتىرەپ، ئوبراز، پىكىر، ھېسسىيات ۋە ئالالمىغاندا قىتۇر بىر نېمىلەرنى ئىزدەپ سىپاگەرچىلىك قىلىپ ئولتۇرمايدۇ. ئۇ، نەتىجە ئەمەس، سەۋەب؛ تاسادىپىيلىق ئەمەس، زۆرۈرىيەت ۋە مۇقەررەرلىك. ئۇ، دۆلەتنىڭ دىكتاتۇرا ئورگانلىرى: سوت، تۈرمە، ساقچى، ئارمىيە، قانۇن قاتارلىق زورلۇق كۈچ ۋاستىلىرى ۋە بۇ زورلۇق كۈچ ۋاستىلىرىنى ئۇنۇملۇك تۇردە ئىشلىتىدىغان، پايدىلىنىش ئۇنۇمىنى يۇقىرى چەكتە ئۆستۈرۈش ئۈچۈن خىزمەت قىلدىغان ئەك يېڭى، ئەك جىددىي، ئەك كەسكىن، ۋەزىيەتنى ئىلگىرى سۈرۈش، ئوقتەي - توقتەي قىلىۋېتىش نىۋىزىغا ئىگە بولغان سىياسىي كۆز قاراش ۋە نۇقتىئىنەزەرلەردىن تەشكىل تاپقان. ئۇ، خەلق پىكىرىنىڭ مەركەزلەشكەن ئىپادىسى سۈپىتىدە جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ تارىخىغا پۈتلىكاشاك بولغان تۈزۈم ۋە بازىسىنى ئۇرۇش، ئىنقىلاب يولى بىلەن ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىيات

تارىخىغا، خەلق ئاۋازىغا ئۇيغۇن بولغان تۈزۈم ۋە بازىسىنى ئورنىتىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئىنسانىيەتنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋي جەھەتتىكى تەرەققىياتىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ ۋە ئىقتىسادىي بازىسقا ئۇيغۇن بولغان جامائەت پىكرىگە يېتەكچىلىك قىلىپ، قائىدە سۆزلەپ، ئۇنى تۈرلۈك ۋاسىتىلەر بىلەن ئاشكارا، ئۇدۇل تەشۋىق - تەرغىپ قىلىپ، كېشىلەرنى مۇئەييەن ئىقتىسادىي بازىسقا ئۇيغۇن كېلىدىغان ئاڭ ۋە ئىراده تۈرغۇزۇشقا دەۋەت قىلىدۇ. ئۇ، ئىقتىسادنىڭ مەركەزلەشكەن ئىپادىسى. ئۇ، ئاغدۇرۇپ تاشلاش ۋاسىتىسى ئارقىلىق يېڭى ئىقتىسادىي بازىس ئورناتقىنىدۇ، ئۆزىنىڭ باش پروگراممىسىنى يېڭى ئىقتىسادىي بازىسنىڭ قەدىمگە يېقىنلىشىدىن ماسلاشتۇرۇپ، دەرھال ئۆزگەرتىپ ياكى تولۇقلاپ ئىقتىسادىي بازىس ئۈچۈن ئۇنۇملۇك خىزمەت قىلىۋېرىدۇ. ئەدەبىياتتىكى ئۆزگىرىش ۋە ماسلىشىشچانلىق سىياسىيدەك تېز بولمايدۇ، ئۇنىڭ ئۈچۈن مەلۇم بىر جەريان بولۇشى لازىم. ئەدەبىيات بازىس تەرىپىدىن بەلگىلەنسىمۇ، ئەمما، ئۇ، سىياسىي ئارقىلىقلا بازىسنى چۈشىنىدۇ ۋە بازىسقا ئەكس تەسىر كۆرسىتىدۇ، بۇنىڭدىن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇكى، ئەدەبىيات بىلەن سىياسىينىڭ خاراكتېرى، رولى ئوخشاش بولمىسىمۇ، ئەمما بۇ ئىككىسىنىڭ بازىسقا كۆرسىتىدىغان ئەكس تەسىرى جەھەتتىكى مۇناسىۋىتى تولىمۇ يېقىن. بىراق، ۋاسىتىلىق ۋە بىۋاسىتىلىق مۇناسىۋەت جەھەتتە، سىياسىي ئەدەبىياتقا قارىغاندا ئىقتىسادىي بازىسقا يېقىن تۇرسا، سىياسىي ئارقىلىق رول ئويناىدىغان ئەدەبىيات سىياسىيغا قارىغاندا بازىستىن يىراقراق تۇرىدۇ. ئەمما، ئەدەبىياتنىڭ سىياسىيغا، سىياسىينىڭ ئەدەبىياتقا بولغان تەسىرى ھامان مۇتلەق بولىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە سىياسىينىڭ ئەدەبىياتقا بولغان تەسىرى ئومۇمىيۈزلۈك ۋە تېخىمۇ كەسكىن بولىدۇ. ئەدەبىياتنىڭ سىياسىيغا بولغان تەسىرى كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ۋە سىنىپىي مۇناسىۋەتلەرگە كۆرسەتكەن تەسىرىدە گەۋدىلىنىدۇ. بۇنداق تەسىر ئايلىنىپ كېلىپ، ئەدەبىياتنىڭ ئىقتىسادىي بازىسقا كۆرسەتكەن تەسىرى بولۇپ قالىدۇ. سىياسىينىڭ ئەدەبىياتقا كۆرسىتىدىغان تەسىرى تېخىمۇ بىۋاسىتە بولۇپ، ئۇ، ئەدەبىياتنى، يازغۇچىلار قوشۇنىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرەلەيدۇ ھەمدە پۈتۈنلەي گۈمرانمۇ قىلىۋېتەلەيدۇ. يازغۇچى مۇئەييەن سىياسىي مۇھىت ئىچىدە ئەركىن پائالىيەتتە بولىدىغان، ئەركىن سۆزلىگۈچى بولغانلىقتىن، يازغان ئەسەرلىرىمۇ سىياسىينىڭ روھىدىن چەتلەپ كېتىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس، شۇنداقلا سىياسىيدىن ھالقىغان پىكىر ئېقىمى، ئەدەبىيات ھەرىكىتى، ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ بولۇشى تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس. ئەمما، سىياسەتتە نېمە دېيىلگەن بولسا ئەدەبىياتمۇ تەييار سىياسىي پرىنسىپ، قارار، بەلگىلىمىلەرنى شۇ پېتى ئۆز ئەينى دېيىش ياكى مەلۇم زامانىدىكى سىياسىي ۋەزىپە نېمە بولسا ئەدەبىيات شۇ ۋەزىپىگە لايىقلىشىپ، «ھە» دېسە «ھۇ» دېيىش، بۇگۈن بىر چاقىرىق،

بىرەر شۇئار، بىرەر تەشۋىقات تېزلىسى چىقسا، ئاخشىمى مۇكچىيىپ ئولتۇرۇپ، شۇ چاقىردۇق، شۇئار، تەشۋىقات تېزلىكىگا لايىقلاشتۇرۇلمىغان سېخىسىلىق ۋاقىتنى لىكلەر، جېنى ۋە روھى يوق، بۇيرۇقنى ئىجرا قىلغۇچى «سىياسىي ئادەملەر»نى يامىراپ چىقىپ، سىياسەتنىلا تەشۋىق قىلىدىغان ناتۇرالىستىك ئەدەبىي «ئەسەر» لەر يېزىپ چىقسا، قىسقىسى، سىياسەتنى ئەدەبىياتنىڭ ئورنىغا قويۇۋالسا ياكى سىياسەت ئارقىلىق ئەدەبىيات قانۇنىيىتىلىرىنى چەتكە قاقسا، يوقسا چىقارغىلى بولمايدۇ، دېگەنلىك ئەمەس. يازغۇچى قولىغا قەلەم ئېلىشتىن ئىلگىرى، «بۇگۈنكى كالىندار»دىكى چوڭ - كىچىك خاتىرىلەر»، «تۈنۈگۈنكى قۇرۇلتاي روھى»، «ئاخشامقى رادىئو خەۋىرى»، «بۇگۈنكى گېزىت باشماقالىسى» نىڭ ئىزىدىن تاپانباستۇرۇپ قوغلىشىپ، پۇراپ يۈرىدىغان، خۇددى كېسەكچى ئاخشىمى لاينى چىلاپ قويۇپ، ئەتىگىنى چىلاپ قويغان لەپىنى قېلىپقا تىقىپ كېسەك قۇيۇپ چىقارغاندەك، ئاۋۋال سىياسىي ۋەزىپىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىپ (ئالدىن ئاڭلىۋېلىپ ياكى ئۆزلەشتۈرۈۋېلىپ)، ئاندىن ئادەملەرنى «ۋەزىپە»، «چاقىرىق»، «شۇئار» نىڭ ئىچىگە «تىقىپ»، «سىياسەت كېسىكى» قۇيۇپ چىقىرىدىغان ئىجادىيەت ئۇسۇلى ئەدەبىياتنىڭ ئۆزىگە خاس بەدىئىي يول بىلەن تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئالاھىدىلىكىنى ئىنكار قىلىپ، ئەدەبىياتنى شۇئارۋازلىققا، سىياسەتشۇناسلىققا ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ. ئەدەبىياتنىڭ سىياسىيدىن، جەمئىيەتتىن ئايرىلغان ھالدا، نېمە دېگۈسى كەلسە شۇنى دېيەلمەيدىغانلىقى، ئۇنىڭ ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدىغانلىقىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس يول بىلەن تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بازىسقا تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقى، ئۇنىڭ سىياسىيغا ئوخشاشلا ئۆز ئالدىغا مۇستەقىللىققا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئۇ ئىپادىلىگەن ھەرقانداق ئىدىيىۋىلىك كۆچلۈك سىياسىيۋىلىكىكە ئىگە بولۇشى، ئەمما سىياسىيۋىلىك ماناممەن دەپ چىقىپ تۇرماسلىقى، ۋەقەلىكتىكى شەخس ئۆزى تۈيمىغان ھالدا شۇنداق بىر پائالىيەتكە قاتنىشىشى، ئۆزى جەمئىيەت فورمىسىغا ئىگە بولغان بىر خىل ئەخلاقىي ۋە روھىي ھالەتتە تۇرسىمۇ، لېكىن ئۇنى شەكىللەندۈرگەن مۇئەييەن سىياسىينىڭ بارلىقىدىن ئەسلا خەۋىرى بولمىغان بىر شەخس سۆيىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىشى، ئەمما ئۇنىڭ تەقدىر - قىسمىتىدە شۇنداق سىياسىي خاھىش ۋە شۇنداق چاقىرىق يوشۇرۇن ئەكس ئەتكەن بولۇشى لازىم. مانا بۇ ئوبراز ئارقىلىق ئىجتىمائىيلىقنى ئىپادىلەش بولىدۇ. ۋاھالەنكى، ئەسەردە سىياسىي چاقىرىق، شۇئار، تەشۋىقات، ئىدىيە، پىكىرنى ئاشكارا ئىيتىپ قويۇشنىڭ خاتالىقى، بەلكى مۇنداق «ئەسەر» لەرنىڭ شۇئارۋازلىق، ئۇقۇملاشتۇرۇش، قېلىپبازلىق بولۇپ قالىدىغانلىقى، ھەتتا ئەدەبىي ئەسەر ھېسىياتلانمايدىغانلىقى ناھايىتى ئىنىق تۇرسىمۇ، كىتابخانلارنىڭ ھازىرغىچە ئوقۇپ كەلگىنى ۋە داۋاملىق زېرىكىكەن ھالدا

ئوقۇۋاتقىنى دەل سىياسەت ئەينەن تەشۋىق قىلىنغان ئەسەرلەر بولۇپ كەلمەكتە. بۇ «ئەسەر» لەردە يېزىلغان «ئادەم» لەر ئادەملىك خۇسۇسىيىتى، تارىخىي ئورنى، قىممىتى بولمىغان سىياسىي «ھەيكەللەر» بولۇپ، ئۇلارئۆز سالاھىيىتى، ئىشقا بولغان باغلىنىشلىقلىقىغا قارىماي، سورۇنلا بولسا چوڭ - چوڭ سىياسىي پرىنسىپلار، قائىدىلەرنى تەپتارتماستىن سۆزلەيدىغان «مەدداھ» لاردۇر. شۇڭلاشقا، كىتابخانلار مۇنداق «ئەسەر» لەرنى بىرەر قۇر كۆرۈپلا: «ناھايىتى ئوبدان تەشۋىقات ۋاريقى»، ياكى «گەزىت باشماقالىسى» بوپتۇ دەيدىغان بولۇۋالىدى. بۇ ياھادا مۇشۇ خىل ئەسەرلەردە ئەدەبىيات بىلەن سىياسىينىڭ مۇناسىۋىتىنىڭ توغرا بىر تەرەپ قىلىنمىغانلىقى، ئەدەبىيات بىلەن سىياسىينىڭ مۇناسىۋىتىدە ئەزەلدىن بار بولغان ۋە بۈگۈندىن كېيىنمۇ داۋاملىق بولىدىغان ئېستېتىكىلىق نەرسىلەرنىڭ يوققا چىقىرىۋېتىلگەنلىكى، ئېستېتىكىلىق نەرسىلەرنىڭ ئورنىغا سىياسىي ئۇقۇملارنىڭ سەپلەپ تولدۇرۇلۇپ قويۇلغانلىقى ناھايىتى كەسكىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

بويىغا قاراپ كىيىم پىچقاندەك، مەلۇم بىر ئۆلچەملىك سىياسەتنىڭ قىممىتىگە قاراپ ياساپ چىقىلغان بۇ ئادەملەرنىڭ ئەدەبىياتنىڭ ھەقىقىي ئېستېتىكىلىق پرىنسىپلىرىغا ئەمەس، بەلكى ئەدەبىياتنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدىغان مەمۇرىي بۈيرۇق تۈزمىنى ئالغان ئىدىئولوگىيىلىك ۋەزىپە، پرىنسىپلارغا بېقىندۇرۇپ قويۇلماسلىقى مۇمكىن ئەمەس، شۇنداقلا، مۇئەييەن تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ كونترول قىلىۋېتىغا چۈشۈرۈپ قويۇلماسلىقى تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس. شۇڭلاشقا، مۇنداق ئادەملەر تۈيۇنمىغان ئېرىنتىمە سۆيىتىدە بارلىق ھەرىكەت، ۋەزىپە، يولىيورۇقلارنى «سۈمۈرگۈچى» ۋە ئۇنى يۇۋاش - مۆمىنلىك بىلەن قوبۇل قىلغۇچىلار بولىدۇكى، ھەرگىز «سۈمۈرگۈچىلىك» رول ئۈيناۋاتقاندا مەلۇم بىر پائالىيەت ئىچىدە ھەرىكەت قىلمۇاتقان، تەجرىبە بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئادەم سۆيىتىدە ئۆز سۆيىيەكتىپ ئىرادىسىنى، ئىرادە قەتئىيەتلىكىنى ئىپادىلىيەلمەيدۇ. شۇڭلاشقا، ئەدەبىيات بىلەن سىياسىينىڭ بىرلىكى مەسىلىسىدە ئۇمۇمىي ئېستېتىكىلىق پرىنسىپلارنىڭ روھىغا ئۇيغۇن ھالدا تەكىتلىنىدىغان ئەڭ مۇھىم بىر نۇقتا شۇكى، ئەدەبىي ئەسەرلەردە يېزىلىدىغان ھەر خىل پېرسوناژلار (مەيلى ئىجابىي ياكى سەلبىي بولسۇن) نىڭ ھەرقانداقى پائالىيەتچان ۋە ئىجادچانلىقى قويۇۋېتىلگەن، مەنسۇي ئېڭى بوغۇپ قويۇلمىغان، ئاڭ ۋە ئىرادىسى كۈچلۈك سەزگۈرلۈككە ئىگە، ئۆزىگە خاس مۇستەقىل پىكىر قىلغۇچى شەيئىلىكىنى ساقلىغان، ئاسان ئېشىنىپ ۋە ئەگىشىپ كەتمەيدىغان، ئاسان غەلىبە قىلىپسېرى كەتمەيدىغان، ئاسان مەغلۇپ بولۇپمۇ كەتمەيدىغان، غەلىبىسىدىن ئاسان ئۈچۈپمۇ كەتمەيدىغان، مەغلۇبىيىتىگە ئاسان تەن بېرىپمۇ كەتمەيدىغان شەخسلەر بولۇشى (بۇ، مۇتلەقلەشتۇرۇۋېتىش ئەمەس)، قىسقىسى، ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتلەرنى چوڭقۇر چۈشەنگەن ۋە ئۆزلەشتۈرگەن، ئىجىكى پائالىيەتـ

چانلىقىغا ئىگە شەخسلەر بولۇشى كېرەك. بۇ، ئەدەبىي ئەسەرلەردىكى پېرسونا ژلار يازغۇچىنىڭ ئىجادىيەت مۇددىئاسى، تەسەۋۋۇر پائالىيەتلىرى بويىچە ئويغا باشلىسىمۇ، دوكلاد باشلىسىمۇ كېتىۋېرىدىغان، ئوز مەيلىچە سەنەمگە سېلىۋېرىدىغان باشسىز تەنگە ئايلىنىپ قالماسلىقى كېرەك، دېگەنلىكتۇر. مۇشۇنداق بولغاندا، پېرسونا ژ قۇيۇپ چىقىرىلغان «سەياسىنىڭ كېسىكى» بولۇپ قېلىشتىن خالى بولالايدۇ، پېرسونا ژنىڭ مۇستەقىل ئىجادى ئالىمىنى ئوڭۇشلۇق مۇقەررەرلىك ئىچىدە تۇرغان ئوبيېكتىپ تاشقى ئالەمنى بىلەن چەمبەرچەس باغلىنىشى، شۇنداق قىلىپ، مەلوم بىر خىل ئۇقۇم، ۋەزىپە، مەمۇرىي بۇيرۇقنى ئوزىگە قىبىلىنامە قىلىۋالمايدىغان، ئەمەلىي ئىجتىمائىي جاري قىلدۇرۇلغان بەدىئىي ئوبرازلارنى ياراتقىلى بولىدۇ. بۇ، ئادەملەرنىڭ ئادىمىي ئورنىغا، ئىنكار قىلىنغان خىسلىتىگە، خۇنۇكلەشتۇرۇلگەن خاراكتېرىغا قىلىنغان ھورمەت ۋە ئۇنى ئوز ئورنىغا كەلتۇرۇشتىكى تىرىشچانلىق.

ئەدەبىيات بىلەن سىياسىيىنىڭ بىرلىكى مەسىلىسىدە تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا تېگىشلىك يەنە بىر مۇھىم نوقتا ئەدەبىياتنىڭ ئوبيېكتى مەسىلىسى. بۇ مەسىلىدە ئەزەلدىن تەكىتلىنىپ كېلىۋاتقان ئومۇملاشقان ئوبيېكت پەقەت بىرلا، ئۇ بولسىمۇ تەبىئەت دۇنياسى. ئىنسانىيەت دۇنياسىمۇ تەبىئەت دۇنياسىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، ئۇ، چوڭ جەھەتتىن جەمئىيەت ۋە تارىختىن ئىبارەت ئىككى قىسىمدىن تەشكىل تاپقان. ئەدەبىياتنىڭ ئوبيېكتى توغرىسىدىكى بۇ ئومۇملاشقان ھۆكۈمدە، گەرچە، خاتالىق بولمىسىمۇ، لېكىن بۇ ھۆكۈمنىڭ مەركىزى نېمە بولۇشى كېرەك، دېگەن مەسىلىگە نىسبەتەن قائىدىلەشكەن تونۇشنىڭ يېتەرسىز بولغانلىقىدىن، ئىجادىيەت ئەمەلىيىتى جەريانىدا ئەدەبىيات ئوبيېكتىنىڭ ئىچكى كۆچى بىر نوقتىغا مەركەزلەشتۈرۈلمەي چېچىۋېتىلىدى ياكى ئوز ئىچكى كۆچىدىن ئايرىلىپ قېلىش ھالىتىگە چۈشۈپ قالدى. ئالايلۇق، ئەدەبىياتنىڭ ئوبيېكتى بولغان تەبىئەت دۇنياسى، يازغۇچى ئۇچۇن ئېيتقاندا، يېزىلىدىغان چەكسىز لىكتىكى پايانى يوق ئوبيېكتىپ ئوبيېكت، ئۇ، ماھىيىتى مادداىدىن ئىبارەت بولغان دۇنيانى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. ئورگانىك جىسىملار، تەبىئىي كۈچلەر قىلىش قابىلىيىتىگە ئىگە بولغان ئادەملەر مۇشۇ دۇنيادىكى مادداىنىڭ ھەر خىل شەكىل ھالەتلىرىنى تەشكىل قىلىدۇ. مادداىنىڭ يوقالمايدىغانلىقى ھەم ئۇنى ياراتقىلى بولمايدىغانلىقى ئىنسانىيەت ئىگىدا ئوبيېكتىپ چىنلىق تۇيغۇسىنى پەيدا قىلغان. ئوبيېكتىپ چىنلىق، ماھىيەتتە، ئىنسان ئىگىنىڭ سىرتىدا تۇرىدىغان (ئاڭغا باغلىق بولمىغان ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان) مادداىي دۇنيا ۋە ئۇنىڭ مەڭگۈ ھەرىكەتلىنىپ، ئوزگىرىپ تۇرىدىغان قانۇنىيىتىدۇر. ئوبيېكتىپ چىنلىق ئىنسان ئىگىنىڭ باغلىق بولمىغان ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرسىمۇ، لېكىن ئۇ ئىنسان ئىگىدا ئەكس ئىتىدۇ.

ئەدەبىياتتىكى ئوبيېكتىپ چىنلىقنى ئەكس ئەتتۈرۈش مەسلىسى دەل مۇشۇ مەسىلە بولۇپ، ئەسلىدە بۇ مەسىلىنىڭ مەركىزى ئادەم بولۇشى، ئادەم ئەكس ئەتتۈرۈش مەقسىتى ئىچىدىكى مەقسەتنىڭ مەقسىتى، مەركەزنىڭ مەركىزى بولۇشى كېرەك ئىدى. مەركەزنى چۈشىنەش، مەركەزنى تەكىتلەشنىڭ ئىنتايىن يېتەرسىزلىكى تۈپەيلىدىن ئوبيېكتىپ چىنلىقنى ئەكس ئەتتۈرۈش دېگەن بۇ سۆز، ئەمەلىيەتتە، تەبىئەت دۇنياسىنى يېزىش، ۋەقە، ھادىسىلەرنى يېزىش، ھەرىكەتنى يېزىشقا ئايلاندۇرۇپ قويۇلدى. ۋاھالەنكى، بۇلارنى يازغاندا ئادەملەر يېزىلمىدى، ھادىسىلەر ئادەملەرنى كۆمۈپ تاشلىدى. ئەسەرلەر ئادەملەرگە ئەزان قىچقىرىپ قويۇلىدىغان ئىسىم - فەمىلىلەر بىلەن تولۇپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما بۇ «ئادەملەر» نىڭ جىسمى كۆرۈنمىدى. ئوبيېكتىپ چىنلىقنى ئەكس ئەتتۈرۈشتە، ئادەمنىڭ شارائىتىنى يارىتىدىغان، ئۆزگەرتىدىغان، ھەتتا ئۇنى كونترول قىلالايدىغانلىقىنى ئىنكار قىلىپ، پېرسونا ژنى بىر تەرەپلىمىلىك ھالدا شارائىتىنىڭ ئاسارىتىگە چۈشۈرۈپ قويۇش ناھايىتى كۆپ تەكىتلەندى. ۋاھالەنكى، پېرسونا ژنىڭمۇ ئۆز شارائىتى يار بەرگەن ئەھۋالدا شارائىتقا مەلۇم دەرىجىدە تەسىر كۆرسىتەلەيدىغانلىقى يېتەرلىك قويۇلدى. نەتىجىدە، پېرسونا ژنىڭ تۈرمۇش تارىخى شارائىتىنىڭ تارىخى، ئۇنىڭ خاراكتېرى شۇ شارائىتتىكى سىياسىي بولۇپ قالدى. سىياسىيىنىڭ ئوبيېكتىپ چىنلىق قىلۇپلىنىشىمۇ ئوبيېكتىپ چىنلىق مەسىلىسىدىكى يەنە بىر مۇھىم نۇقتىلىق مەسىلىلەرنىڭ بىرى. «لۇشيەن كۆرىشى»، «سىنىچىي كۆرەش»، «ۋەزىيەت قارىشى» ئېگىسى پېرسونا ژنىڭ سوبيېكتىپ ئېگىنىڭ ئورنىغا دەسسىتىشىك ئورۇنۇش، پېرسونا ژنى چوڭ قائىدە - پرىنسىپلارغا بويسۇنۇشنىلا بىلمىدىغان، چۈشەنمەسلىكىمۇ ئىجرا قىلىش ئوبيېكتى قىلىپ قويىدىغان، مەمۇرىي بۇيرۇق، تەشۋىقات، ۋەزىپە ئۈچۈن پەرمانبەردارلىق كۆرسىتىش بولىدىلا يۆگمىشىپ يۇرىدىغان، كۆڭلىدە قايىل بولمايۋاتسىمۇ ئاغزىدىن چىقمىرىشقا پېتىنالمايدىغان، ھەرىكىتىدە چاندۇرۇپمۇ يۇرمەيدىغان، سەۋەبىنىڭ سادىق قۇلى بولۇشنى راۋا كۆرىدىغان، ھەممىلا ئىشتا تىنۇشى، ھەرىكىتى، قەدىمى بىرلىككە كەلگەن، بىر كۆمانىدىغا بويسۇنىدىغان چوڭ قوشۇننىڭ ئىتائەتمەن بىر «جەڭچىسى» قىلىپ قويۇلىدىغان خاھىشلارنىڭ ھەممىسى نوپۇز كۆچىگە ئىگە سىياسىينى مۇتلەق ئوبيېكتىپ چىنلىق قىلمۇالغانلىق ياكى سىياسىينى ئوبيېكتىپ چىنلىقنىڭ ئورنىغا دەسسىتمۇالغانلىقتۇر. مۇنداق ئەكس ئەتتۈرگەن چىنلىقتا ئادەم ئادەملىك قىممىتىگە ھەرگىز ئىگە بولمايدۇ. ئادەم ئات - ئۇلاق، قورال - سايماندىن، ياكى تولغىسا ماڭمىدىغان، دەسسىسە توختايدىغان مېخانىزىم ماشىنىدىن باشقا نەرسە بولمايدۇ. شۇڭلاشقا، ئەدەبىيات بىلەن سىياسىينىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسىدە ھەل قىلىدىغان ئاساسلىق مەسىلە — ئادەمنى مەركەز قىلىش، ۋە ئۇنى مۇۋاپىق ئورۇنغا قويۇش، تەپەككۇر قىلالايدىغان ئوبيېكتقا، ئۆزىگە ئۆزى

خوجا بولالايدىغان، مەلۇم ئوبيېكتىپ شەرت ئاستىدا، ئۆزىنى - ئۆزى ئۆز ئالدىغا باشقۇرۇش ئاكتىپلىقىغا ئىگە بولغان ھەم شارائىتقا بويسۇنىدىغان، ھەم شارائىتنى ياراتىدىغان، ھەم ماسلىشىدىغان، ھەم ئۇنىڭغا ئۆكتەم قوپىدىغان تەشەببۇسكار شەخس سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىش مەسىلىسىدۇر.

نېمىنى يېزىش ۋە قانداق يېزىش مەسىلىسىمۇ ئەدەبىياتنىڭ ئوبيېكتىپ مەسىلىسىدە ھەل قىلىۋېلىش زۆرۈر بولغان يەنە بىر مۇھىم مەسىلە. نېمىنى يېزىش مەسىلىسىدە، يۇقىرىدا بىر قەدەر ئېنىق، مۇكەممەل ۋە توغرا بولغان كۆز قاراش سۈپىتىدە ئادەمنى، ئادەمنىڭ ئادەملىك خىسلىتى، خۇسۇسىيىتى، رولى ۋە قىممىتىنى يېزىش لازىملىقى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. لېكىن، ئادەمنى يېزىش دېگەن بۇ سۆز ئومۇملاشقان بىر ئۇقۇم بولۇپ، ئۇنى ئەمەلىي كونكرېتلىققا ئىگە قىلىشقا، يەنى ئادەمنىڭ زادى نېمىسىنى يېزىش لازىم دېگەن مەسىلىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا توغرا كېلىدۇ. چۈنكى، ئادەمىي خىسلەت، خۇسۇسىيەت، رول ۋە قىممەت دېگەن نەرسىلەر مەلۇم مەنىدىكى ئىدىيىۋىلىكتىن ئايرىلىپ، ئۆز ئالدىغا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ. شۇڭلاشقا، ئادەمنىڭ نېمىسىنى يېزىش مەسىلىسى، ماھىيەتتە، ئەدەبىي ئەسەرنىڭ تېماتىك ئىدىيىسى مەسىلىسىدۇر. بۇ مەسىلىدە ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدىغان بىر تەرەپ بار، ئۇ بولسىمۇ يازغۇچىنىڭ سەزىمچانلىقى، تۇرمۇشتىن قوبۇل قىلغان بىلىمى، تەسىرلىنىشى، ئىجادىيىتى، ئىجادىيىتى مۇددىئاسى قاتارلىق ھېسسىي ۋە ئەمەلىي سۇبيېكتىپچانلىقىدۇر. ھەرقانداق بىر سەزگۈر يازغۇچى ئەسەرنىڭ تېماتىك ئىدىيىسى مەسىلىسىدە، نېمىنى يېزىشقا بولىدىغانلىقى، نېمىنى يېزىشقا بولمايدىغانلىقىنى ئالدىن ئويلانسىمۇ، لېكىن يېزىشقا بولىدىغان نەرسىنى قانداق يېزىش لازىملىقى ئۈستىدە تازا باش قاتۇرىدۇ. مۇنداق يازغۇچى ئۆزىنىڭ ئاتالمىش «ژانىرى»، «يېنىك»، «ئېغىر جاۋاب» تېمىلار كەينىدىن قوغلىشىپ ماڭمىدىغان «قوغلىغۇچى» پاراخوتقا ئايلانىدۇرۇپ قويمايدۇ. ئۇ تېما ئالدىدا سوغۇق قانلىق بىلەن ئويلىنىپ، مەنىۋى تالانتىنىڭ يېڭى كۆزىتىش نۇقتىسىغا ئىگە بولۇشىدىكى پائالىيەتچانلىقىنى تەكشەيدۇ. ۋە تاللاپ تەرتىپكە سالىدۇ. مۇشۇنداق «تەكشەش»، «تاللاش» ۋە «تەرتىپكە سېلىش» ئىقتىدارىنى يېتىشتۇرگەن يازغۇچىنىڭ تاللىۋالغان تېمىسى ئالدىنقىلار يېزىپ بولغان ھەرقانداق بىر تېمىغا نىسبەتەن قىلىتخان كۆچلۈك ئىنكار بولۇپ، ئۇ ناھايىتى يېڭى، ئەمما ئاددىيلىق ئىنچىدىكى قىزىقارلىق مۇرەككەپلىككە، ھەيۋەتلىك سىرلىقلىققا، شۇنداقلا كۆچلۈك شېئىرىي تۇيغۇغا ئىگە بولغان، تۇرمۇشنىڭ يوشۇرۇن مەنىلىرىنى مەلۇم جەھەتتىن چوڭقۇر كۆرسىتىپ بەرگەن، ئالاھىدە خاسلىققا ئىگە بولغان، ئۇنىڭ ياكى بۇنىڭ ئىزىغا زادىلا دەسسەتكىلى بولمايدىغان، بۇ ئەسەر بىلەن ئۇ ئەسەرنى تۈپتىن پەرقلەندۈرىدىغان ئالاھىدە تېما بولغان بولىدۇ. بۇ يەردە يازغۇچىنىڭ ئۆز خاراكتېرى تەرىپىدىن

يېتىشتۇرۇلگەن يېزىقچىلىق پەخۇلوگىمك ئادىتى مۇھىم رول ئويناپىدۇ. بۇنىڭدا، يازغۇچى تۆۋەندىكى روھىي ھادىسىلەرنىڭ قايسىبىرى ئارقىلىق ئوزىنىڭ پىكىر قولىنى چۈشەپ قويمىدىكەن ياكى ئۇنى ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىشتىكى ئاخىرقى مەقسىتى قىلمۇاللىدىكەن، ئۇ ھالدا ئۇنداق يازغۇچى ئىجادىيىتىنى تىرىكچىلىك قىلىش «ھۈنىرى» دىن ئىبارەت قول ئەمگىكىگە ئايلاندۇرۇپ قويغان، سىياسىي جەھەتتىكى غەرىزىنى ئەدەبىياتتىن ئوستۈن ئورۇنغا قويۇۋالغان بولىدۇ.

بىرىنچى، ئەگەر يازغۇچى: «ئۆز جېنىنى ئايايدۇ، قۇرۇت - قوڭغۇز چېغىدا» دېگەن ھېكمەتنى ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىشىدىكى بايراق قىلمۇاللىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا يازغۇچى «جېنىنى ئاياش»، سەمىرىش، كۆپلەپ ماددىي بۇيۇم ۋە ئەقلىي ئەمگەك كاپىتالى توپلاش، ئۆيدە تېلېفون، ئىشمك ئالدىدا ماشىنا بولۇش، تۆر تالىشىش، يولىرۇق بېرىش ۋە رىياسەتچىلىك قىلىشتەك ئىشلار بىلەن مەنپەئەتپەرەسلىككە بەنت بولۇپ قېلىپ، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئوزىنى شاراڭىتلىرىدىن ئايرىلىپ قالىدۇ. بۇ ھالدا، يازغۇچى مەنسۇبي ئىجادىيەت سەزگۈرلىكىنى يوقىتىپ، قۇرۇقلاشقان مەنپەئەت سەزگۈرلىكىنى تىكلەپ، مەركەزدىن چەتلىشىشكە قاراپ ماڭغان بولىدۇ. ھەيۋەتلىك تۇرمۇش ئېقىنىدىن لەيلەپ چىقىپ، كۆپۈكلەك ئايلانىپ قالغان بولىدۇ. ئىجادىيىتىنى ئوردا دەرۋازىسىنى قاقىدىغان «پاخشا خىش»، يۇقىرىغا قاراپ يامىشىدىغان «شوتا» قىلمۇالغاندا، نېمىنى يېزىش مەسىلىسى ھەرقاچان بېسىم ئورۇندا تۇرغان، «قانداق يېزىش» مەسىلىسى تاشلىۋېتىلگەن بولىدۇ. مۇشۇنداق بولغاندا، يازغۇچى ئۆزىنى - ئۆزى خارلاپ، باشقىلارنىڭ كەينىدىن قوغلىشىپلا ماڭىدىغان، ئەمما مەڭگۈ باشقىلارغا يېتىشەلمەيدىغان، ئالدىدا «بەلگە» بولمىسا بىر قەدەممۇ ماڭالمايدىغان «قوغلىغۇچى پاراخوت» بولۇپ قالىدۇ. ئىككىنچى بىر خىل ئەھۋال شۇكى، «نېمىنى يېزىش» مەسىلىسىدە ھەمىشە ئاجايىپ - غارايىپلىق بىلەن داڭ چىقىرىشقا قىزىقسىنىپ، ئوبىيېكتىپ تېمىلاردىن چەتلەپ، «تېما غەيرىلىكى» بىلەن شان - شۆھرەت قازىنىشقا بېرىلىپ كېتىش. بۇمۇ ئوخشاشلا «ئادەم ئۆزىنى دېمىسە يەر يۈتۈپ كېتىدۇ» دەيدىغان شەخسى مەنپەئەتپەرەستلىك ئېڭى ئاساردىتىدىن قوتۇلالمىغانلىق بولىدۇ. تونۇش ۋە بىلىش مۇددىئاسى تار رامكىنىڭ ئىچىگە چۈشۈپ قالغان، غەيرىلىكتىن ئەقلىيلىكتىن ئۆتكۈزۈلمىگەن بولىدۇ. ئىجادىيەت ئۇسۇلىدەك كۆرۈنگەن بۇ خىل خاھىشلارنىڭ ھەممىسى، ئەمەلىيەتتە، سىياسىي خاھىش ئالغان مەسىلەردۇر. مۇنداق ئەھۋاللاردا يازغۇچىنىڭ مەنسۇي كۆچىنىڭ جارى قىلدۇرۇلۇشى، ئىجادچانلىق ئىقتىدارىنىڭ نامايەن قىلىنىشى مۇمكىن ئەمەس.

شۇنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش زۆرۈركى، ئەدەبىيات بىلەن سىياسىينىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسى مۇرەككەپ مەسىلە، بىرمۇر ئەسەرنىڭ ئەھمىيىتىنىڭ زور ياكى كىچىكلىكى،

تەسىرى، قىممەتنىڭ قانداقلىقى ھەرگىز شۇ ئەسەردە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن سىياسەت، قارار، بەلگىلىمە، شۇئار، لوزۇنكىلارنىڭ چوڭ، كىچىك ۋە مۇھىملىقى بىلەن ئۆلچەنمەيدۇ ياكى نېمىنى يازغانلىقى بىلەن ئۆلچەنمەيدۇ. بەلكى، «نېمىنى» «قانداق» يازغانلىقى بىلەن ئۆلچىنىدۇ. «قانداق يېزىش» تالانت، ماھارەت مەسىلىسىدۇر. يازغۇچىنىڭ كاللىسىدا «قانداق يېزىش» مەسىلىسى مۇھىم ئورۇنغا قويۇلغاندا، يېزىلىدىغان تېما مەيلى جەددىي سىياسىي تېما، چاقماق، شۇئار، ۋاھاكازالار بولغاندىمۇ، يازغۇچى ھېچقاچان ئۇنى كىتابخانغا شۇ پېتىچىلا تەقدىم قىلماي، ئۇنى بەدىئىيلىك نۇرلىرى ئارقىلىق بېزەپ، «تاۋار ياغلىققا ئوراپ»، ھايات ۋەقەلىكلىرى بىلەن يۇغۇرۇپ، ئەيلەپ، قايسىنىڭ سىياسىي، قايسىنىڭ ۋاقىئە ئىكەنلىكىنى بىر قاراپلا پەرق ئېتەلمەيدىغان، ئەمما كۆز يۇگۈرتسە، ئويلىنىپ «قوشۇمىسىنى تۆرۈپ باقسا» كۆرەلەيدىغان قىلىپ تەقدىم قىلىدۇ. مانا بۇ، سىياسىيۇلىكتىن چەتلەپ كېتەلمەيدىغان، بەلكى سىياسىيۇلىنىڭ ئېچكى ۋە تاشقى قەۋەتلىرىنىڭ ھەممىسىگە سىڭىشىپ، ئۆزىنىڭ ئۆچمەس ئىزناسىنى بېسىپ ماڭىدىغان ئوبيېكتىپ چىنلىقىنى مۇئەييەن تارىخىي، سىياسىي ئارقا كۆرۈنۈش ئىچىدە قانداق يېزىش، ئىپادىلەش، ئەكس ئەتتۈرۈشنىڭ بىردىنبىر بەدىئىي پرىنسىپىدۇر. ئاز بولمىغان بىر قىسىم «ئەسەر» لەرنىڭ ھۆججەت، قارار، باشماقالىلاردىن پەرقلەندۈرۈشنىڭ قىيىنغا چۈشۈپ قېلىشۋاتقانلىقىدىكى تۈپ ئاساسىي سەۋەبلەر ئىچىدە، يازغۇچىنىڭ دەل مۇشۇ نۇقتىغا ئەستايىدىل كۆڭۈل بۆلەلمەيۋاتقانلىقى ۋە ئىجادىيەت ئەمەلىيىتىدە ئۇچراشقان ھەربىر مەسىلىنى يۇقىرى بەدىئىي ماھارەت بىلەن تىوغرا بىر تەرەپ قىلالمايۋاتقانلىقى بىردىنبىر سەۋەب بولۇپ قالماقتا.

# يىپەك يولى مەدەنىيىتىنىڭ تۇغۇنى — شىنجاڭ

ئابدۇكېرىم رەھمان
غەيرەتجان ئوسمان

قىسقىچە مەزمۇنى: ئىلىمىزنىڭ چاڭئەن (شىمئەن) شەھىرىدىن باشلانغان «يىپەك يولى» — شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت كۆۋرىكى بولۇش سۈپىتى بىلەن دۇنيا مەدەنىيەت تارىخى تەرەققىياتىنىڭ ئاساسىي ئوقىدۇر. «يىپەك يولى» نوقۇل هالدا قەدىمكى سودا ئالاقە يولى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئەڭ مۇھىمى دۆلەت ۋە مىللەتلەر ئارىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش يولىدۇر، شۇڭا ئۇنى ئۇمۇملۇق نۇقتىسىدا «دۇنيانىڭ ئاساسلىق مەدەنىيەت ئانىسىدۇر» دېيىشكە هەقلىقمىز.

شىنجاڭ — «يىپەك يولى» مەدەنىيىتىنىڭ تۇغۇنى هېسابلىنىدۇ. بولۇپمۇ «يىپەك يولى» نىڭ دۇنيا مىقياسىدىكى ئۇچ چوڭ لىنىيىسى ئىچىدە تارىملىقلار ئاچقان «بوستانلىق يولى» نىڭ تۇتقان ئورنى بىر قەدەر مۇهىم بولۇپ، تار مەنىدىكى «يىپەك يولى» دەل مۇشۇ يولنى كۆرسىتىدۇ.

خەلقئارا «يىپەك يولى» نىڭ ئېچىلىشى تاسادىپىي ۋەقە بولماستىن، بەلكى ئۇ يىراق تارىخىي مەنبەگە، پۇختا مادداي ئاساسقا ئىگە، يەنى ئۇ، دۇنيا بىردەك ئېتىراپ قىلغان «قاشتېشى يولى» نىڭ داۋامى ۋە راۋاجى هېسابلىنىدۇ. شىنجاڭنىڭ خوتەن رايونى قەدىمدىن باشلاپ «قاشتېشى ماكانى» بولۇپ، مۇشۇ رايونـنىڭ قاشتېشى ئويمىچىلىق سەنئىتى دۇنيادا ئەڭ بۇرۇن تەرەققىي قىلغان. شۇڭا، «يىپەك يولى» نى مۇهاكىمە قىلىشتا شىنجاڭنىڭ قەدىمكى قاشتېشى ئويمىكارلىقى ۋە يىپەك ئىشلەپچىقىرىش سەنئىـتىگە دائىر ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلار ۋە تارىخىي خاتىرىلەرگە ئالاهىدە ئەهمىيەت بېرىشكە ئەرزىيدۇ.

ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تەرەققىياتىنىڭ تارىخىنىڭ يەنە بىر نۆۋىتىدىن ئىبارەتقاندا، كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا ئالاقە، يول، بېرىش - كېلىش، مەنپەئەت يەتكۈزۈش، مال ئالماشتۇرۇش، سودا تارىخى دەپ چۈشىنىشكىمۇ بولىدۇ.

كارل ماركس قاتناش - ئالاقە ۋە كارۋان سودىسىغا باھا بېرىپ مۇنداق دېگەنىدى: «كارۋان سودىسى كارۋان يوللىرى ئۆتىدىغان رايونلار ئۈچۈن مۇھىم ئىقتىسادىي ئامىل بولۇپ؛ ئۇلارنىڭ رەۋىشتە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ، ئىنسانىيەتنىڭ ھۇنەرۋەنچىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ياردەم بېرىدۇ. ئاھالىنىڭ جايدىن - جايغا كۆچىشى ۋە مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۆزئارا تەسىرى ئۈچۈن شارائىت يارىتىدۇ. كونا ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ بۇزۇلۇشى ۋە يېڭى ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئورنىتىلىشىغا تەدرىجىي تەسىر كۆرسىتىدۇ.»①

بىز دۇنيانىڭ يىراق قەدىمكى زامان تارىخىدىكى قاتناش ۋە يولنىڭ قانداق بولغانلىقىنى تازا ئېنىق بىلەلمەيمىز. ئەمما، ھەر خىل تارىخىي پاكىتلار ۋە پەرەزلەرگە ئاساسلىنىپ، تارىختىكى ئەڭ چوڭ قاتناش يولىنى ئاسىيا لەگلار باشلىغان ياكى ئاچقانلىقىنى ئېيتىشقا بولىدۇ. بۇنىڭدا قەدىمكى ئاسىيا ئاھالىسىنىڭ بۇنىڭدىن نەچچە ئون مىڭ يىل ئىلگىرى ئامېرىكا قىتئەسىگە كۆچۈپ بېرىش جەريانىدا ئاچقان «شىمالىي ئاسىيا - شىمالىي ئامېرىكا مۇز دەۋرى يولى»، ئوتتۇرا ئاسىيا ئارىئانىلىرىنىڭ شىمالىي ۋە غەربىي ياۋروپا، ئىران ئېگىزلىكى ھەمدە ھىندىستانغا كۆچۈش جەريانىدىكى «ئاتىلىقلار مەدەنىيىتى يولى» ۋە «برونزا يولى»، شىمالىي ئاسىيا، جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى شۇنيۇن، دى، گۇيفاڭ قەۋملىرىنىڭ جۇڭگونىڭ شىمالىي ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا ھەم ئورال - ئالتاي رايونىغا كۆچۈش جەريانىدا ئاچقان «شىمالىي يايلاق يولى»، مىلادىدىن بۇرۇنقى 3000 - 2000 - يىللاردا ئىران، ئىراق، مىسىر، سۇرىيە ۋە ئانا تولىيە ئارىلىقىدا تەشۇلىدىغان «ياقۇت سودا يولى»②، مىلادىدىن بىرقانچە مىڭ يىل بۇرۇن باشلانغان، تارىملىقلارنىڭ شەرقتە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك، غەربتە سۇمېر — بابىلون، شىمالدا ئورال رايونىغىچە سوزۇلغان «قاش تېشى يولى»، قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردە ئاسىيا - ياۋروپا (جۇڭگو، ھىندىستان، ئوتتۇرا - يېقىن شەرق، ئوتتۇرا دېڭىز بويلىرى) رايونىنىڭ ئاساسلىق مەدەنىيەت يولى بولغان دۇنياغا مەشھۇر «يىپەك يولى» قاتارلىقلارنى مىسال قىلىپ سۆزلەشكە بولىدۇ.

ئاسىيا لەگلارنىڭ يول ۋە قاتناش تارىخىدا شىمالىي ئاسىيا، جۇملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا ئاھالىسىنىڭ تۇتقان ئورنى بىر قەدەر گەۋدىلىك بولغان. چۈنكى،

بۇ يوللارنىڭ كۆپ قىسمى مۇشۇ كىشىلەرنىڭ تىرىكچىلىك پائالىيەتلىرى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ كەلگەن. ئوتتۇرا ئاسىيا دېگەندە كىشىلەر بىردەك ئۇنىڭ دەل مەركىزىي رايونى شىنجاڭ دەپ چۈشىنىدۇ. بۇنىڭغا بىر مىسال كەلتۈرسەك، ئېلىمىز جۇڭگودىلا ئەمەس، بەلكى دۇنيا مىقياسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا يېپەك يولىنىڭ ئەڭ ئۇزۇن لىنىيىسى شىنجاڭدا. ئۇنىڭ بىرلا لىنىيىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2000 كىلومېتردىن ئاشىدۇ. ئەگەر جەنۇبىي، ئوتتۇرا ۋە شىمالىي لىنىيىدىن ئىبارەت ئۈچ لىنىيە قوشۇلسا، ئۇ ھالدا ئۇنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 5000 كىلومېتردىن ئارتۇق بولۇشى مۇمكىن.

يۇقىرىقى قىسقىچە تەپسىلاتتىن ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ نورغۇن يول مۇساپىلىرىنى بېسىپ ئۆتكەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز. بۇ يوللارنىڭ ئىچىدە «يېپەك يولى» ھەممىنى بېسىپ چۈشكىنىدەك سالاپەت ۋە نوپۇز بىلەن شەرق - غەرب مەدەنىيەت ئالاقىسىدا سالماق ۋە ئېغىر تەسىر كۆرسەتىپ، ئۆچمەس ئىز قالدۇردى. شۇڭا كىشىلەر دۇنيا يول تارىخىنى تەتقىق قىلغاندا «يېپەك يولى» غا ئىنتايىن ئەھمىيەت بىلەن قاراشماقتا.

«يېپەك يولى» نىڭ مۇنداق جەزىبدار قىياپەتتە تارىختىن ئورۇن ئېلىشى ئۇنىڭ مەزمۇنىنىڭ موللىقىدا.

«يېپەك يولى» بىر ماكرولۇق چۈشەنچە. دۇنيادىكى ھەرقايسى ئالىملار ئۇنى مىكرو نۇقتىدىن شاخلىتىپ، ھەر تەرەپلىمە ئىزاھلاپ كەلدى. بىز بۇ ماقالىدا «قاشتېشى يولى» نىڭ «يېپەك يولى» سەھىپىسىدە تۇتقان ئورنى ھەققىدە توختىلىپ ئۆتىمىز.

## II

يېپەك يولىنى دۇنيا مىقياسىدىن ئۇچ چوڭ غول لىنىيىگە ئاجرىتىشقا بولىدۇ.

بىرىنچىسى، ياۋروپا - ئاسىيا قۇرۇقلۇقىدىكى شىمالىي يايلاق بەلبېغىنى كېسىپ ئۆتىدىغان قاتناش يولى، بۇ «يايلاق يولى» دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىككىنچى، ئوتتۇرا ئاسىيا قۇرۇلۇق رايونلىرىدىكى پارچە بوستانلىقلاردىن ئۆتىدىغان يول بولۇپ، بۇ «بوستانلىق يولى» دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۈچىنچى، جەنۇبىي جۇڭگودىن باشلىنىپ، شەرقىي - جەنۇبىي ئاسىيا، سىرلانكا، ھىندىستاندىن ئۆتۈپ، پارس قولتۇقى ۋە قىزىل دېڭىزغا بارىدىغان جەنۇبىي دېڭىز يولى، بۇ «دېڭىزدىكى يېپەك يولى» دەپ ئاتىلىدۇ.③

بۇ ئۈچ غول لىنىيىنىڭ ئىچىدە «بوستانلىق يولى» نىڭ تۇتقان ئورنى

بىر قەدەر مۇھىم. گەرچە بۇ يول يۆتۈنلەي دېگۈدەك قۇملۇقنى كېسىپ ئۆتمىدىغان، شۇنداقلا مېڭىش تەس بولغان، پاھىر ئېگىز لىكىدىن ئاتلاپ ئۆتمىدىغان بولسىمۇ، لېكىن، بۇ رايونلاردا بىرمۇنچە بوستانلىق بولغاچقا، بۇ يول تاردختا ئاھايىتى كۆپ ئىشلىتىلگەن قاتناش يولى — بوستانلىق يولى بولۇپ شەكىللەنگەن. ئادەتتە ئېيتىلمىدىغان تار مەنىدىكى «يىپەك يولى» دەل مۇشۇ يولنى كۆرسىتىدۇ.④

جۇڭگو يىپەكلىرى ئۇزۇن تاردختا ئىنگە. خەنزۇ رىۋايەتلىرىدە ئۇنى خۇاڭدى زامانى بىلەن باغلاپ بارلىققا كېلىش جەريانىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئەمما، ئارخېئولوگىيىلىك پاكىتلار ۋە يازما ھۆججەتلەرگە ئاساسلانغاندا، ھازىرقى زامانىمىزدىن 3000 يىل بۇرۇنقى يىن — شاڭ دەۋرىدە جۇڭگودا يىپەكچىلىك ئىشلەپچىقىرىشى خېلىلا ئومۇملاشقان. شۇ دەۋرگە خاس چىغىناق - تاغاق يۆتۈك (جىياگۇۋېن) لەردە ئۇچىمە، پىلە، يىپەككە ئائىت خەتلەر ئۇچرايدۇ. شۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردە جۇڭگودا يىپەكچىلىك زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى ھەم جۇڭگونىڭ ئەتىۋارلىق بۇيۇمىغا ئايلاندى.

يىپەك بۇيۇملار ئۇزۇن مۇددەت جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ئىستېمال قىلىنغاندىن كېيىن، مىلادىدىن بۇرۇنقى V ئەسىرنىڭ ئالدى - كەينىدە سىرتقا ئاستا - ئاستا يۆتكەلگەن. تۇرپان بوستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان مىلادىدىن بۇرۇنقى V — III ئەسىرگە تەئەللۇق ئاخىرەتلىك بۇيۇملار ئىچىدە يىپەك توقۇلمىلار چىققان. بۇ ئەينى چاغدا شىنجاڭدا يىپەك بۇيۇملارنىڭ ئىشلىتىلگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.⑤ يىپەك مىلادىدىن بۇرۇنقى VI ئەسىرلەردە ھەم ئالتاي رايونىغا يېتىپ بارغانىدى. مانا مۇشۇنىڭدىن كېيىن ئۇنى غەرب دۇنياسى تەدرىجى چۈشەندى. جاڭ چيەنىنىڭ غەربىي ئەللەرگە قىلغان ئىككى قېتىملىق زىيارىتى شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى يىپەك يولىنىڭ رەسمىي ئېچىلغانلىقىدىن دېرەك بەردى.

يىپەك يولىنىڭ بۇنداق ئېچىلىشى تاسادىپىي ۋەقە ئەمەس. ئۇ يىراق تارىخىي مەنبەگە، يۇختا ماددىي ئاساسقا ئىگە. يەنى ئۇ شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدا ئاللىبۇرۇن ئېچىلىپ، راۋانلىشىپ ۋايىغا يەتكەن يوللارنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى ئىدى. بۇ يول دەل قاشتېشى يولى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

شىنجاڭنىڭ قاشتېشى ئويمانچىلىقى دۇنيادا ئەڭ بۇرۇن تەرەققىي قىلغان، ئۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا نىسبەتەنمۇ ھەممىدىن بۇرۇن. ئۇ يەردىكى قاشتېشى جابدۇقلىرى، قاشتېشى سايمانلىرى ۋە قاشتېشى ئويمانچىلىقى ئەمەلىيەتتە شىنجاڭدىن تارقالغان.⑥ دۇنيادا ئۆزىگە خاس «شەرق سەنئىتى» گە ئىگە دەپ نام ئالغىنى ئەمەلىيەتتە «شىنجاڭ سەنئىتى» ئىدى.

شىنجاڭ قاشتېشى سايمانلىرىنىڭ تارىخىنى يېڭى تاش قورال دەۋرىدىن سۈرۈشتە قىلمىشقا توغرا كېلىدۇ.⑦ ئۇ چاغلاردىكى قاشتېشى جابدۇقلىرى بىر خىل

قورال بولۇپلا قالماستىن بەلكى، سەنئەت بۇيۇمى بولۇپمۇ ھېسابلىنالمايتتى.

شىنجاڭ قاشتېشى ئىچىدە خوتەن قاشتېشى مەمۇددىن مەشھۇر. قەدىمكى خوتەنلىكلەر قاشتېشىنى بايقاش، قېزىش، سەنئەت بۇيۇمىغا ئايلاندۇرۇش بىلەن بىرگە، تاۋار سۈپىتىدە ئالماشتۇرۇش بۇيۇمى قىلغان. ئۇلار ئۆز دائىرىسى، جۈملىدىن تارىم ۋادىسى بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، بەلكى سىرت بىلەن بولغان ئالاقىدە قاشتېشى بۇيۇمىدىن پايدىلانغان.

قاشتېشىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كىرگۈزۈلۈشى ئۇ يەرنىڭ مادديي ۋە مەنىۋى ساھەسىدە زىلزىلە پەيدا قىلغان.

غەربىي لياۋنىڭدىنكى بۇنىڭدىن 5000 يىل بۇرۇنقى قىزىل تاش مەدەنىيىتى (نېئوخولاك) خارابىسىدىن قاشتېشىدىن ئىشلەنگەن نەپىس بۇيۇملار تېپىلدى.⑧ بۇ ئىچكىرى ئۆلكىلەردە قاشتېشىغا دائىر ئەڭ بۇرۇنقى مادديي بۇيۇملار بولۇپ سانىلىدۇ. قەدىمكى دەۋردە قاشتېشى ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە ئاھايىتى زور مىقداردا توشۇلغان. تارىختىكى توشۇلۇش مىقدارىنى مۆلچەرلەش تەس. پەقەت مەملىكىتىمىزنىڭ ئارخېئولوگىيە ساھەسىنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن مىلادىدىن بۇرۇنقى 1200 يىل ئىلگىرىكى يىن دەۋرىدە مەنسۇپ فۇخاۋ قەۋرىگاھلىقى (妇好墓) دىنلا 765 دانە قاشتېشى جابدۇقلىرى تېپىلغان.

ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى بازا قىلىپ تارىخ سەھىپىسىدە ئىز قالدۇرغان شاڭ-يىن، جۇ، چۈنچىيۇ، جەنگو، چىن ۋە خەن دەۋرىگە قەدەللۇق قەدىمكى خارابىلەر-دىن ۋە يازما ھۆججەتلەردىن قاشتېشىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تۇشۇلۇشىنىڭ مىقدارى ۋە كىشىلەر نەزەرىدىكى مۆتىۋەر ئورنى ھەققىدە بىر خىل چۈشەنچىگە كېلىشكە بولىدۇ. خەن دەۋرىدىن تا چىڭ دەۋرىگىچە ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە قاشتېشى داۋاملىق توشۇلۇپ تۇرغان.

ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىلەر قاشتېشىغا ئاھايىتى ھېرىسمەن بولغان، ئۇنى چەكسىز سېغىنغالاشتۇرغان. ھازىرقى زامانىدىن 8000 يىل بۇرۇن ئۆتكەن دەپ رىۋايەت قىلىنىدىغان، خەنزۇلارنىڭ ئەپسانىلەر دەۋرىدىكى ئۇرۇق ئاقساقىلى خۇاڭدى قاشتېشى بىلەن تونۇشقان. يەنى يىراق قەدىمكى زامانلاردا غەربىي خەن ئانا (شي ۋاڭمۇ) خۇاڭدىغا ئاق قاشتېشى بېرىلگەن تەقدىم قىلغان ئىدىمىش. «قوموش كىتاب يىلنامىسى» (竹书纪年) دىكى خاتىرىلەردە بايان قىلىنىشىچە، ئاقساقال شۇن نىڭ و - يىلى «غەربىي خان ئانا ئوردىغا كېلىپ، ئاق قاشتېشى سايمانلىرى تەقدىم قىلغان» ئىدىمىش. بۇنداق ئەپسانە - رىۋايەتلەر خەنزۇچە قەدىمكى يېزىق-يۇتۇكلىرى ۋە ھۆججەتلەردە خاتىرىلەنگەن.

ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىلەر قاشتېشىغا بىر خىل سېھرىي خۇسۇسىيەت ئاتا قىلىش بىلەن بىللە، قاشتېشىنى سۆيۈشتەك ئەخلاق ئۆلچىمىنى يېتىلدۈرۈپ چىققان.

بۇنداق ئەخلاقسىز تۇرمۇش قارىشىنىڭ ئىچىگە قاشتېشىنى كۆزەللىكنىڭ سىمۋولى دەپ تونۇش، بايلىقنىڭ بەلگىسى دەپ قاراش، ئەخلاق ئۆلچىمى دەپ بىلىش، ھوقۇق، مەرتىۋە دەرىجىسىنى ئۆلچەيدىغان ئۆلچەم دەپ ھېسابلاش، ئىلاھ-نىڭ مۇجەسسىمى دەپ چۈشىنىشتەك مەزمۇنلار كىرگەن.⑨

جۇڭگو پەن - تېخنىكا تەرەققىياتىنىڭ تارىخى بويىچە ئاتاقلىق ئالىم لى يۈسۇۋ (李约瑟) «جۇڭگونىڭ پەن - تېخنىكا تارىخى» دېگەن كىتابىدا مۇنداق يازغان: قاشتېشىنى سۈيۈشنى جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى دېيىشكە بولىدۇ. 3000 يىلدىن بېرى ئۇنىڭ سۈپىتى، ھالىتى ۋە رەڭگى بىردەك ئويمە-كارلار، رەسساملار ۋە شائىرلارنى ئىلھاملاندۇرۇپ كەلدى.⑩

ئارخېئولوگىيىلىك تېپىندىلار ۋە يازما ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ شۇنداق بەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، شىنجاڭ بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئارىسىدىكى ئالاقە قاشتېشى ئالماشتۇرۇلۇشتىن باشلانغان. شۇنداقلا قاشتېشى بۇيۇملىرىنى ئالماشتۇرۇش ئېلىمىزنىڭ ئۆزئارا تاۋار ئالماشتۇرۇش تارىخىنىڭ مۇقەددىمىسى بولغان بولۇشى مۇمكىن.

شىنجاڭ قاشتېشى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا توشۇلۇپلا قالماستىن، بەلكى، غەربىي-شىمالىي ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا شەرق رايونىغا ھەم كەڭ توشۇلغان.

ياۋلىنخۇا 1933 - يىلى «يېڭى ئاسىيا» ژۇرنىلىنىڭ 6 - جىلد 5 - سانىدا ئېلان قىلغان «غەربىي شىمالنىڭ قاتناش تارىخى ھەققىدە» دېگەن ماقالىسىدا «بابىلون، سۇرىيەدىكى قەدىمكى خارابىلەردىن قېزىۋېلىنغان ماددىي بۇيۇملار ئىچىدە قاشتېشىدىن ئىشلەنگەنلىرىمۇ بايقالغان بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىن تارتىپ ياۋروپا-دىكى دۆلەتلەرگىچە بايقالغان قاشتېشى جابدۇقلىرى دەۋردە ئىشلىتىلگەن قاشتېشى ئىدى. ئۇ خوتەنىنىڭ مەھسۇلاتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.»⑪ دەپ يازغان.

سوۋېت ئۆزبېكستان تارىخىدىن قارىغاندا، شىنجاڭ قاشتېشى مىلادىدىن 2000 يىل بۇرۇن ئۇ يەرلەردىمۇ پەيدا بولۇشقا باشلانغان.

سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ ئاكادېمىكى س.ۋ. كېسىلىۋ ئەمەلىي تەكشۈرۈشلەردىن كېيىن مۇنۇلارنى يازغان: «بىزنىڭ بايلىشىمىزچە، ئاق قاشتېشى جۇڭگو ئويمىكارلىرىنىڭ ياخشى كۆرۈپ ئىشلىتىدىغان خام ماتېرىيالى.

ئەنيانىدىن قېزىۋېلىنغان تېپىندىلار شۇنى ئىسپاتلىدىكى، جۇڭگودا قاشتېشىنى ئومۇميۈزلۈك ئىشلىتىش شاك دەۋردە باشلانغان بولۇپ، سىبىرىيە، ئۇرال دەريا ساھىلىگىمۇ قاشتېشى ئوخشاش ۋاقىتتا تارقالغان.

ئاق قاشتېشىنىڭ غەربكە تارقىلىشى شۇنى تەلۋىق ئىسپاتلىدىكى، سەيما دەۋرى (مىلادىدىن بۇرۇنقى XIV — XII ئەسىرلەر) دە ۋولگا دەرياسى ۋە قاما دەريا ساھىلى، سىبىرىيە، بايقال كۆلى ھاۋزىسى جۇڭگونىڭ شىمالىي تەرەپلىرى

بىلەن تۆزۈلگەن.⑫

تارىخىي يېزىلمىلار ۋە ئارخېئولوگىيىلىك تېپىندىلار شۇنى ئىسپاتلىدىكى، جۇڭگونىڭ خەن، تاڭ دەۋرىدىن ئىلگىرى پۈتۈن ياۋروپا - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى قاشتېشى جابدۇقلىرى ئاساسىي جەھەتتىن شېنجاڭدىن كەلتۈرۈلگەن. كاۋكاز تاغلىرى ۋە ۋابولونوي (Vabnlonoi) تاغلىرىدىنمۇ قاشتېشى چىقسىمۇ، ئەمما ئەينى چاغدا بۇ جايدىن قاشتېشى قېزىلغانلىقى توغرىلىق خاتىرە قالدۇرۇلمىغان.⑬

بىز بۇ پاكىتلارغا ئاساسەن، شۇنى ئوتتۇرىغا تۆيىمىزكى، يىپەك يولىنىڭ ئەسلى ئاساسى «قاشتېشى يولى» بولۇپ، يىپەك يولى دەل تارىملىقلار تەرىپىدىن ئېچىلغان قاشتېشى يولىنى بويلاپ ئېچىلغان ۋە راۋاجلانغان. ئەنە شۇ «قاشتېشى يولى» كېيىنچە ماكرولۇق ھالدا خەلقئارادا ئومۇم نام بىلەن «يىپەك يولى» دەپ ئاتالغان.

بۇ يەردە بىز ياپونىيىلىك چاگزى خېجۇنىڭ مۇنۇ بىر ئابزاس سۆزىنى ئالاھىدە ئەسكە ئېلىپ ئۆتىمىز: «جۇڭگونىڭ يىن، جۇ سۇلالىلىرىدىن تارتىپ، ئالتە سۇلالە دەۋرىگە قەدەر بولغان قەبرىلەردىن نۇرغۇن قاشتېشى بۇيۇملىرى قېزىۋېلىنغان، بۇنداق قاشتېشى بۇيۇملىرىنىڭ چىقىدىغان ئورنىغا ئاساسلىنىپ، ئۇنىڭ شېنجاڭنىڭ خوتەن رايونىدىن كەلتۈرۈلگەنلىكىنى جەزملەشتۈرۈش مۇمكىن. قەدىمكى زاماندا جۇڭگونىڭ قاشتېشىنى مۇنچىۋالا كۆپ مىقداردا كىرگۈزۈشىنى پەرەز قىلىش ناھايىتى مۇشكۈل. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، بەزىلەر «يىپەك يولى» نى قاشتېشى يولى دەپ ئاتاشقان.»⑭

## III

شېنجاڭ — خەنزۇچە ھۆججەتلەردىكى تارىخىي نامى «غەربىي ئەل» (شىيۈ) — دۇنيا يول - قاتناش مۇساپىسىنىڭ مۇھىم تۈگۈنلىرىدىن بىرى. شۇنداقلا يىپەك يولى مەدەنىيىتىنىڭ تۈگۈنىدۇر.

قەدىمكى ياۋروپالىقلار يىپەكنىڭ شەرقتە ئىكەنلىكىنى بىلگەن، ئەمما، خېلى ئۇزۇنغىچە يىپەك ئېلىنىڭ كونكرېت جايىنى دەلىللىيەلمىگەنىدى. ئۇلار يىپەكنى «Seres»، يىپەك چىقىدىغان جايىنى «سېرىس ئېلى» دېگەن. «Seres» دېگەن بۇ نامنى ئەڭ بۇرۇن گرتسىيىلىك Ctesias (克泰夏斯) مىلادىدىن تۆت ئەسىر بۇرۇن تىلغا ئالغان.⑮ مىلادىدىن بۇرۇنقى I ئەسىرلەردە ياشىغان گرتسىيىلىك شائىرلاردىن Vigile (维吉尔)، Horace (霍拉塞)، Properce (普罗佩塞)، Oride (奥维德) قاتارلىقلار ئۆز شېئىرلىرىدا Seres نامىنى تىلغا ئالغان.⑯ ئۇلار بىلەن زامانداش جۇغراپىيەشۇناس Strabon (تەخمىنەن مىلادىدىن بۇرۇنقى

58 - يىلدىن مىلادى 21 - يىلغىچە ياشىغان) «جۇغرافىيە» ناملىق كىتابىدا بولسا بۇ ھەقتە سەل كۆپرەك مەلۇمات بەرگەن.⑰ مىلاددىن بۇرۇنقى IV ئەسىر- دىن مىلادى XIV ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا ئۆتكەن 90 دىن ئارتۇق غەرب ئاپتورىنىڭ ئەسىرىدە «Seres» دېگەن بۇ نام داۋاملىق تىلغا ئېلىنىپ تۇرىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە مىلادى II ئەسىردە ياشىغان گرېتسىيەلىك جۇغرافىيەشۇناس پتولىمى (Ptolemee) يازغان «جۇغرافىيە» ناملىق كىتابتا قەدىمكى دەۋرگە خاس، بىر قەدەر مول ۋە ئىنىقراق خاتىرە قالدۇرۇلغان.⑱ كېيىنكى ئالىملار غەرب ئاپتورلىرىنىڭ سېرىس ئېلىنىشىنى ئەھۋالى، ھەققىدىكى بايانلىرىنى تەكشۈرۈپ، دەلىللەپ چىققتى. فرانسىيەلىك شەرقشۇناس گىئورگى كاۋدېس (George Coedes) 1886 — 1969) پتولىمى تىلغا ئالغان سېرىس ئېلىنىشىنى ئەھۋالىنى بايان قىلىپ مۇنداق يازغان: «كىشىلەر ئېنىق كۆرۈۋالالايدۇكى (پتولىمى تىلغا ئالغان) Emaus تېغى— پامىر تېغى، Emoda تاغ تىزمىلىرى— ھىمالايا تېغى، Kasia تاغ تىزمىلىرى— قارا قۇرۇم تېغى، Auzakia تاغ تىزمىلىرى بولسا تەڭرى تاغلىرى، Oikhardes دەريا سىنىڭ ئوچ ئېقىنى قەشقەر دەريا سى، يەركەن دەريا سى، خوتەن دەريا سىدىن ئىبارەت.»⑲ گىنگ شىنگ سېرىس «... جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىنى كۆرسىتىدۇ.»⑳ دەپ يازسا، چىئەن بوچۈەن «...سېرىس تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئىچىدە، ...سېرىس سۇلى (قەشقەر) دۇر.»㉑ دېگەن يەكۇننى چىقاردى. پروفېسسور سۇ بېيخەي ھەم بۇ توغرىلىق توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: (غەرب ئاپتورلىرى تەسۋىرلىگەن) «سېرىسنىڭ ئەترابىدىكى يەر شەكىللىرى ۋە تاغ تىزمىلىرىنىڭ تەسۋىرلىرى سۇلى (قەشقەر) نىڭ غەربىدىكى تەڭرى تېغى، پامىر ۋە قارا قۇرۇم تاغ تىزمىلىرىنىڭ تەسۋىرىدىن ئىبارەت. بىراق ئىسىملاردا ئازراق پەرقلەر مەۋجۇت. پتولىمى سېرىس دۆلىتىنىڭ ئىچىدىكى 10 دىن كۆپرەك شەھەرنىڭ ئىسمىنى تىلغا ئالغان. بۇ ۋەپي ئەستە- لىمىلىرى. غەربىي روئىلار تەزكىرىسى (魏略西戎传)» دە خاتىرىلەنگەن. «قارام بەگلىكىدە 10 غا يېتىدۇ.» دېگەن خاتىرىگە ھەم كېيىنچە «ۋەپي خانلىقى تارىخى. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى (魏书西域传)» دە خاتىرىلەنگەن «چوڭ شەھەرلىرى 12، كىچىك شەھەرلىرى 10» دېگەن خاتىرىلەر بىلەن بىرەدەك.»㉒ چىئەن بوچۈەن سېرىس ھەققىدىكى مۇجمەل قاراشلارنى تۈزىتىپ مۇنداق دەيدۇ: «قەدىمكى غەرب ماتېرىياللىرىدا تەسۋىرلەنگەن ئەھۋالغا قارىغاندا، سېرىس دەل جۇڭگونى كۆرسەتـ مەيدۇ. چۈنكى جۇڭگو ھىندىستان بىلەن Scythians (西梯亚人) نىڭ ئارىلىقىدا ئەمەس. تۆت ئەترابىنى ئېگىز تاغلار قورشاپ تۇرمايدۇ. باكتىرىيە (大夏) ئىمپې- رىيىسىنىڭ تەسىرى بۇ يەرگە يېتىپ كەلگەن ئەمەس. جۇڭگولۇقلارنىڭ چېچى قىزىل، كۆزى كۆك ئەمەس. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئەينى چاغدا غەربلىكلەر جۇڭگونى باشقا ئىسىم... بىلەن ئاتايتتى. ... پاكىتلاردىن كۆرۈش تەس ئەمەسكى، سېرىس سۇلى (قەشقەر)

دۇر.»㉓

شىنجاڭ ھەم يىپەك يولىنىڭ مۇھىم تۈگىنى بولۇپ خىزمەت قىلغان ھەم يىپەكچىلىك بىلەن شۇغۇللانغان. تارىخىي كىتابلاردا «خوتەن ئېلىدە يىلىچىلىك قەدىمدىن تارتىپ ناھايىتى راۋاجلانغان. ھەممىلا يەرگە قارىسا ئۈجمە دەرىخى ئۆستۈرۈلگەن. ئۈجمە خوتەنلىك يەۋقۇلئاددە ئالاھىدە ئۆسۈملۈكى بولۇپ، ئېڭاك مۇقەددەم پىلىچىلىك تەرەققىياتىنىڭ قورغانىدۇر.»㉔ دېيىلمدۇ.

«كېيىنكى خەننامە، غەربىي ئېللەر تەزكىرىسى» دە: «ئىسۇرغول (قۇمۇل) دېگەن يەردە ئاشلىق زىرائەتلىرى، ئۈجمە، كەندىر ۋە تال ئۈزۈم تېپىلىدىكەن.» دەپ يېزىلغان. «شىمالىي خانىلىقلار تارىخى. غەربىي ئېللەر تەزكىرىسى» دە «قۇجۇ (تۇرپان) ...پىلە بېقىشقىمۇ لايىق» دېيىلگەن. «ۋېي خانىلىقى تارىخى. غەربىي ئېللەر تەزكىرىسى» دە سۇلى (قەشقەر) دە «كىمخاب — دۇردۇن ئىشلىنىدۇ.» دېيىلگەن. «تاڭنامە 221 - جىلد. غەربىي رايون تەزكىرىسى» دە ئۇدۇن (خوتەن) خەلقى «توقۇمىچىلىق قىلىدۇ. ئاستانە ئوبلاستى ئىچكىرى ئۆلكىلەرنى يىپەك بىلەن تەمىنلەيدۇ.» دېيىلگەن. تارىخىئولوگىيىلىك ماتېرىياللاردىن شەرقىي جىن خانىلىقىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ئىشلەنگەن يىپەك، پاختىلار تېپىلدى. تۇرپاندىن جىن خانىلىقىغا توغرا كېلىدىغان قەۋرىدىن چىققان يازما ھۆججەتتە «كۇچا كىمخابى» دېگەن سۆز يېزىلغان. قۇجۇ خانى چوڭىنتەي خانىلىقىنىڭ قەۋرىستانلىقىدىن يىپەك بىلەن پاختا بىرىكمىسىدىن توقۇلغان گىئومېتىرىك سىزىقلىق كىمخاب تېپىلغان. دېمەك مىلادى IV ئەسىرنىڭ ئالدى - كەينىدە يىپەك بىلەن پاختىنى ئارىلاشتۇرۇپ رەخت توقۇش ئىجاد قىلىنغان.

يۇەن دەۋردە ئۆتكەن ئۇيغۇر ئالىمى لۇمىڭشەن (魯明善) «دېھقانچىلىق، پىلىچىلىك، يىمەك - ئىچىمەك، كىيىم - كېچەك قوللانمىسى» (要農衣食撮) دېگەن كىتابىدا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىنىڭ پىلە بېقىشتىكى مۇھىم تەجرىبىلىرى يەكۈنلىنىپلا قالماستىن، بەلكى شىنجاڭدىكى ئۈجمە يېتىشتۇرۇش، پىلە بېقىش تەجرىبىلىرىمۇ يەكۈنلەنگەن ۋە ئېلىمىزنىڭ پىلىچىلىك تېخنىكىسىغا يېڭى مەزمۇن قوشۇلغان.

پروفېسسور سۇ بېيخەي مۇنداق يازغان: «تاڭ سۇلالىسى دەۋردە غەربىي ئېلىدە كىشىلەر بەكمۇ ياقتۇرىدىغان يىپەك توقۇلمىلار كېڭىلەپ ئىشلەپچىقىرىلغان. بەش دەۋرگە كەلگەندە غەربىي ئېلىدىكى ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ ئىشلىگەن يىپەك رەختلىرىنى ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە ئاپىرىپ مال ئالماشتۇرۇپ تۇراتتى. شۇنىدىن كېيىن ئۆز ۋاقتىدا داڭقى چىققان دۇردۇن، ئۇيغۇر كىمخابى، غەرب كىمخابى، ئاقسۇ شايىسى قاتارلىقلار ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە تىزىلىپ تۇراتتى. يۇەن دەۋردە شىنجاڭدىكى زەربات، تاۋار تولىمۇ ئېتىبارلىق ئىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلارنىڭ يىپەك

تۇقۇلمىلار جەھەتتىكى مۇھىم ئىجادىيىتى ۋە تۇھپىسى بولۇپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ دەدىمىسىگە ئېرىشكەن ھەم خەلقئارا بازاردا سېتىلىپ ئېلىمىزنىڭ يېپەكچىلىك ئېشلىرىغا يېڭى شان - شەرەپ كەلتۈرگەن.»㉓

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، شىنجاڭدا يېپەكچىلىكنىڭ قاچاندىن باشلانغانلىقى ھەققىدە ئىشەنچىلىك يازما ھۆججەتلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلار بولمىغىنىغا قارىماي، ئۇنىڭ يېپەك يولى مەدەنىيەت تارىخىدا تۇتقان ئورنى ناھايىتى مۇھىم بولغاچقا، قەدىمكى غەرب ئاپتورلىرى شىنجاڭنى «يېپەك ئېلى» دەپ چۈشەنگەن ھەم ئۆزلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە بۇ ھەقتە نۇرغۇن مەلۇماتلارنى بەرگەن.

دېمەك، «سېرىسلار ئېلى» (گىرىكچە لۈغەت مەنىسى — «يېپەك ئېلى») توغرىسىدا دۇنيا ئالىملىرىنىڭ يۇقىرىدا بەرگەن مەلۇماتى تارىخىي رېئاللىققا ئۇيغۇن. مەيلى جۇغراپىيىلىك نۇقتىدىن بولسۇن، مەيلى سېرىسلار ئېلىدە ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ تەسۋىرىي سۆزىتىدىكى ئانتروپولوگىيىلىك بەلگىلەر جەھەتتىن بولسۇن قەدىمكى مەنبەلەردە كۆپ زىكرى قىلىنغان «سېرىسلار ئېلى» شەك - شۇبھىسىزكى، سۇلى (قەشقەر) نى مەركەز قىلغان ھالدا يەركەنت ۋە ئۇدۇن (خوتەن) نى كۆرسىتىدۇ. دەرۋەقە، قەدىمكى سۇلى ۋە ئۇدۇن بەگلىكلىرى تارىخىي يوسۇندا جۇڭگوغا تەۋە بولغانلىقى ئوچۇن ئومۇملۇق نۇقتىسىدىن كەڭ مەنىدە «سېرىس» جۇڭگونى كۆرسىتىدۇ، دېگەن قاراشنىمۇ خاتا دېگىلى بولمايدۇ.

يۇقىرىدا خوتەنلىك يېپەكچىلىكتە باشقا رايونلارغا قارىغاندا ئەڭ پېشقەدەم ئىكەنلىكى ۋە بۇ ئەنئەنىنىڭ تارىخىي يوسۇندا ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلگەنلىكىنىڭ تارىخىي ئاساسلىرىنى قىسقىچە كۆرسەتتۇق. يېپەككە ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك تېپىندىلار ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان سىلىشتۇرما تەتقىقات نەتىجىسىدىن مەلۇم بولۇشىچە، قەدىمكى جۇڭگو (ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك) يېپەكلىرى بىلەن خوتەن يېپەكلىرىنىڭ گۈل چىقىرىش ئالاھىدىلىكلىرىدە مۇئەييەن پەرق بولغانلىقى مەلۇم. ئالايلۇق، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك يېپەكلىرىگە ئۆرۈش يىپ ئارقىلىق گۈل چىقىرىلغان بولسا، خوتەن يېپەكلىرىگە ئارقاق يىپ ئارقىلىق گۈل چىقىرىلغان. «بېرونزا دەۋرى» (مىلادىدىن بۇرۇنقى 2000 — 1000 يىللار ئۆچۈرىسى) گە تەئەللۇق شىنجاڭ كۆنچى دەريا سۈيىدىكى ئۆدەكلىك (گىموگو) قەۋرىستانلىق، خوشۇت سىنتىران ئېزى، قۇمۇل قارا دۆۋە سۇ ئامبىرى يېنىدىكى قەۋرىستانلىق، تۇرپان قاراغوجا ئېزى قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان يۈك ۋە يېپەك رەختلەر يۇقىرىقى ئالاھىدىلىكنى ئۆزىدە گەۋدىلەندۈرگەن.

ياپونىيىلىك چاگزى خېجون ئەپەندى يىپەك يولىنىڭ ئىنسانلار تارىخىدىكى رولىنى مۇنداق ئوچ نوقتىغا يىغىنچاقلىغان:

بىرىنچى، يىپەك يولى ياۋروپا - ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ قان تومۇرى بولۇش سۈپىتى بىلەن دۇنيا تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ ئاساسىي ئوقىدۇر.

ئىككىنچى، يىپەك يولى دۇنيانىڭ ئاساسلىق مەدەنىيەت ئانىسىدۇر.

ئۈچىنچى، يىپەك يولى — شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت كۆۋرۈكىدۇر.⑳

بۇ ئوچ نوقتىنى مۇڭاپىق باھا بېرىپ ھېسابلاشقا بولىدۇ. دەرۋەقە، شىنجاڭ-نىڭ يىپەك يولى مەدەنىيەت سەھىپىسىدىكى شانلىق تارىخىي تۆھپىلىرىنى يۇقىرىقى نوقتىلارنى تولۇق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

شىنجاڭلىقلارنىڭ ئەجدادلىرى كونا ۋە يېڭى تاش قورال دەۋرىدىن باشلاپ يىپەك يولىنى مەدەنىيەت ئوق مەركىزى قىلغان ھالدا ئۈزلىرىنىڭ ئەقىل - پاراسىتى ۋە ئىجادكارلىقىغا تايىنىپ، ھەمدە شەرق ۋە غەرب ئەللىرىنىڭ مەدەنىيەت ئارتۇقچىلىقلىرىنى قوبۇل قىلىپ، قىممەتلىك ۋە شانلىق مەدەنىيەت يارىتىپ، دۇنيا ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە ئۆچمەس ھەسسە قوشتى.

شىنجاڭنىڭ قەدىمكى دەۋرلەردىكى بەدىئىي،گۈزەل سەنئەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى يىپەك يولى مەدەنىيىتى خەزىنىسىدە ئېچىلغان ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بىر دەستە گۈل.

قىياتاش سىزىملىرى ئۇزۇندىن بېرى شىنجاڭنىڭ كۆپ جايلىرىدىن ئارقا - ئارقىدىن بايقىلىۋاتىدۇ. قۇتۇپى ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا تۇغرا كېلىدىغان تاكۆتاغ ئېچىدىكى قىزىلتاش (康家石门子) دېگەن يەردىكى قىياتاش سىزىملىرى بۇ جەھەتتە دىققەتكە سازاۋەر. بۇ يەردىكى قىياتاش يۈزىدە يۈزلىگەن ئۇسۇلچىلار ئوبرازى رېتىملىك ئايلىنىپ قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىپتىدائىي جەمئىيەت مەزگىلىدىكى جىنسىي تېۋىنىش ئادەتىنى ئاھايىتى روشەن ئىپادىلەپ بەرگەن. بۇ قىياتاش رەسىملىرى ئۇستىدە سىلىشتۇرما تەتقىقات ئېلىپ بارغان ۋاڭ بىڭخۇا (王炳华) مۇنداق ھېسابلىغان: «بىز ئۇچراتقان ماتېرىياللارغا ئاساسەن شۇنداق ئېيتالايمىزكى، بۇ تېمىدىكى شۇنچىۋالا زور كۆلەملىك تاش ئويما رەسىملەر-مەملىكىتىمىز بويىچە تۇنجى قېتىم بايقىلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دۇنيا مىقياسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ، ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ جىنسىي ئەزاغا تېۋىنىش ھەققىدىكى رەسىملەردىن تېخىچە مۇنچە ئېنىق كۆرۈنۈشلۈك رەسىملەر تۇغرىسىدا بىرەر مەلۇمات يولۇقتۇرمىدۇق.»㉗ ھازىرقى قاراش بويىچە، ئادەمنىڭ يالىڭاچ سۈرىتىنى سىزىش

سەنئەتىنى كەشىلەر ئومۇمەن گرىك ئويمىكارلىق سەنئىتىگە مەنسۇپ، دەپ ھېسابلايدۇ. دەرۋەقە، مىلادىدىن ئىلگىرىكى IV ئەسىردىن بۇرۇن گرىكلاردا ئەرلەرنىڭ يالىڭاچ ھالىتىنى سىزىش ۋە ئۇيۇش ئۇسۇلۇبى بارلىققا كەلگەن، لېكىن ئاياللارنىڭ يالىڭاچ ھالىتىنى سىزمىغان. دەل مۇشۇ ۋاقىتلاردا بولسا شىنجاڭلىقلار ئاردىسىدا ئەر ۋە ئاياللارنىڭ يالىڭاچ ھالىتىنى سىزىش ۋە قىيا تاشلارغا ئويۇش كەڭ ئومۇملاشقان. شىنجاڭنىڭ چاغانتوقاي ناھىيىسى، مەچىتەن ناھىيىسى، مايتاغ رايونى ۋە قۇتۇبى ناھىيىسى قىزىلتاشتىكى چىنسى تېۋىنىشقا دائىر قىياتاش سىزمىلىرى بۇنىڭ كۆچلۈك دەلىلىدۇر.

شىنجاڭنىڭ بۇنداق قىيا تاش ئويمىكارلىق سەنئىتى يېپەك يولىنى بويلاپ، بۇددا دىنىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشى بىلەن، بۇددىزم سەنئىتىگە يېقىن مەزمۇن ۋە ھۆسۇن قوشتى. بىز بۇ خىل مەدەنىيەت ھادىسىسىنى ئالدى بىلەن كۆچا، باي مىڭئۆيلىرىدىكى تام سىزمىلىرىدىن ئۇچرىتىمىز. «كۆسەن (كۆچا) تام رەسىملىرى بۇددا دىنىنىڭ كىرىشىگە ئەگىشىپ مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ مەزمۇنى كۆپىنچە بۇددا دىنىغا ئائىت ئەرسىلەر. لېكىن، ئېستېتىكا نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ ئەھمىيىتى بۇددا مەدەنىيىتىدىن ئاللىقاچان ئېشىپ كەتكەن. ئۇ كۆسەن خەلقىنىڭ مەنىۋى ھاياتى ۋە ماددىي تۇرمۇشىنىڭ ئىنكاسى.[28]

شىنجاڭ ئۆز نۆۋىتىدە، دۇنيادىكى قەدىمكى دىنلار ئىچىدە كۆپ تارقالغان ۋە ئۇچراشقان جاي ھېسابلىنىدۇ يۇ ھال ئېلىمىزنىڭ سەلتەنەتلىك دىن تارىخىغا مول مەزمۇن ئېلىپ كەلدى. جىشەنلىن (季羡林) ئەپەندى بۇ خىل ئەھۋالنى ئومۇملاشتۇرۇپ مۇنداق دېگەن: «... دۇنيادىكى ئۇچ چوڭ دىن — ئىسلام دىنى، بۇددا دىنى، خرىستىيان دىنلىرى شىنجاڭدا ئۇچرىشىپ ئۆزئارا تەسىر كۆرسەتكەن. بۇنداق ئەھۋالنى دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىن تاپقىلى بولمايدۇ. شۇڭا مېنىڭ ھېس قىلىشىمچە، جۇڭگو بىلەن باشقا دۆلەتلەرنىڭ مەدەنىيەت مۇنالىشتۇرۇش مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىشتا، شىنجاڭ ئىنتايىن مۇھىم ماتېرىيالغا ئىگە.»[29]

شىنجاڭنىڭ يېپەك يولىنى ئۆزەك قىلغان مەدەنىيەت سەھىپىسىدە يەنە، تىل — يېزىق ۋە مەدەنىيەت — سەنئەتنىڭ تۇرغان ئورنى ئوخشاشلا ساالماق ۋە چوڭ. جىشەنلىڭ ئەپەندىنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، «ھەر خىل تىللار، يەنى ھىندى — ياۋروپا تىل سىستېمىسىدىكى تىللار، سام تىل سىستېمىسىدىكى تىللار»[30]، شۇنداقلا ئالتاي تىل سىستېمىسىدىكى تىللار شىنجاڭدا ئۇچراشقان. بۇنداق ئەھۋالنى شىنجاڭدىن باشقا جايلاردا تاپقىلى بولمايدۇ.

ئەدەبىيات سەنئىتى ئىنسانىيەت بەدىئىي تەپەككۇر تارىخىنىڭ ئەڭ تەسىرلىك، ئەڭ ئاساسلىق تەركىبىي قىسمىدۇر. ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ يادروسى. يېپەك يولى مەدەنىيىتىنىڭ تەۋگۈنسى دېيىشكە ئەرزىيدىغان شىنجاڭنىڭ جاھانغا مەشھۇر

ئەدەبىيات - سەنئىتى ئىچىدە بوستانلىق يولىنىڭ تارىخىي ھەققالىرى بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىيات - سەنئىتى ئۆزىنىڭ قەدىمىلىكى، مول‌لىغى، رەڭمۇ-رەڭلىكى، قېرىنداش خەلقلەر ئەدەبىياتىغا بېرلغان تەسىرىنىڭ كەڭلىكى، ئىنتېرناتسىئونالىلىق خاراكتېرىنىڭ كۈچلۈكلىكى قاتارلىق ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن يېشەكسىز بېسىلغان جەزبىدار گۈللەردەك جىلۋىلىنىپ تۇرىدۇ. مانا شۇنداق يېراق مەنبەلىك ئۇيغۇر ئەدەبىيات - سەنئىتىدە مىفولوگىيە دەۋرىگە خاس ئەپسانە - رىۋايەتلەردىن تاشقىرى، ئورخون مەڭگۈ تاشلىرى ئەدەبىياتى، قۇجۇ (تۇرپان) بۇددا، مانى شېئىر - قوشاقلىرى، قاراخانى دەۋر ئەدەبىياتى جۈملىدىن ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ «ئىككىنچى ئارىستو تىلى» — ئەبۇ نەسىر فارابى (مىلادى 870 — 950 - يىللار) نىڭ ئەسەرلىرى، جۈملىگە كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىكى يېرىك ئېنىسكلوپېدىك داستان «قۇتادغۇبىلىك» (يۈسۈپ خاس ھاجىب)، ئەرەب تىلى بىلەن تۈركىي تىللارنىڭ تۇنجى سېلىشتۇرما قامۇسى «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» (مەھمۇد قەشقەرى)، «ئەتەبەتۇلھەقايىق» (ئەھمەد يۈگنەكى XII — XIII ئەسىر)، دەسلەپكى چاغاتاي دەۋرى ئەدەبىياتى (رابغوزنىڭ «قىسسە سول ئەنبىا» ئەسىرى، لۇتفى، ئاتايى، سەككاكى ئەسەرلىرى) ۋە بۇ دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ ئالەمشۇمۇل چوققىسى ھېسابلانغان ئەلشىر ناۋايى (XIV — XV ئەسىر) ئەسەرلىرى، يەركەن خانلىقى دەۋرىگە تەئەللۇق سەئىدى، رەشىدى، قىدىرى، نەفسى (ئامانىنسا)، ئايازى، ممرزا ھەيدەر، مەھمۇد جاراس قاتارلىقلارنىڭ شېئىرى دىۋانلىرى ۋە تارىخىي قىسسەلىرى، يېپەك يولى ئارقىلىق تەسىرى دۇنياغا يېيىلغان ئۇيغۇر «12 مۇقام» ھادىسىسى ۋە دۇنياۋى ئوبراز نەسىرىدىن ئەپەندى لەتىپلىرى قاتارلىق مەشھۇر ئۇلگىلەر ھەم ئۆزىگە خاس ئورگانىللىقى بىلەن ھەم خەلقنىڭ «يېپەك يولى» مەدەنىيىتىنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆزىدە گەۋدىلەندۈرگەنلىكى بىلەن ئالەمگە مەشھۇردۇر.

كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان يەنە بىر مەدەنىيەت ھادىسىسى شۇكى، «يېپەك يولى» خاسىيىتى بىلەن شىنجاڭدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بېرىپ ئەينى ۋاقىتتىكى تاڭ دەۋر مەدەنىيىتى تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆچمەس ھەسسە قوشقان نۇرغۇن ئوقۇمۇشلۇق ئەربابلار ئۆتكەن. ئۇلاردىن بىرىيوك بۇددا ئالىمى كۇسەنلىك كۇماراجىۋا (مىلادى 344 — 413 - يىللار)، قەشقەرلىق بۇددا ئالىمى خۇيلان ۋە فورتىمىدىك (澄图佛) ئاتاقلىق مۇزىكىشۇناس سۇجوب (苏祇婆)، رەسسام ۋىسارا ساڭگا (尉迟乙僧) قاتارلىقلار ۋە يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئالىملاردىن تىلشۇناس ۋە پىداگوگ تاتاتونگا، يۇەن سۇلالىسى مائارىپىنىڭ ئاساسچىسى ئارغون ساردق، قوبلاينىڭ باش ۋەزىرى لىيەن شىشەن، تەرجىمان ئەنزاك، يېزا ئىگىلىك ئالىمى لۇممگشەن، تارىخشۇناس لىيەن خۇيشەن قىيا، گېنېرال چاغان تۆمۇر (尔帖木察汉)، ئارىق قىيا (牙海里阿) ئەدىبلەردىن سەيدۇللا (拉都萨)، سەۋنچ قىيا، (گۈەن يۈنشى)، مازۇچاڭ

لىشەن قاتارلىقلارنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزيدۇ.

دېمەك، شىنجاڭلىقلار، جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقى ۋە ئۇنىڭ «يېپەك يولى» نىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ئاساسلىق غول لىنىيىدە ياشىغان ئاتا - بوۋىلىرى ئۇزاق ۋە پەۋقۇلئاددە تارىخىي مۇھىت ئىچىدە مول، رەڭگارەڭ ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت يارىتقان. بۇلارنىڭ ھەممىسى «يېپەك يولى» دىكى قىممەتلىك بايلىق بولۇپ، بۇنداق ئېسىل خەزىنە بىلەن تونۇشماي تۇرۇپ، شىنجاڭنىڭ «يېپەك يولى» دا تۇتقان ئورنىنى ھەمدە «يېپەك يولى» نىڭ شەرق ۋە غەرب مەدەنىيەت ئالاقىسىدىكى رولىنى بىلىش مۇمكىن ئەمەس.

## ئىزاھاتلار

① كارىل ماركس: «كاپىتال». III توم.

②⑤ «ئۇلۇغ يېپەك يولى». «西北史地» ژۇرنىلى، 1987 - يىل 2 - سان، 103 - بەت.

③④ چاۋزى خېجۇن (ياپونىيەلىك): «يېپەك يولى ۋە شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، ئۇيغۇرچە، 1988 - يىل 3 - سان.

⑥⑦ لوشاۋۇەن: «شىنجاڭ قاشتېشى ئويمىچىلىقى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلىرى خەۋىرى»، 1989 - يىل، 8 - سان، خەنزۇچە.

⑧ «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»، 1990 - يىل، 1 - ئاينىڭ 13 - كۈنىدىكى سانى.

⑨ يەن جۈچيالۇ: «ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى دەۋرىدىكى قاشتېشىنى سۈيۈشتەك بۇيۇملىرى ھەققىدە»، «文史知识» ژۇرنىلى، 1988 - يىل 5 - سان.

⑩⑪⑭ لوشاۋۇەن: «شىنجاڭ قاشتېشى ئويمىچىلىقى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر خەۋىرى»، 1989 - يىل 8 - سان.

⑫ س. ۋ. كىسلىۋ: «جەنۇبىي سىبىرىيەنىڭ قەدىمكى تارىخى»، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى مىللەتلەر تەتقىقات ئىنىستىتوتى مىخ مەتبەدە باستۇرغان، خەنزۇچە. 1981 - يىل، 1 - قىسىم، 71 - بەت.

⑮㉘ چاۋزى خېجۇن: «يېپەك يولى ۋە شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، ئۇيغۇرچە، 1988 - يىل، 3 - سان.

⑯⑰⑱⑲⑳ George Coedes: «گرېك، لاتىن ئاپتورلىرىنىڭ يىراق شەرق ھەققىدىكى خاتىرىلىرىدىن ئۈزۈندە».

(«希腊拉丁作家远东文献辑录»)

جۇڭخۇا نەشرىياتى، 1987 - يىل، 1 -، 2 -، 3 -، 4 -، 32 -، 33 - ۋە «ھۇقىددىمە» 21 - 22 - بەتلەر.

⑳ كىملىك شىلك: «قەدىمكى گرېك، رىملىقلارنىڭ قەلبىي ئاستىدىكى سېرىسلىقلار» «西北史地» ژۇرنىلى، 1987 - يىل، 2 - سان، 26 - بەت.

㉑㉓ چىيەن بوچۈەن: «Seres ھەققىدە»، «غەربىي ئەل تارىخ مەجمۇئەسى» I توپلام، 154 - 155 - بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1985 - يىل.

㉒ سۇبېيخەي: «سولى نامى ھەققىدە تەتقىقات» شىنجاڭ داشۇ ئىلمىي ژۇرنىلى، خەنزۇچە، 1984 - يىل 3 - سان.

㉔ ئە. رىشتە: «سەنپۇلا قەدىمكى قەۋرىستانلىقى»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، 1985 - يىل 1 - سان، 142 - بەت.

㉕ سۇبېيخەي: «خەن سۇلالىسىدىن تاڭ سۇلالىسىغىچە بولغان يايلاقتىكى يېپەك يولى»، «شىنجاڭ تارىخىنى ماسلىقى»، 1981 - يىل 1 - سان.

㉗ ۋاڭ بىڭخۇا: «قۇتۇبى ناھىيە قەزىلتاش - كاڭجياشمىزىدىكى تاشقا چېكىلگەن جىنسىي تەسۋىرنىڭ رەسىملىرى»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى، 1989 - يىل، 1 - 2 - سان.

㉘ جۇبىڭرۇك: كۆسەن تام رەسىملىرىدىن تەرجىمە»، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1985 - يىل 2 - سان، 117 -، 118 - بەتلەر.

㉙㉚ جى شىيەنلىك: «تۇخار تىلى ۋە نىسپە قارا تىلى»، «شىنجاڭ تارىخىنى ئاسلىقى»، 1980 - يىل، تۇنجى سان.

# مەلىكە ئاسىنا ۋە غەربىي دىيار سەنئىتى

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن

قىسقىچە مەزمۇنى: مەلىكە ئاسىنا غەربىي دىيار سەنئىتى ۋە سەنئەتلەشكەن ئېتنىك مەدەنىيىتىنى چاڭقىنگە ئېلىپ كىرىشتە مۇھىم رول ئويناغان تارىخىي شەخسلەردىن بىرى. مەشھۇر كۆسەن كۆيشۇناسى سۇ جۇپ مەلىكە ئاسىنا بىلەن بىللە چاڭقىنگە كىرگەن. ئۇيغۇر نوروز بايرىمى — سۇمۇز پائالىيىتى مەلىكە ئاسىنا چاڭقىنگە كىرگەندىن كېيىن ئوتتۇرا دىيارىدا ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرغان. بىر قاتار مەشھۇر تەقۋۇز چاۋۇپ مۇزىكا ماھىرلىرىمۇ مەلىكە ئاسىنا پائالىيەتلىرىگە ئالاقىدار بولغان. ۋەھالەنكى، مەلىكە ئاسىنا ھەققىدە ھازىرغىچە ئىلمىي ئىزدىنىشلەر ئېلىپ بېرىلمىدى.

## 1

ئېلىمىزنىڭ كۆپ مىللەتلىك سەنئەت مەدەنىيىتى تارىخىدا ئۆچمەس تۆھپە ياراتقان مەشھۇر تارىخىي شەخسلەردىن بىرى شىمالىي جۇ (557 — 581 - يىللار) سۇلالىسى دەۋرىدىكى تۈرك خانلىقى مەلىكىسى ئاسىنا بىكەدىن ئىبارەت. كۆپلىگەن تارىخىي مەنبەلەردە بۇ ئاستېياكى ۋاستېياتىق نەزىرە ئاسىنا بىكە (528 — 582) نىڭ غەربىي دىيار سەنئىتى ۋە سەنئەتلەشكەن ئېتنىك مەدەنىيەت پائالىيەتلىرىنى چاڭقىنگەن ۋە ئوتتۇرا دىيارغا تونۇشتۇرغانلىقىنى تىلغا ئالغان.① ۋەھالەنكى، مەلىكە ئاسىنا توغرىسىدا ھازىرغىچە تېخى بىرەر ئىلمىي ماقالە ۋە ياكى قامۇس مادداسىلىرى يېزىلمىغان.

مەلىكە ئاسىنا ياشىغان زامان ئېلىمىز تارىخىدىكى شىمالىي — جەنۇبىي سۇلالىلار

---

① «شىمالىي سۇلالىلار تارىخى»، «جۇ نامە»، 9 - جىلد، 23 - جىلد، «چىڭ خانىدانلىرى»، «سۇي نامە»، كۆكتۈرك تەزكىرىسى»، «سۇي نامە» مۇزىكا تەزكىرىسى»، «ئۇيغۇرقامۇس»، 146 - جىلد، «قىسقىچە قامۇس نامە»، «ئۇيغۇر ئائىلە نامە»، «تاڭ تارىخىنىڭ مۇھىم باياناتى»، «كىتاب مۇئەسسەسىنىڭ ئەسلى پوتوكلىرى»، 567 - جىلد، 470 - جىلد، «باشقۇرۇش ئۇيغۇر ئائىلە نامىسى»، «قاش نامە»، 108 - جىلد قاتارلىقلار نەزىرە تۇتۇلدى.

زامانىسى بولۇپ، ئۇزۇنگە خاس مۇرەككەپ تارىخىي ئالامەتلەر بىلەن تولغان.

شىمالىي - جەنۇبىي سۇلالىلار (420 — 581)① دەۋرى ئىلىمىز تارىخىدا ئالاھىدە ئەھمىيەتلىك تارىخىي ئۇۋولىيۇتسىيە مەزگىلىنى تەشكىل قىلغان. ئالدى «16 پادىشاھلىق» (317 — 420) دەۋرىگە ۋە ئاخىرى سۇي - تاڭ سۇلالىلىرى (581 — 907) دەۋرىگە توغاشقان بۇ تارىخىي مەزگىلدە ئىلىمىزنىڭ شىمالىي قىسمىدا خۇاڭخې ۋادىسىنى بويلاپ خەن مىللىتى بىلەن سىئانبې، توقبات، قالدۇق ھون ۋە ئاۋار مىللەتلىرىنىڭ چوڭ يۇغۇرۇلۇشى بىلەن شەرق - غەرب مەدەنىيەتلىرىنىڭ كاتتا ئۇچرىشىش شىددىتى ئىككىسى غايەت زور تارىخىي جەريان يۈز بېرىپ ئوتتى. ۋەھالەنكى، شەكلەن ئاز سانلىق مىللەت پارچە ھاكىمىيەتچىلىكىنى تەرىزىدە يۈز بەرگەن بۇ «ئىككىنچى قېتىملىق» «چۈنچۇ — جەنگو» دەۋرى ئىجابىي ۋە پائال ئېتىۋاردىن ساقىت قالمىسىپ، يېتەرلىك يورۇتىلمىدى ۋە باھالانمىدى. مېنىڭچە شىمالىي — جەنۇبىي سۇلالىلار دەۋرىدە (ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ ھەم) مەيدانغا چىققان بۇ ئىككىي تارىخىي جەريان يۈز بەرمىگەندە ئىدى، جۇڭگونى يېڭىباشتىن بىرلىككە كەلتۈرگەن سۇي — تاڭ سۇلالىرىنى ۋە ئۇنىڭ مەملىكىتىمىزدىن ھالقىپ چىقىپ ئالەمشۇمۇل تارىخىي قىممەت يارىتقان شۆھرەتلىك مەدەنىيىتىنى بۇ قەدەر تەسەۋۋۇر قىلىش قىيىن بولغان بولاتتى. سۇي — تاڭ مەدەنىيىتىدىن ئېپتىخارلىنىدىغان ھەربىر ۋەتەنپەرۋەر، سۇي - تاڭ مەدەنىيىتىگە ئاساس سالغان بۇ تارىخىي ھادىسىلەرنىڭ ۋەتەنىنى بىرلەشتۇرۇشتە، ئۇنىڭ سىرتقا قارىتا ئىشىكىنى ئېچىۋەتكەن، ئىناق، كۆپ قىرلىق جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ يېڭى مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلىشقا ئاساس سالغانلىقىنى ئېتىۋاردىن چەتنەشتۇرمەسلىكى لازىم.

دەر ھەقىقەت، شىمالىي - جەنۇبىي سۇلالىلار دەۋرىدىكى ھەرقايسى سۇلالىلار دۆلەتنى ئۆزلىرى رېياسەتچىلىكىدە بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن شىمال - جەنۇب، شەرق - غەرب كارۋان سودىسىنى كۆچەيتتى؛ بۇددىزم غايىلىرىدا پۈتۈن مەملىكەتنى تىزگىنلەش ئۈچۈن بۇددا نوملىرىنى تەرجىمە - شەرھى قىلىش، بۇددا تاشكېسىرلىرى ۋە ئىبادەتخانىلىرى قۇرۇش جەھەتتە «16 پادىشاھلىق»، بولۇپمۇ ئالدىنقى - كېيىنكى لياڭ، ئالدىنقى - كېيىنكى چىڭ سۇلالىرىنىڭ ئىشلىرىنى ئىزچىللاشتۇردى؛ كۆچا ئەلنەغمىسىنى ئاساس قىلغان غەربىي دىيار سەنئەت مەدەنىيىتىنى كۆپلەپ قوبۇل قىلدى؛ كېيىنىشى، ئات مىنىشى، تاماق ۋە ئايەم شەكىللىرىدىمۇ غەربىي دىيار ئېتنىك مەدەنىيىتىدىن كۆپلەپ ئۇزۇق قوبۇل قىلدى. بۇ ھال ئىلىمىزنى سۇي — تاڭ سۇلالىلىرىدىن ئىلگىرىكى قىياپەتتىن «جاھانساز» (دۇنيا كۆرگەن)، «ئالەم پەرۋاز»

---

① بەزى تەتقىقاتچىلار شىمالىي - جەنۇبىي سۇلالىلارنى شىمالىي ۋەي سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلغان يىلىنى (دىنگونىڭ 1 - يىلى) 386 - يىلىدىن ھېسابلايدۇ. بەزى تەتقىقاتچىلار جەنۇبدىكى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلغان يىلى (يۇجۇنىڭ 1 - يىلى) 420 - يىلىدىن ھېسابلايدۇ. بۇ شىمالىي — جەنۇبىي سۇلالىلارنى ئۆلچەم قىلىشتىكى قاراش پەرقلىرىنى ئىپادىلەپ كەلمەكتە.

(دۇنياغا يۈزلەنگەن) جۇڭگو سۇپىتىدە، شەرقىي ئاسىيادا شۆھرەت جۇلاسىغا مۇيەسسەر قىلدى. مىلادىيە مەدەنىيەت ئاساسىدىكى سېنكىرىتىك مۇڭەپپەقىيەت دۇلدۇلىسىغا مىنگەن سۇي — تاڭ سۇلالىرى ھەققەتەن ئېلىمىز تارىخىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىرىدىكى ئېسىتىخارلىق سەھىپىسىنى يارىتتى.

دەل مۇشۇ دەۋردە غەربىي دىيارىدا تېلى — ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ تەسىرى كۈچەيدى. خۇددى خۇاڭجې ۋادىسىدا خەنزۇلىشىش جەريانى يۈز بېرىپ ئۆتكەندەك، شىمالىي — جەنۇبىي سۇلالىلار دەۋرىدىلا ئىلگىرىكى ئوخۇ ئۇغۇزلىرى ۋە كۆپلەپ يۆتكۈلۈپ كەلگەن تېلى - ئۇيغۇر - ئېگىز ھارۇنلىقلار ئاساسىدا ئۇيغۇرلىشىش غەربىي دىيارىدىكى كەڑىۋنەزلىك تارىخىي ھادىسە بولۇپ قالدى. «شىمالىي سۇلالىلار تارىخى. قوجۇ تەزكىرىسى»، «سۇي نامە. قوجۇ تەزكىرىسى» دە قوجۇدىكى خەنزۇ ئەۋلادلىرىنىڭ ئۇيغۇرلىشىشى، مەكتەپلەردە «خۇ» (ئۇيغۇر) تىلىدا ئوقۇش ئەھۋالى روشەن تىلغا ئېلىنغان. مەلىكە گۈلىيۈز (خۇارۇك) ئۇيغۇر تىلى شارائىتىدا قوجۇغا ياتلىق قىلىنغان. بۇ جەريانغا كېيىنچە «توققۇز چاۋۇپ» ئىبارىسىنى «ئۇيغۇر» نامىغا قوشۇپ، «توققۇز چاۋۇپ ئۇيغۇرلىرى» دەپ ئاتالغان ۋە لوپنۇر، قوجۇ، ئالتە سۇ (ئوردوس) تەرەپتىكى مانى سوغدىلىرىمۇ قوشۇلدى. ئېيتىش مۇمكىنكى، ئەگەر قوجۇ قاتارلىق غەربىي دىيار زېمىنىدا ئۇيغۇرلىشىش جەريانى يۈز بەرمىگەن بولسا، قەدىرەتلىك كۆكتۈرك خانلىقىنى غولۇتۇپ، ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ تىكلىنىشى ۋە خەتەردىن قۇتۇلالمىغان يېپەك يولىنى شىمالىنى بويلاپ چاكىنەنگە تۇتاشتۇرغان «ئۇيغۇر يولى» نىڭ ئېچىلىشى مۇنچە ئوڭۇشلۇق بولمىغان بولاتتى. ئۇيغۇرلار ئاسىنا ئالىپ قاغان كۆكتۈرك قوشۇنلىرىنى ئورخۇن بويىدا ئەمەس، دەل تەڭرى تاغلىرى ئېتىگىدە تارىخىي خاكتىرلىك ھالسىزلىنىشقا دۇچار قىلغانىدى. غەربىي دىيار مۇزىكا، تېپياتسىز، ئۇسسۇل سەنئىتى، تىبابەتچىلىك ۋە فولكلور مەدەنىيىتىنىڭ سۇي — تاڭ سۇلالىرى دەۋرىدىكى چاكىنەن ۋە لوياڭلاردىكى كەڭ تارقىلىشىنى ئۇيغۇرلار ۋە ئۇيغۇرلاشقان غەربىي دىيار ئاھالىلىرى ئىلگىرى سۈردى.

2

شىمالىي سۇلالىلاردىن شىمالىي ۋې (386 — 534) سۇلالىسىنىڭ ئورنىغا شەرقىي ۋې(534 — 550)ۋە غەربىي ۋې (534 — 557) سۇلالىرى مەيدانغا كەلدى. شەرقىي ۋې سۇلالىسىنى شىمالىي چې (550 — 577) سۇلالىسى مۇنقەرز قىلدى. غەربىي ۋې سۇلالىسىنى شىمالىي جۇ (557 — 581) مۇنقەرز قىلدى. شىمالىي جۇ 577 - يىلى شىمالىي چې سۇلالىسىنى ئۆزىگە قوشۇپ ئېلىپ، سۇي سۇلالىسىنىڭ

مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشىگە ئاساس ياراتتى.

ئېلىمىزنىڭ شىمالىدا يېڭىدىن تۇرغۇلغان كۆكتۈرك خانلىقى ئېل قاغان تومۇن باشچىلىقىدا سىئانسېلارنى يېڭىپ تېز ئىلگىرىلىدى. تومۇن قاغانىنىڭ ئوغلى موغان قاغان (553 — 572) ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان 20 يىل ئىچىدە شەرقتە ئاۋارلارنى، غەربتە ئېفتالىت (ئاق ھون) لارنى تارمار قىلدى. ئۇ يۈلتۈزدىن مىڭ بۇلاقچە بارىگاھ يۆتكەپ تۇرغان غەربىي تۈرك يابغۇسى، تاغىسى ئىستېمىخان بىلەن بىللە ساسانىلار شاھى خۇسراۋ نوشىرىۋان بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ ئېفتالىتلارنى مۇنقەرز قىلدى (562 - يىلى)، كېيىن شەرقىي رىم ئىمپېراتورى يوستىئان II بىلەن بىرلىشىپ ساسانىلارغا قارشى جەڭلەر ئېلىپ بارىدى. كۆكتۈركلەر ئىلگىرى ھاكىمىيەت سىئانسېي خانلىرى ئەۋلادلىرى — شىمالىي چى ۋە شىمالىي جۇ سۇلالىلىرىنىمۇ تىزگىنلەپ سىياسىتىنى ئىشقا سالغانىدى. بۇ بىر قاتار جەڭلەردە چاقماقتەك چاپقۇن شەرقىي رىمغىچە بولغان يېرىم مىڭ يىللىق مۇساپىنى ھەۋىسىيە ھوقۇقى غايەت زور ئورۇن تۇتقانىدى.

شىمالىي جۇ سۇلالىسى تۇنجى شاھى شاۋمىندى (تولۇن) غەربىي ۋەي سۇلالىسىنى غولاتقاندىن كېيىن، ھاكىمىيەتكە چىققان يىلىلا بىر نەۋرە ئىنىسى يۈي ۋېنخۇ تەرىپىدىن زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلۈپ، ئورنىغا ئۇنىڭ ئىنىسى مىڭدى يۈي ۋېنيۇنى تىكلىدى. ئانچە ئۆتمەي ئۇمۇ ئۆلتۈرۈلۈپ، ئورنىغا يەنە بىر ئىنىسى يۈي ۋېنيۇك (543 — 578) قويۇلدى. بۇ شىمالىي جۇ سۇلالىسىنىڭ ئاساسچىسى پادىشاھىسى جۇ ئۇدى (560 — 578) ئىدى. جۇ ئۇدى 572 - يىلى ھاكىمىيەتنى تىزگىنلەپ كۆڭگەن يۈي ۋېنخۇنى يوقاتتى، يەنە 5 يىل ئۆتكەندە شىمالىي چى سۇلالىسىنىمۇ مۇنقەرز قىلدى. جۇئۇدى شىمالىي چى سۇلالىسى تەھلىكىسىز ۋە ئىنچكە سۇيىقەست تەھدىتى ئاستىدا 563 - يىلى (باۋدىڭنىڭ 3 - يىلى)① باش بەگ يىڭ جەن، سولىقانسات قوشۇن بېگى، تەيىۋەن ۋاڭسى چىنىڭ ۋاڭ باشچىلىقىدا موغانخان ئالدىغا سوغىلار بىلەن مەلىكە تەكلىپ قىلمىشقا ئەۋەتتى. بۇنى ئاڭلىغان شىمالىي چى خانى گاۋزەن (561 — 564) جەددىيلىشىپ، بىر تەرەپتىن سېپىل سوقتۇرۇپ، بىر تەرەپتىن قېلىن سوغىلار بىلەن مۇغانخان ئالدىغا مەلىكە سوراشقا كىشى ئەۋەتتى. ئادەتتىن ئارتۇق بۇ قېلىن سوغا موغانخاننى ئىككىلەندۈرۈپ قويدى. موغانخانىنىڭ ئاتىسى تومۇن قاغان 551 - يىلى غەربىي ۋەي سۇلالىسىدىن چاڭلو مەلىكىسىگە ئۆيلەنگەنىدى. جۇ ئۇدى ئەۋەتكەن باش بەگ يىڭ جەن سۆزمەنىدى. ئۇ بۇغانخاننى قايىل قىلغاندىن كېيىن، مەلىكە ئاسىنا بىسىكەنسى سىئانپى مىللىتىدىن بولغان جۇ ئۇدى — يۈي ۋېنيۇگا ياتلىق قىلىش قارارىغا كەلدى. بىراق بۇ ئەلچىلەر مەلىكىنى ئېلىپ كەتەلمىدى. «جۇ نامە»،

① «قىسقىچە قاۋۇشنامە» دە باۋدىڭنىڭ 2 - يىلى دېيىلگەن.

9 - جلد، «ئۇدى پادىشاھ تەپسىلاتى» دا يېزىلىشىچە، باۋدىكىنىڭ 5 - يىلى (565 - يىلى) 2 - ئايدا چىڭ گوگ-ۇڭچۇن قاتارلىق 200 كىشى مەلىكە تەكلىپ قىلىپ موغانخان بارىگاھىغا كېلىشتى. بۇ چاغدا خانىنىڭ ئوز قېرىنىسى جۇ ئۇدىغا ياتلىق قىلىش خاھىشى سۇسلىشىپ قالغانىدى. كۇتۇلمىگەندە بىرھەپتە گۇلدۇر-ماماسلىق بوران چىقىپ، خانىنىڭ بارىگاھىنى چۇگ-ۇپ تاشلىدى. بۇ ھادىسە تەبىئەت ئىلاھىچىلىقىگە ئېتىقاد قىلىدىغان موغانخانىنىڭ ئاسىنا بېكىنى جۇ ئۇدىغا ياتلىق قىلىش نىيىتىگە كەلتۇرۇپ قويىدى. بۇ مۇغانخانىنىڭ جۇ سۇلالىسىغا بولغان يېقىنلىقىنى كۆچەيتتى. دېگەندەك 563 — 564 يىللىرى موغانخان جۇ ئۇدى بىلەن بىرلىشىپ چى سۇلالىسىنىڭ گاۋزەن پادىشاھىنى ئولاتتى. ئورنىغا گاۋۋى (565 — 575) ھاكىمىيەتكە چىقتى. شىمالىي جۇ سۇلالىسى كېيىنچە چەنجىڭ مەلىكىنى مۇغانخانغا ياتلىق قىلدى. مۇغانخان 20 يىل ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرۇپ، 572 - يىلى (چېەندىنىڭ 1 - يىلى) ئالەمدىن ئۆتتى. بۇ ۋەقەلەر «كۇلتىكىن مەڭگۈ تېشى» دا 552 — 583 - يىللاردىكى نەتىجىلەر ئىچىدە ئومۇميۈزلۈك ئەسلەنگەن.

جۇ ئۇدى ئاسىنا بېكەگە ئەلچى قويغاندا ئەمدى 20 ياشقا كىرگەن بولۇپ، 36 يىل ئۆمۈر كۆرگەن بۇ پادىشاھ 17 يېشىدا تەختكە چىققانىدى. ئۇ تەختتە 18 يىل تۇردى. ئۇ ئاسىنىغا ئۆيلىنىپ تاكى تېەنخېنىڭ 6 - يىلى (571) ۋە جەندېنىڭ 4 - يىلى (575) غىچە غەربىي دېيار سەنئىتىنى كەڭ تەشەببۇس قىلغان ئاسىنا بېكە پائالىيەتلىرىگە چەك قويمىدى. ئەمما ئۇ، 30 ياشتىن ھالقىغاندىن كېيىن، ئەينى يىللاردا گاۋۋى باشچىلىقىدىكى شىمالىي چى سۇلالىسىدا غەربىي دېيار مۇزىكا — ئۇسسۇللىرىنىڭ رونىاق تاپقانلىقىغا زىت ھالدا، جۇملىدىن بۇ جەھەتتىكى ئۆزگىچى پىكىرلەر تەسىرىدە غەربىي دېيار سەنئىتىنى چەكلەش ۋە بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنى تازىلاش ھەرىكىتىنى ئېلىپ بارىدى. بۇ دەل موغانخان ئالەمدىن ئۆتكەن ۋە ئاسىنا بېكە نائىلاجىسىزلىقتا مۇپتىلا بولغان چاغلار ئىدى.

3

«سۇي نامە. مۇزىكا تەزكىرىسى»، «جۇ نامە»، 9 - جلد. «ئۇمۇمقامۇسىنامە» 146 - جلد، «كىتاب مۇئەسسەسىنىڭ ئەسلى» پۇتۇكلىرى» 567 - جلد، «قاشنامە» 108 - جلددا كۆرسىتىلىشىچە، ئاسىنا بېكە تېەن خېنىڭ 3 - يىلى (568) 3 - ئايدا، كۆكتۇرك بارىگاھىدىن جۇ سۇلالىسى پايتەختى چاڭئەنگە كىرگەن. بۇ باش بەگ يىڭ جەن مەلىكە تەكلىپ قىلغان باۋدىكىنىڭ 3 - يىلى (563) دىن 5 يىل، چىڭ گوگۇڭجۇن قاتارلىقلار مەلىكە تەكلىپ قىلغان باۋدىكىنىڭ 5 - يىلى

(565) دىن 3 يىل كېيىنكى ۋەقەبادىشاھ جۇ ئۇدى (542 — 578) مەلىكىنىڭ ئالدىغا چىقىپ ھۇرمەت بىلەن كۈتىۋالدى. مەملىكەت بويىچە ئۇمۇم كېچىرىم جاكارلىدى، چىك گۈگۈكسۈننى چىك ئوبلاستىنىڭ باش بۇغىسى قىلىپ كۆتەردى. ئاسىنا بەكە جۇ ئۇدى پادىشاھىدىن 13 ياش چوڭ، جۇ ئۇدى پادىشاھنىڭ چوڭ (خۇنسەن) بەگلىكىدىن ئالغان چوڭ ئايالى ئې سى (لى خۇاگخۇ، 555 — 588) دىن 27 ياش كىچىك ئىدى. مەلىكە ئاسىنا جۇئۇدى پادىشاھ بىلەن ئون يىل (578 — 598) بىللە ياشىدى. جۇ ئۇدى پادىشاھ ۋاپات بولۇپ تاكى سۇي سۇلالىسىنىڭ كەيخۇاگنىڭ 2-يىلى (582) غىچە 4 يىل تەختىنى ياشىدى. ئۇ جۇشۇەندى تەختكە چىققان يىلى (578) «خان ئاغىچە»، داشياگنىڭ 1-يىلى (579)، 2-ئايدا «ياش خان ئاغىچا»، كېيىنكى يىلى (580)، 2-ئايدا «بۇزرىكۇار باش خان ئاغىچە» دېگەن ئۇنۋان بىلەن ھۇزۇرمەتلەندى. ئۇ ۋاپات بولغاندا 32 ياشتا بولۇپ، شاۋلىن (سادىقەتمەنلەر مەقبەرسى) غا دەپنە قىلىندى. مەلىكە ئاسىنا توغرىسىدا يېزىلغان تەزكىرىدە «گۈزەل»، «خۇش قىياپەت»، «ئۈزۈنسى تۇتقان»، «ئۇقىللىق»، «ئۇدەپلىك»، «مەھرىۋان»، «قوشنىدارچىلىققىنى ئېناق تۇتقان»، «تۆت تەرەپنى ياخشى باشقۇرغان»، «پادىشاھ چوكقۇر ھۇرمەت قىلغان» دېگەن ئىبارىلار يېزىلغان.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان مەنبەلەردە بىرەدەك كۆرسىتىلمىشىچە، ئاسىنا بىكە چاگئەنگە كانگىيە، پەرغانە، قەشقەر، كۇچا مۇزىكا ئالىتسامىللىرىنى ئېلىپ كىرگەن. بۇنىڭغا ئوگايلىق تۇغدۇرغان نەرسە ئېستېتىمى خان ۋە مۇغانخانىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئاق ھونلار زېمىنىدا ئېلىپ بارغان يۇزمىڭ كىشىلىك ھەربىي پائالىيىتى، ئېستېتىمى خانىنىڭ تەكرى تاغلىرىدىكى يۇلتۇز يىلىيقىدا، كۇچانىڭ شىمالىدا، سىر دەريا ۋادىسىدىكى مىڭ بۇلاقتىكى بارىگاھلىرى، تەگرىتاغلىرى، شەرقىي ۋە جەنۇبىدا ئۇيغۇرلىشىش جەريانىنىڭ تېز سۈرئەتتە ئىلگىرىلەۋاتقانلىقى بولدى. بۇ يىللاردا قۇدىلىشىش ئېھتىياجى بىلەن ئاسىنا بىكەنىڭ تەكلىپى بويىچە مۇغانخان كۆپلىگەن سەنئەت ماھىرلىرىنى ئۆز بارىگاھىغا توپلىغانىدى.

دەرۋەقە، كۇچا، قەشقەر (كاشا)، قوچۇ، ئۇيغۇرغول مۇزىكا-ئۇسسۇللىرى غەربىي خەن دەۋرىدىلا چاگئەنگە ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتكەنىدى. ئۇ لويگۇاگنىڭ تەي ئەن — لوك فى (386 — 399) يىللىرى كۇچانى ئېستىلاھ قىلىپ لياگجۇ (ھازىرقى ئۇۋۇ) ئەلنەغمىلىرىنى تەشكىل قىلىشى بىلەن، يەنگى تۈسكە كىرگەنىدى. سۇجۇپىنىڭ 12 تېمىپېرا تسىيىلىك كۈيشۇئاسلىق نەزەرىيەسىنىڭ ئېچىكى ئۆلكىلەردە تەسىر كۈرسىتىشى، غەربىي دىيارلىنىڭ ئۇيغۇرلىشىشى، ئۇرخۇن — ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مەيدانغا كېلىشى بىلەن بۇ ئەھۋال ئاساسلىق ئېورۇنغا كۆتۈرۈلدى. تارىخىي مەنبەلەردە كۇچا (كۆسەن) مۇزىكىسىنىڭ «غەربىي ئەللەر كۈسەن ئەلنەغمىسى»، «شىمالىي

چې سۇلالىسى كۆسەن ئەلنەغمىسى»، «يەرلىك كۆسەن ئەلنەغمىسى» دېگەندەك ۋاز-يىنانتا ئاتىلمىش بۇ زامان قاتلىمى ۋە ماكان قاتلاللىرىدىكى يەرقىنى كەكس ئەتتى.

ئاسىنا بىكە چاكىنگە كىرگىچە بولغان زامانىدا غەربىي دىيارنىڭ بۇددا مەدەنىيىتى ئوتتۇرا دىيارغا كۆرۈنەرلىك تەسىر قىلغانىدى. بۇ چاغدا غەربىي دىيار راسا گۈللەنگەن بۇددىزم دىيارى بولۇپ قالغان. بۇددا تاشكېمىرچىلىكى ئوتتۇرا دىيارغا تەسىر قىلغان. IV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىدە كۆسەنلىك بىنەكارلىق سەنئەتچىسى بوتوددىن ئۆزى باشچىلىق قىلغان 893 قۇرۇلۇشقا، مەيلى لايىھىلەش، رەسىم سىزىش، ھەيكەل ياساش جەھەتتىن بولسۇن قويۇق كۆسەن ئۇسلۇبىنى سىڭدۈردى. بۇ چاغدا مەي جەسەن (تىيەنشۇيدە)، يۈن گۇاڭ (داتۇڭدا) لۇڭمىڭ (لويياڭدا) بۇددا تاشكېمىرلىرى مەيدانغا كەلدى. بۇددا ھەيكەللىرى يۇمۇلاق يۈزلۈك، كەڭ پىشانىلىك، چوڭ ۋە تىنىك بۇرۇن، نېپىز كالپۇك، گەۋدىلىك، ھېسسىياتچان ۋە غەربىي دىيارنىڭ ئەينى زامانىدىكى كىيىم شەكلىدە كىيىندۈرۈلگەن قىياپىتى ئىشلەنىدى. بۇ چاغلاردا ياسالغان باشقا غەربىي دىيار سەنئەتچىلىرىگە ئائىت كۆرۈنۈشلۈك بۇيۇملاردىمۇ بۇ ئۇسلۇب گەۋدىلەندۈرۈلگەنىدى. يېقىنىدا IV ئەسىرگە ئائىت سىماجىكلۇك قەبرىسىدىن تاش ئۇلىغا ئىشلەنگەن غەربىي دىيارلىق 4 سازەندىنىڭ كۆرۈنۈشى تېپىلدى. خېنەن ئۇلكىسى ئەنياڭ ناھىيىسى فەنسۇيىۋي قەبرىگاھلىقىدىن تېپىلغان يالپىلاق چوگۇننىڭ قوسىقىمۇ شىمالىي چى دەۋرىدىكى غەربىي دىيارلىق 4 سازەندە ۋە كىچىك يۇمۇلاق شېرە ئۇسىتىدە ئۇسسۇل ئويناۋاتقان ئەركەك ئۇسۇلچى كۆرۈنۈشىمۇ غەربىي دىيار كىيىم شەكلىدە ئىشلەنگەن. بۇ چاغدا داۋرۇك، فاشىيەن، خۇيشىڭ قاتارلىق بۇددا سايياھەتچىلىرى غەربىي دىيارىدىن نەجاتىيەت نوملىرى تېپىلىش ۋە ئىستىقامەت ئۈچۈن غەربىي دىيارغا كېلىشكەنىدى. بۇددىزم سوتىرلىرىنى تەرجىمە قىلىشتا كۆسەنلىك كوماراجىۋا يېڭى بىر تارىخىي باسقۇچ ياراتتى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھسى شياۋمىڭدى (528 — 516) خۇ ئاغىچىدىن تۇغۇلغانىدى. ئۇ چاغىدىلا بۇددا پۈتۈكلىرىنى تەرجىمە قىلىشقا كۆڭۈل بۆلۈنگەن. شىمالىي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھسى گاۋزۇ «نىرۋانە سوترا»سى-نى تۇركچە تەرجىمە قىلىپ كۆكتۇرك خانىغا ئەۋەتكەن. «شىمالىي چى تارىخى قوغۇزسۇساڭغۇن تەزكىرىسى» دە ئېيتىلمىشچە، بۇ سوترىنى مىرزالى دېلىن تەرجىمە قىلىپ، بېشىغا مۇقەددىمە يازغان. بۇ چاغلاردا تاشقا سوترا ئويۇش ۋە ئابىدىلەرگە نوم، سۆزلەردىن ئۈزۈندە ئويۇش باشلانغان. بۇ كېيىنكى تاش — ياغاچ ئويمىما مەنبەچىلىكىگە ئاساس سالغان. ئەينى يىللاردا تارقالغان «يارالمەش ھېكايىلىرى» ئېلىمىزنىڭ رومانچىلىق تارىخىغا مۇھىم بىر مەنبە بولۇپ خىزمەت يەتكۈزگەن. ئاسىنا بىكەگىچە ئوتتۇرا دىيارغا غەربىي دىيار مۇزىكا-تېياتىر سەنئىتىمۇ

كۆرۈنەرلىك تەسىر كۆرسەتكەن. بۇ خىل سەنئەت ئولگىلىرى شىمالىي قۇملۇق ئىرقىماسق ۋە بىۋاسىتە غەربىي دىيارىدىن لياڭجۇ، چاڭئەن، لويياڭلارغا ئېقىپ كىرگەنىدى. «سۇي نامە. مۇزىكا تەزكىرىسى» دە كۆرسىتىلمىشىچە، سۇي سۇلالىسىنىڭ غەربىي دىيارىنىڭ 15 خىل («تاڭ دەۋرىنىڭ ئالتە قامۇسى» دا يېزىلغىنىچە، 16 خىل) چالغۇلىرى ئوينىغان. «ئىۋمۇم قامۇسنامە» دە يېزىلىشىچە، شىمالىي ۋى پادىشاھى شۆەن ئۇدى (500 — 516) ۋە ئۇنىڭ خو (بۇغۇز — تۈرك؟) خانىشى كۆچا مۇزىكىسىغا ھېرىسمەنىدى، ئۇنىڭ ئوغلى شاۋمىڭدى (516 — 528) كۆچانىڭ نەغمە دېپىنى چېلىپ كېچىنى كوندۇزگە ئۇلغان كۈنلىرى بولغان. «شىمالىي چى سۇلالىسى يىلنامىسى»، 12 - جىلد، «ۋاڭلار تەزكىرىسى» دا يېزىلىشىچە، پادىشاھ ۋىنشۆەندى ئۆز ئوردىسىدا! يالاڭاچ، يېھرىم يالىڭاچ ئوسسوللار ئويناتاتتى، ھەتتا ئۆزى كۆچانىڭ نەغمە دېپىنى چېلىپ بېرەتتى، بۇ ئەنئەنە گاۋۇي سەلتەنلەت يۇرگۈزگەن يىللاردا (565 — 576) تېخىمۇ ئەۋجىگە چىقتى. مەشھۇر ئىلنەغمە ئۇستازلىرىدىن ساۋمىياۋدا، ساۋزىكنۇ (ساۋمىياۋدا ئوغلى)، ئەن موروۇ، ئەن ماجۇن قاتارلىقلار گاۋۇي ئوردىسىدا خىزمەت قىلغان. بۇلاردىن ساۋمىياۋداغا گاۋۇي ۋاڭلىق ئۇنىۋانى تارتۇقلىنىدى. شىمالىي جەنۇبىي سۇلالىلار دەۋرىدە غەربىي دىيار تېياتىرلىرى شىمالىي سۇلالىلاردا كۆپلەپ ئويىلىدى، شىمالىي چى سۇلالىسىدىلا «بېلىق بىلەن ئەجدىھا» (龙鱼)، «بۇغا قوشقان ئەۋلىيا ھارۋىسى» (鹿马仙车)، «خەنجەر يۇتۇش» (刀)، «ئوت «قۇسۇش» (火吐) «قوغۇن تېرىش» قاتارلىق ئويۇنلار ئوينالغان. ۋىجا ياكىرتى، ۋىجايا جاڭ قاتارلىق «ۋىجايا» (نىلۇفەر) لەقەبلىك خوتەن سەنئەت ئىشىمرلىرىدىن ۋىجا ياكىرتى سانغۇنلۇق دەرىجىسىگە ئېرىشكەن. تاڭ دەيزۇڭ دەۋرىدىكى (762 — 780) سانغۇن ۋىجايا چىڭ دەسلىپىدە مۇزىكا مۇئەسسەسىدە خىزمەت ئۆتەپ يەنىغان خوتەن سازەندىلىرىنىڭ ئەۋلادىدىن ئىدى. «نىلۇفەر» (ۋىجايا) لەقەبلىك خوتەن سازەندىلىرى، «ئالتۇنگۈل» (سوۋارا ناپوسپا)، «شىمر گۈل» (ھارى پوسپا)، «ئاقتاغ» لەقەبلىك كۆسەن سەنئەتچىلىرى، قەشقەر ۋە قوچۇ سەنئەتچىلىرى ئەينى زامان سەنئەت مۇنبىرىدە شىمالىي سۇلالىلار مەدەنىي ھاياتىغا شۆھرەت قوشقانىدى. بۇ ھال سۇي سۇلالىسىنىڭ دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشىدىن داشلاپ يېڭى تۇرېپتىمدا! جەۋلان قىلمىشقا باشلىدى.



«جۇ نامە» 9 - جىلدى بىلەن «سۇي نامە مۇزىكا تەزكىرىسى» دە كۆرسىتىلمىشىچە، ئاساسلىقى بىلكە چاڭئەنگە ئېلىپ كىرگەن سەنئەتچىلەر قاتاردا كۆپ سانلىق سۈجۇپ بولغان. «تۈرك خان ئاغمىچە بىلەن دۆلەتكە كىرگەن خۇبەربابە-

بىلەن ماھىرى سۈجۈپىنىڭ ھەربىر تارا نەسىدا 7 ئاۋاز بار ئىدى. ئۇنىڭ دادىسى غەربىي دىيارداا مۇزىكا پىرى بولۇپ، ئۇلار ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا ۋارىسلىق قىلغان».

سۈجۈپ چاڭئەنگە كىرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ «5 تارانە 7 ئاۋاز» دىن تەركىب تاپقان مۇزىكا نەزەرىيىسى سۇي—تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى 28 كۈيگە ئاساس سالدى. بۇ، كېيىن شىمالىي چى سۇلالىسىدىن كەلگەن جىڭ يى، جۇملىدىن ۋاقۇللۇۋقتىن ئازاد قىلىنغان ۋەن چاڭباۋ قاتارلىقلارنىڭ قايتا ئىشى قوشۇشى بىلەن ئېلىمىزنىڭ كلاسسىك مۇزىكا نەزەرىيىسى بولۇپ شەكىللەندى. سۈجۈپ كۈيشۇناسلىق نەزەرىيىسىگە ئاساس سالغان كۈچا ئەلنەغمىلىرى سۇي—تاڭ سۇلالىلىرى مۇزىكا سەنئىتىنىڭ ئاساسىي مەلۇدىيىسىگە ئايلاندى.

شاڭدا ئەپەندىنىڭ، جۇملىدىن ياپونىيە ئالىمى شاڭيۈەن ئەپەندىنىڭ دۆرىتىشىچە، ئاقارى ماندا: مۇ ئاسىنا بىمكە بىلەن بىللە چاڭئەنگە كەلگەن.① «ئۇقۇتۇش يۇرتى خاتىرىلىرى» دە: «گاۋزۇڭ ئاۋاز قانۇنلىرىنى بىلەتتىي، شامال ۋە قۇش ئاۋازىنى ئاڭلايتتى، ئۇسسۇلغا دەسسەپ رېتىم چىقىراتتى. تاڭ سەھەر بۇلبۇل ئاۋازىنى ئاڭلاپ، مۇزىكىچى ئاقارى ماندا: غا «باھار بۇلبۇل ناۋاسى» كۈيىنى ئىشلەشكە بۇيرىدى» دەپ يېزىلغان. بۇ تاڭ گاۋزۇڭ لى جىڭ سەلتەنىەت دەۋرى (650—684) بولۇپ، ئاسىنا بىمكە سۈجۈپنى چاڭئەنگە ئېلىپ كىرگەن (568) ۋاقىتتىن تولىمۇ يىراق بولغاچقا، ئۇ بىۋاسىتە كۆسەندىن كەلگەن ياكى شىمالىي سۇلالىلار دەۋرىدىكى كۆسەن مۇزىكانتلىرىنىڭ ئەۋلادى بولۇشى ئېھتىمال.

شىمالىي جۇ سۇلالىسىنىڭ ئەلنەغمە يېتەكچىسى بەي جىڭ تۇڭ كۆسەنلىك ئىدى. «كونا تاڭ نامە. مۇزىكا تەزكىرىسى» دە يېزىلىشىچە، ئاسىنا بىمكە كاڭ كۇنلۇن باشچىلىقىدىكى بىر قىسىم سەنئەتچىلەرنى غەربىي دىيارىدىن تەكلىپ قىلىپ كەلتۈرگەن. كاڭ كۇنلۇن چاڭئەندە پىپا چېلىشتا شۆھرەت قازانغان. ئۇ بىر قېتىم بىر ئايال پىپا ماھىرىدىن يېڭىلىپ قالغان. ئۇ چاڭئەن جۇڭگۇيەن ئىبادەتخانىسىدا راھىبە قىياپىتىگە كىرىۋالغان شەنبەن ئىسىملىك ماھىر ئىدى. كاڭ كۇنلۇن دەرھال شەنبەنىنى ئۇستاز تۇتۇپ، بىرقانچە يىل ئىچىدە نامى ئۆچمەس پىپا ماھىرى بولۇپ چىققان.

ئاسىنا بىمكە ۋاقتىدا ئۇسسۇل سەنئىتىمۇ يېڭى جانلىنىش كۆرۈلگەن. «ئەتلەس كۆينەك» ئۇسسۇلى ئەسلىدە شىمالىي سۇلالىلار ۋاقتىدا غەربىي دىيارىدىن چاڭئەنگە كەلتۈرۈلگەن، بۇ چاغدا غەربىي دىيارىدا يىپەكچىلىك تېخنىكىسى تېز راۋاجلانغان، «خۇخۇەن بۇ» (火浣布) دېگەن ئاتەش ئېقىن كۆرۈنۈشلۈك رەخت ئىشلەنگەن. مانا بۇ ئەتلەسنىڭ ئەينى زامانىدىكى شەكلى ئىدى. شىمالىي جۇ

① شاڭدا: «چاڭئەن ۋە غەربىي دىيار مەدەنىيىتى»، 12- بەت.

زامانىدا «شەھەر ئۇسسۇلى» دېگەن 80 كىشىلىك ئۇسسۇللۇق ئويۇنغا تەشكىللەنگەن. نىقابلانغان ئارتىسلار ئالتۇن زىنجۇ-زىنىنەتلەر، مىخمال تۇماقلار، يىپەك سالغان چاچلار ھايۋان شەكلىدىكى قۇلاقلار بىلەن، غەربىي دىيار ئۇسسۇلى ئۇسلۇبىدا ئويۇن ئويناشقان.

سومۇز — سۇمۇلەمەشرىپى شىمالىي جۇ سۇلالىسى چاكىنەندە سەلتەنەت يۈرگۈزگەن ۋاقىتلاردا چاكىنەندە ئۆتكۈزۈلگەن. شىمالىي چى سۇلالىسىنىڭ ۋىنشۇەندى پادىشاھسى زامانىدىلا سومۇز ئوينالغان. بۇ مەشھۇر مۇزىكاشۇناس جىڭ يى شىمالىي چى ئوردىسىدا تۇرغان ۋاقىتلار ئىدى. شىمالىي جۇ سۇلالىسىنىڭ جۇ ئۇردىدىن كېيىنكى پادىشاھسى جۇجىڭدى (يۇي ۋىنىيەن) 579-يىلى سۇمۇز ئۇسۇلىنى كۆرگەن. سۇمۇز سۇي سۇلالىسىدىن تاڭ سۇلالىسىغىچە داۋاملاشقان ۋە ئايال پادىشاھ ۋۇزېتىيەن (685 — 704) بىلەن ئۇنىڭ ئوغلى لى شىيەن (تاڭ جۇڭزۇڭ، (704 — 710) بۇ خىل سومۇز پائالىيەتلىرىنى قىزغىن كۆرگەن. «تاڭ تارىخىنىڭ مۇھىم بايانلىرى»، 13-جىلدىدا يېزىلىشىچە، سۇمۇز كەيىنكى 6-يىلى (718)، 10-ئاينىڭ 17-كۈنى تاڭ شۇەنزۇڭنىڭ بۇيرۇقى بىلەن مەنئى قىلىنىدى. بۇيرۇقتا، سۇمۇزدىكى يالىڭاچ ئۇسۇللار مۇقەددەس ئىبادەتخانىلارغا كىرىشىپ، پىيادە ئۇسسۇلچىلار ئاتلىقلارغا سۇ چېچىشىپ ئويناپتتى. ئەمما نوروز ناخشىلىرى داۋاملىق ساقلانغان. «سۇڭ تارىخى تىيوجۇ تەزكىرىسى» دە ئۇيغۇرلار تۇرپان ۋادىسىدا گۈللۈك دوپپىلار كىيىپ، ئات ئۇستىدە مەرگەنلىك قىلىپ، ئايالالار سۇ چاچىدىغان قاچىلاردا سۇ چېچىپ سۇمۇز ئويىنىشىنى، ھەر يىلى 12-ئايدا بىر قېتىم ۋە چوكانتال بايرىمى ئالدىدا بىر قېتىم سۇمۇز ۋە سوغۇق تائام بايرىمى قىلىدىغانلىقى يېزىلغان. تاڭ دەۋرىدىكى شائىر خەن شاڭ «سوغۇق تائام بايرىمى» نامىلىق شېئىرىدا ئوردىدىن باشقا جايدا ئوت-چىراق يېقىلمايدىغانلىقىنى، كىشىلەر تەييار سوغۇق تائام يەيدىغانلىقىنى، ئوردىدىن پادىشاھ رۇخسەت قىلغاچ ئەمەلدارلار ئۆيلىرىگە شام تۇتاشتۇرۇپ ماڭغان مەنزىرىنىڭ قىزىقارلىق بولىدىغانلىقىنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

بۇ كۆكلەم شەھىرىدە گۈل ئۇچمىغان يوق ھېچ يەر،
سوغۇق تائام مەزگىلى سالقىندا تال يەلپۈنەر.
شام يېقىشىپ قايتىشار كەچ كىرگەندە ئوردىدىن.
شاھ ئىنئامى بۇشاملار بەگلەر ئۆيىگە كېتەر.

# ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرى بىلەن بولغان دوستانە مۇناسىۋەتلىرى

ھەبىبۇللا خوجا

غەربىي رايون خەلقلىرىنىڭ جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونى خەلقلىرى بىلەن بولغان دوستانە مۇناسىۋەتلىرى ئۇزاق ۋە شانلىق تارىخقا ئىگە.

مىلادىدىن ئىلگىرى ئەسىر ئاۋۋال جاڭ چەنىنىڭ غەربىي رايونغا قىلغان ئەلچىلىكى ئوتتۇرا ئاسىيا بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيىتى ۋە ھۈنەر-سەنئىتىنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايون خەلقلىرىگە تونۇشتۇرۇشتا ناھايىتى زور رول ئويناندى. شۇنىڭدىن كېيىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرى بىلەن غەربىي رايونىڭ مۇناسىۋىتى قويۇقلىشىشقا باشلاندى.

سوئي سۇلالىسى دەۋرلىرىگە كەلگەندە، غەربىي رايونىڭ مەدەنىيىتى، سەنئىتى — چالغۇ ئەسۋابلىرى، ئۇسسۇل-ئويۇنلىرى ئىنچىكى ئۆلكىلەردە زور داڭ چىقاردى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدە سودا - تىجارەت، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش تېخىمۇ قويۇقلاشتى. ئات - يىپەك سودىسى ناھايىتى جانلاندى. ۋودا - باجىلىق

---

جۈئۈدى 572 - يىلى غەربىي دىيار ئەلچىلىرىنىڭ چەكلەش ھەققىدە پەرمان قىلغان بولسىمۇ، ئاسسىنا بىكەنلىك بۇ سەنئەتنى قايتا داۋاملاشتۇرۇش پائالىيىتى ئەك ئاخىرى يەنىلا ئۈستۈنلۈككە ئېرىشتى. سوئي سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە ئۇقۇمۇر قىسمىدىن تەشكىل تاپقان ئەلچىلىك ئۆچىدە كۆپ ئەلچىلىرىنىڭ ئاساس قىلغانى غەربىي دىيار مۇزىكا - ئۇسسۇل - تىياتىر سەنئىتى مۇتلەق ئۈستۈنلۈككە ئېرىشتى ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ 10 قىسمىلىق ئەلچىلىكىدا ئۇلۇغ ئورۇن تۇتتى. بۇ ئەلچىلىكلەر ئەچچە ئونلىغان مۇزىكا كۆيلىرى، ئۇسسۇللۇق كونسېرتلار، چوڭ ئەغمە - مەشرەپلەر، ئويۇن - تىياتىرلار، فولكلور نومۇرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كاتتا خەزىنىنى ھاسىل قىلدى.

ئاسسىنا بىكە ئىلىمىزنىڭ شىمالىي سۇلالىلار، سوئي — تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى سەنئەت سېنكېرتىزمىغا كۆرۈنەرلىك تەسىر كۆرسەتكەن تارىخىي شەخس سۈپىتىدە ھازىرقى زامان كىشىلىرى ئەسلىمىسىدە مۇناسىپ ئورۇن تۇتۇشقا ئەرزىيدۇ، ئەلۋەتتە.

مۇناسىۋەتلەر كۆچلۈك سىياسىي مۇناسىۋەتلەر تۈسىنى ئالدى. دوستانە مۇناسىۋەت
لەرنىڭ ئەڭ گەۋدىلىك ئالامەتلىرىدىن بىرى شۇكى، تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ
يېشىغا ئېغىر كۈن چۈشكەندە ئۇيغۇرلار تەكلىپكە بىنائەن چوڭ يارەدەم كۆرسەتتى.
تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆڭلۈك - سۆيگۈن توپىلىڭىنى باستۇرۇپ، ئىيسيانچى
لارنىڭ قولىدىن چاڭئەن - لويياڭدىن ئىبارەت ئىككى پايتەختىنى قايتۇرۇپ
ئېلىپ بەرگەنلىكىدەك غايەت زور تۆھپىسىگە يۈكسەك باھا بەردى. ئۇيغۇرلارنىڭ
تاڭ سۇلالىسىغا كۆرسەتكەن بۇ دوستانە يارەدىمى «كونا تاڭنامە» 195-جىلد
«ئۇيغۇرلار» دا مۇنداق ئىپادە قىلىنغان:

«خېيىم - خەتەر چۈشكەندە باشقا، بولدى ھەمدەم بىر نېمەت، جەڭدە كۆر-
سەتتى جاسارەت، تۆھپىسى بولدى بەھەد، گەرچە تۇرساقسۇ يىراقتا، كۆڭلىمىز
رىشتى تۈتاش، تا ئەزەلدىن كۆرۈلۈپ باقمىغان ئەمەس بۇنداق سۈيىقەت. بىز ئۇچۇن
چەكتى جاپا، شەرتسىز كېرەك كۆكرەكنى كەڭ، ئالمىدى ئارتۇق نېسىۋە، خىزمىتى
ئۇچۇن پەقەت. ئاي بىلەن كۈنگە ئۇلارنى بولمىدۇ تەڭلەشتۇرۇپ، ياشىغاي پەزىلىتى
ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا ئەبەت.» ①

تاڭ خاندانلىقى تۇرلۇك سەرت - شارائىتلارنىڭ پىشىپ يېتىلىشى بىلەن قۇرۇلغان
ئىددىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن ئارىن 41 يىللا بىرگە مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمىدى.
لېكىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە قۇرۇلغان خانلىقلار بىلەن بولغان
مۇناسىۋىتى تاڭ سۇلالىسىنىڭ يوقىلىشى بىلەنلا ئۈزۈلۈپ قالمىدى، بەلكى ئۇنىڭ
ئورنىدا قۇرۇلغان سۇلالىلەر بىلەن يەنىلا داۋاملىشىۋەردى ۋە تېخىمۇ قويۇقلاشتى.
بەش ئەسىر مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئىددىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك
رايونلىرى بىلەن قوينۇق مۇناسىۋەتلەردە بولۇپ كەلگەنىدى. بۇ يەردە ئالتۇن،
كۈمۈش، مىس، تۆمۈر، قاشتېشى... قاتارلىقلاردىن سۈپەتلىك ھەربىي قورال - ياراغ،
دېھقانچىلىق سايمانلىرى، تۇرمۇش بۇيۇملىرى، زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرى ۋە باشقىلار
ياسالاتتى. «ئۇيغۇرلار باش كىيىم، چاپان، كۆڭلەك، ئايىغ ۋە بەلباغلارنى ئالتۇن،
كۈمۈش، پىل ئۈستىخانلىرى، قاشتېشى، يېشىل ياقۇت، ئاق ياقۇتلار بىلەن بېزەپ،
تۇرلۇك رەڭلىك يىپەك توقۇلمىلار، يىپلار بىلەن كەشتە بېسىشقا ئىنتايىن ماھىر
ئىدى. زەرگەرلىرى بولسا، مېتالنى سوغۇق ئىشلىتىشتىن تاشقىرى ئۇنى ئېرىتىپ،
مەخسۇس قېلىپقا قويۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق ناھايىتى نازۇك سەنئەت بۇيۇملىرىنى
ئىشلەپچىقتى. بولۇپمۇ تۆمۈرچىلەر ساپ پولاتتىن سوققان ۋە زەرگەرلەر ئەقىشلىگەن
قىلىچ - خەنجەرلەر جۇڭگو ۋە غەرب ئەللىرىدە يۇقىرى باھالاغا ئىگە ئىدى. شۇڭا
ئىددىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى چەت ئەل پادىشاھلىرى بىلەن دوستلۇق - ئىتتىپاقنى توختاملىرىنى
تۈزگەندە ئۇلارغا ھەربىي تۇرالارنى ھەدىيە قىلىپمۇ ئېۋەتەتتى» ②

ئىددىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى تېررىتورىيىسىدە كۆپ خىل ئىگىلىك راۋاج

تاپقاندى. چارۋىچىلىق، ئوۋچىلىق، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى ئىشلەپچىقىرىلاتتى. يۇڭدىن، پاختىدىن ۋە يىپەكتىن تۈرلۈك ئېسىل توقۇمىچىلىق يۇيۇملىرى تەييارلىناتتى. ياغاچتىن، لايدىن، قۇرۇچتىن مۇڭگۈزلەردىن ۋە مېتاللاردىن چالغۇ ئەسۋابلىرى ياسىلاتتى. بۇ خىل مەھسۇلاتلارنىڭ بىر قىسمى دۆلەت ئېچىدە ئىشلىتىلسە، بىر قىسمى يەرلىك بازارلاردا سېتىلاتتى. يەنە بىر قىسمى بولسا قوشنا ئەل - رايونلارغا چىقىرىلاتتى. بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار «يىپەك يولى» سودىسىدا ئاكتىپ ئېشتىراكچىلاردىن ئىدى. «ئىددىقۇت خانىلىقىنىڭ مەركىزىي شەھەرلىرى بىلەن قاراخانىلارنىڭ مەركىزىي قىسمى شەرق بىلەن غەربنىڭ قاتناش لىنىيىسىدە باش تۇتۇشنى ئىگىلىگەنىدى. قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ ئوتتۇرا لىنىيىسى قوچو (تۇرپان)، ئاگنى (قاراشەھەر)، كۇچا بىلەن قەشقەرگە كېلىپ ئاندىن، كۆك ئارت ئارقىلىق پەرغانە ۋە خوراسان تەرەپ بىلەن ئىراندىن ئۆتۈپ، غەربىي دېڭىزغا چىقىپ كېتەتتى. يىپەك يولىنىڭ شىمالىي لىنىيىسى بالا ساغۇن ۋە بارسخانىنى تۇتۇن قىلغانىدى. بۇ يوللارشەرقتە قىتان(لياۋ) پايتەختى شياڭجىڭغىچەشىمالى سۇڭ پايتەختى بيەن جىڭ (كەيفىڭ) غىچە باراتتى. دەسلەپتە يىپەك سودىسى بىلەن نام ئالغان بۇ قاتناش يولى ئارقىلىق قىتان خانىلىقى، ئىددىقۇت خانىلىقى ۋە قارا خانىلارنىڭ غەربتىكى ئىران، ھىندىستان، ئەرەب ۋە شەرقىي روما بىلەن بولغان ئىقتىسادىي، مەدەنىي ئالاقىلىرىنى ئاھايىتى قويۇقلاشقانىدى. شەرق بىلەن بولغان سودىدا دورا - دەرمەك، خۇشبۇيلۇق، بېزەك بۇيۇملىرى ۋە ئورال - يارىقلاردىن باشقا، ئىنچىكە - سىپتا يۈك توقۇلمىلار، كەندىر ۋە پاختا توقۇلمىلار، كۆن - بۇلغار، موي - تېرە قاتارلىق چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى، ئۇنىڭدەك يىلقا تىجارىتىنىڭ مۇھىم ئورۇن تۇتقانىدى، غەربنىڭ تاۋار مالىرىنى يۆتكەشتە ئاساسىي رول ئويناغان ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ قىتان يەرلىرىدە ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە قەدىمى يەتمىگەن جايلار يوق دېيەرلىك ئىدى. شۇنداقلا باغداد، دەمەشق ۋە كونىستانتىنوپول لارمۇ ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ئۈچۈن ئەڭ تونۇشلۇق شەھەرلەردىن ئىدى» ③

ئىلىمىز تارىخىدا ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ تاك (923 — 926)، كېيىنكى جىن (936 — 947)، كېيىنكى خەن (947 — 950)... دەپ ئاتالغان بەش دەۋر مەزگىلىدە ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەر تېخىمۇ قويۇقلاشقانىدى. مەسىلەن، ئۇيغۇر سودىگەرلىرى بەش پادىشاھلىق ۋە شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى لويياڭ ۋە كەيفىڭلارغا ئالتۇن، كۈمۈش، مىس، قاشتېشى ۋە باشقا مېتاللدىن ياسالغان بويۇملار، ئىنگەر - جابدۇقلار، خۇشپۇراقلىق ماتېرىياللار، دورا - دەرمەكلەر، يىلقا، تۆگىلەرنى ئېلىپ بېرىپ سودا قىلغان. 924 - يىللىدىن 948 - يىلىغىچە ئۇيغۇر سودىگەرلىرى كەيفىڭغا 11 قېتىم بېرىپ سودا قىلغان. 938 — 942-يىللاردا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىلىرىغا ئېلىپ كىرگەن ئاتلىرىنىڭ سانى 1200 گە يەتكەن. 1085 -

يىلدىكى سودىسىنىڭ مىقدارى ناھايىتى زور بولۇپ، داڭچىن پۇل ھېسابىدا 1 مىليون 200 مىڭ سەر (تىرىق) قا، ئات ھېسابىدا 24 مىڭ ئاتقا يەتكەن.①
قوچو ئۇيغۇرلىرى 924 - يىلدىن 951 - يىلغىچە يەنە لويالىق، كېيىكلارغا نۇشۇدۇر، بۆكەن مۆڭگۈزى، دانىكا، دېگمز مۇيىقىنىڭ بۆرىكى (دورا ماتېرىيالى)، كەھرىۋا، دىئوبرقاي ۋە خوشپۇراقلىق دورا ماتېرىيالىرى قاتارلىق نەرسىلەرنى ئېلىپ بېرىپ سودا قىلىشقان، شىمالىي سۇلالىسى دەۋرلىرىدە ئېلىپ بېرىلغان دورا ماتېريالىرى ۋە خۇشپۇراقلىق ماتېرىيالالارنىڭ تۈرلىرى تېخىمۇ كۆپەيگەن. مەسىلەن، خۇشپۇراقلىق ماتېرىيالالاردىن مەستىكى رۇمىدىن باشقا قۇستە، پارتىخىيە ئىپارى، دورا ماتېرىيالالىرىدىن مامىرەن چىنى قاتارلىقلار قوشۇلغان. ئىددىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ بەش پادىشاھلىق ۋە شىمالىي سۇلالىسى بىلەن قىلغان سودىلىرى ئىچىدە كىيىم - كېچەك ۋە زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرى سودىسىمۇ ئالاھىدە ئورۇن تۇتاتتى. مەسىلەن، 924 - يىلدىن 953 - يىلغىچە (كېيىنكى تاڭ سۇلالىسى تۇڭگۇاڭ ئىككىنچى يىلىدىن كېيىنكى جۇ سۇلالىسى گۇڭشۇن 3 - يىلىغىچە) ئىددىقۇت ئۇيغۇرلىرى لويالىق، كەيفىڭلارغا 13 قېتىم ئەلچى يىپىكى، ياۋا ئات تېرىسى، ئاق بولغۇن تېرىسى، قاشتېشى قاتارلىقلارنى ئاپىرىپ سودا قىلغان. بۇنىڭ ئىچىدىكى بىر قېتىملىق سودىسىنىڭ قىممىتى چوڭ بولغان. يەنى 951 - يىلى كەيفىڭغا 2633 پارچە ئاق بولغۇن تېرىسى، 1329 توپ بۆز ئېلىپبارغان. شىمالىي سۇلالىسى دەۋرلىرىگە كەلگەندە بۇرۇن كەيفىڭغا ئېلىپ بارغان بىر مۇنچە ماللاردىن باشقا يەنە ئەتلەس، شايى قاتارلىق نەپىس توقۇلغان توقۇمىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ يېڭى خىللىرىمۇ قوشۇلغان.

كېيىنكى جۇ پادىشالىقى (951 — 960) يىلىدىن ئىددىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ مۇناسىۋىتى 951 - يىلدىن كېيىن يەنىمۇ قويۇقلاشقان. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇلار بىلەن بولىدىغان سودا - تىجارەت دائىرىسى كېڭىيىپ، مال خىللىرىمۇ كۆپەيگەن. ئىددىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئېلىپ بارغان قاشتېشى ۋە قاشتېشىدىن ئىشلەنگەن بۇيۇملىرى، توقۇلما بۇيۇملار، ھەرخىل بولغۇن تېرىلىرى، ئېسپارۋا - زەپەر، دورا - دەرمەكلەر، خۇشپۇراقلىق ماتېرىيالالار ئوتتۇرا تۇزلەكلىك سودىگەرلەرنىڭ ۋە سۇلالە سارايلىرىنىڭ، شۇنداقلا ئاھالىلارنىڭ ئۆزىگە كۇچلۇك چەلىپ قىلغان، شۇ ئەھۋالنى چۈشەنگەن «جۇ سۇلالىسى سارىيى ئۇيغۇرلارنىڭ ئېچىكىرىدىكى پۇقرالار بىلەن بىۋاسىتە سودا - سېتىق قىلىشىغا رۇخسەت قىلغان، ئۇنىڭدىن ئاۋۋال ئۇيغۇر سودىگەرلىرى پەقەت ھۆكۈمەت بىلەنلا سودا قىلىشالايتتى»⑤.

ئىددىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ شىمالىي سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى قويۇق ئىدى، 962 - يىلى (تەيزۇ ئىمپېراتور جەنۇبىي 3 - يىلى) ئۇيغۇر ئىددىقۇتى ئارسلانخانىنىڭ مەسۇدىن باشچىلىقىدىكى 42 كىشىلىك بىر ئەلچىلەر

تۆمىكى شىمالىي سۇك سۇلالىسى سارىيىغا بېرىپ، ئېسىل يەرلىك مەھسۇلاتلارنى سوغات قىلغان. 981 - يىلى (تەيپىنك شەكلونىك 6 - يىلى) قوچو ئىددىقۇتىنىك ئەلچىسى مەسۇدىن يەرلىك مەھسۇلات، سوغا - سالامىلار بىلەن شىمالىي سۇك سۇلالىسى ئوردىسىغا يەنە بىر قېتىم ئەلچىلىككە بارغان ۋە پادىشاھ تەيزۇڭغا كەمتەرلىك دوستلۇق هۆرمەتنى ئەلا بىلىپ ئۆزلىرىنى «قۇچۇلۇق جىيەنشۈلار» دېگەن. فېئودالىق دۆلەتنىك ئالاھىدىلىكلىرىگە كۆرە، يەرلىك هاكىمىيەتلەر مەركىزىي هاكىمىيەتلەر بىلەن، مەركىزىي هاكىمىيەتلەر يەرلىك هاكىمىيەتلەر بىلەن ئۆزئارا ئەلچى ئەۋەتىشىپ، سوغا - سالام يوللىشىپ تۇرغان، قىسقا - باجا بولۇشقان، سودا - مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇپ ئۆتۈشكەن.

982 - يىلى (تەيسىپىك شىڭگونىك يەتتىنچى يىلى) شىمالىي سۇك سۇلالىسى خانى تەيزۇك ئىددىقۇت ئويغۇر خانلىقىدىن كەلگەن ئەلچىلىككە جاۋابەن ۋاك يەددىنى باشلىق، بەيشۇن (بەزى ماتېريياللاردا بەيشاكشۇن دېيىلىدۇ) نى مۇئاۋىنى قىلىپ، 100 كىشىلىك ئەلچىلىك ئۆمىكى تەشكىللەپ، ئىددىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىغا ئەلچىلىككە ئەۋەتكەن. ۋاك يەندى ئۇيغۇر ئىددىقۇتى تارسلانخانىنىك قىزغىن كۈتۈۋېلىشىغا مۇيەسسەر بولغان. ئۇ سۇك سۇلالىسى ئوردىسىنىك ئىددىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىغا بولغان هۆرمەت - ئىھتىرامىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئالاھىدە تەييارلاپ بەرگەن ئالتۇن كەمەر، جۇۋا، كىمخاپ قاتارلىق بويۇملارنى ئېلىپ كېلىپ، ئۇيغۇرلارنىك ھەر قايسى باشلىقلىرىغا تارتۇق قىلغان. ۋاك يەندى سۇك سۇلالىسى بىلەن ئىددىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ئۆتتۈرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىك كۆچىيىشىگە زور تۆھپە قوشقان شەخسىتۇر.

ئىددىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىك قىستانلار بىلەن ھەمدە يۈەن سۇلالىسى بىلەن سودا - سېتىق مۇناسىۋىتىلىرىمۇ قويۇق بولغان. قىستانلار بىلەن ئەك دەسلەپ مۇناسىۋەت ئورناتقانلار دەل ئىددىقۇت ئۇيغۇرلىرى ئىدى. ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىك شاڭجىنىك (لياۋ خانلىقىنىك بىر پايتەختى. هازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىك جاۋ ئودا ئايمىقى بالىنسۇل خوشۇنىنىك شەرقىدىكى كەنت تەۋەسىدە) غا بېرىپ سودا قىلىدىغانلىرى كۆپ ئىدى. شۇڭلاشقا لياۋ خانلىقى شۇ يەردىكى شەھەرنىك جەنۇبىي دەرۋازىسىنىك شەرقىگە ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىك تۇرۇشى ئۈچۈن «ئۇيغۇر مەھەللىسى» قۇرۇپ بەرگەن. ئەينى ۋاقىتتا قوچو ۋە كۇسەن ئۇيغۇرلىرىنىك خانلىرى ھەر ئۈچ يىلدا قائىدە بويىچە 100 دىن ئارتۇق كىشىدىن تەركىب تاپقان «ئەلچىلەر» (ئەمەلىيەتتە سودىگەرلەر) نى لياۋ خانلىقىنىك پايتەختى شاڭجىڭغا سودا - تىجارەت ئۈچۈن ئەۋەتىپ تۇرغان. ئۇلار تەڭرى تېغىنىك جەنۇبىنى يىولى ئارقىلىق قاشتېشى، ئۇنچە - مەرۋايىت، كەركىدان، كەھرىۋا، مەستىكى رومى، نۇشۇدۇر، ئەينەكتىن ئىشلەنگەن قاچا-قوچىلار، تۆمۈردىن ياسالغان ھەربىي قورال - ياراقلار، ئاق قويىرۇق تېرىسىنى، يۇڭدىن توقۇلغان ئېسىل توقۇلما بويۇملار ۋە باشقىلارنى ئاپىرىپ سودا قىلىشقان. قوچو

ئۇيغۇرلىرى لياۋ سۇلالىسىنىڭ ۋە غەربىي رايونىدىكى باشقا قەبىلە ۋە خەلقلەر-نىڭ مال ئايرىۋاشلاش، سودا - سېتىق ئىشلىرىغا قولايلىق يارىتىپ بېرىش ئۈچۈن ئۆز زېمىنى تەۋەسىدە مال ئالماشتۇرۇش نۇقتىلىرىنى قۇرۇپ بەرگەن. ئۇ يەردە ئېلىپ بېرىلغان ئاۋات سودا - تىجارەتتىكە ھەردىس بولغان لياۋ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھىمۇ غەربىي رايون قەبىلە باشلىقلىرى بىلەن مال ئالماشتۇرۇشنى بەلگىلەپ چىققان.⑥

يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە پايتەخت دادۇ (بېيجىڭ) قاتارلىق جايلاردىمۇ ئۇيغۇر سودىگەرلىرى بولغان. مەخسۇس «ئۇيغۇر دوردىخانىسى» — «ئۇيغۇر دورا بېرىش ئورنى» تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ئۇ، كېيىن گۇاڭ خۇيىسىغا ئۆزگەرتىلگەن. گۇاڭ خۇيىسى مەخسۇسلا غەربىي رايونىدىن چىقىدىغان دورىلارنى سېتىۋېلىپ، ئۇنى پىششىقلاپ ئىشلەپ ساتىدىغان، ئوردا ئەمەلدارلىرىنى، پايتەختتە تۇرۇشلۇق مۇسۇلمانلارنى تەمىنلەيدىغان ئورگان بولغان.⑦

قىسقىسى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلۇپلا قوشنا دۆلەتلەر بىلەن، بولۇپمۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدا قۇرۇلغان سۇلالىلەر بىلەن قويۇق سودا، ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەردە بولدى. ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ئىچكى رايونلار بىلەن مەدەنىيەت، سەنئەت جەھەتتىكى ۋە باشقا جەھەتلەردىكى مۇناسىۋەتلىرىنىڭ قويۇقلىشىشى ئوتقاشتەك چاقناپ تۇرىدىغان رەڭدار جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە گۈللىنىشى، مىللەتلەرنىڭ ئۆز ئارا چۈشىنىشى، بىرلىكتە ئالغا بېسىشىغا تۈرتكە بولدى.

[قوشۇمچە] I

ئۇيغۇرلارنىڭ بەش دەۋر ئۇن پادىشاھلىق ۋە شىمالىي سۇلالىسى بىلەن قىلغان دۇرا - دەرمەك، خۇشپۇراق بۇيۇملار سودىسىنىڭ تۈرلىرى جەدۋىلى*

(44 - بەتتىكى جەدۋەلگە قارالسۇن)

ئىزاھلار

① لىۋزىشاۋ: «ئورخۇن ئۇيغۇر خاندانلىقى» «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» (ئۇيغۇرچە نەشرى. 1985 - يىل 3 - سان.

② «بەش سۇلالە ۋەقەلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كودا مەزمۇنى خرونىكا» 27 - باب، 12 - بەت، 43 - باب، 30 - بەت. «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىن ئوچېرىكلار» 7 - 8 - بەتلەردە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

③ «تۇركىي تىللار دىۋانى» نى نەشرگە تەييارلاش گۇرۇپپىسى تەرىپىدىن «تۇركىي تىللار دىۋانى» غا بېرىلگەن چۈشەنچە. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىل.

④ «قەدىمكى ئەقىل - پاراسەت غەزىنىسىنىڭ قامۇسى» 972 - جىلد؛ «بەش دەۋر تارىخىنىڭ مۇھىم بايانلىرى» 28 - جىلد؛ «كودا بەش دەۋر تارىخى» 138 - جىلد؛ «ئەلئى ئىمدارە قىلىش ئۆرنەكلىرىنىڭ داۋامى» 361 - جىلد؛ «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» ناملىق كىتاب (خەنزۇچە نەشرى 1989 - يىل) تا كەلتۈرۈلگەن مەقىل.

⑤⑦ «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» 1 - قىسىم 258 — 259 - بەتلەر

⑥ «ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى چوڭ ۋەقەلەر يىلنامىسى» (ماشىنكا نۇسخە).

| يىللار | تۈرى | مىقدارى | مائېرىيال مەنبەسى |
|---|---|---|---|
| 924 - يىلى (تۇڭگۇاڭنىملىق 2 - يىلى 4 - ئاي) | ئۇشۇدۇر، زەمبەر، بۆكەن مۇڭگۇزى | تەپسىلىي ئەمەس | «قەدىمكى ئەقىل-پاراسەت ھەزىنىسىنىملىق قامۇسى» 922 - جىلد |
| 934 - يىلى يەن شۇن يۈەن (1 - ئاي) | ئۇشۇدۇر، بۆكەن مۇڭگۇزى | " | " " |
| 938 - يىلى تىيەنخۇنىملىق 3 - يىلى ( 3 - ئاي) | بۇرەق، ئۇشۇدۇر، قۇندۇز قەرى، بۆكەن مۇڭگۇزى | " | " " |
| 945 - يىلى كەيۇئەنىملىق 2 - يىلى (2 - ئاي) | " | " | " " |
| 948 - يىلى كەن يۇ 1 - يىلى (5 - ئاي) | ئۇشۇدۇر، بۆكەن مۇڭگۇزى | " | " " |
| 951 - يىلى گۇاڭشۇنىملىق 1 - يىلى (2 - ئاي) | قەھرىۋا، توغروغۇ، خۇشپۇراق دورىلار | 390 جىلد | " " |
| 965 - يىلى شىمالىي سۇڭ كەندى 3 - يىلى | ئۇشۇدۇر | تەپسىلىي ئەمەس | «سۇڭ سۇلالىسى تارىخىنىملىق مۇھىم مەلۇماتلىرى» 4 جىلد، كۇچا |
| 965 - يىلى كەندى 3 - يىلى (12 - ئاي) | " | " | " " |
| 1010 - يىلى داجۇڭ شياڭفۇ 3 - يىلى (شېھن 3 - ئاي) | ئۇشۇدۇر، مەستەكى رۇمى | 248 جىلد 341 جىلد | " " |
| 1016 - يىلى داجۇڭ شياڭفۇ 9 - يىلى (12 - ئاي) | خۇشپۇراق دورىلار | تەپسىلىي ئەمەس | " " |
| 1026 - يىلى تىيەنشىن 3 - يىلى (4 - ئاي) | مەستەكى، ئۇشۇدۇر | " | " " |
| 1025 - يىلى تىيەنشىن 3 - يىلى (4 - ئاي ) | مەستەكى | " | «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 490 - جىلد، «ئۇيغۇرلار» |
| 1025 - يىلى تىيەنشىن 3 - يىلى (12 - ئاي) | مەستەكى، ئۇشۇدۇر | | يۇقىرىقى كىتاب، «ئۇدۇن تەركىبى» |
| 1027 - يىلى تىيەنشىن 5 - يىلى (8 - ئاي) | مەستەكى، ئۇشۇدۇر | | يۇقىرىقى كىتاب، «ئۇيغۇرلار» |
| 1028 - يىلى تىيەنشىن 6 - يىلى (2 - ئاي) | مەستەكى | تەپسىلىي ئەمەس | «سۇڭ سۇلالىسى تارىخىنىملىق مۇھىم مەلۇماتلىرى» 7 - جىلد |
| 1071 - يىلى شىمىلىق 4 - يىلى ( 2 - ئاي) | مەستەكى، قۇتە، ئۇشۇدۇر، قەھرىۋا | " | " " |
| 1072 - يىلى شىمىلىق 5 - يىلى (12 - ئاي) | مەستەكى، قۇستە، قۇندۇز قەرى | " | " " |
| 1074 - يىلى شىمىلىق 7 - يىلى (2 - ئاي) | مەستەكى، ئەنسۇن بالزامى، ئۇشۇدۇر | " | " " |
| 1077 - يىلى شىمىلىق 10 - يىلى (4 - ئاي) | مەستەكى، قۇستە، ئەنسۇن بالزامى، ئاساپور، خەربەق | " | " " |

(+)—مەزكۇر جەدۋەل دەي يىگىتىمىلىق «جۇگىي تىبابەتچىلىك - دورىگەرلىك ئىلمى جەھەتتىن شىنجاڭ رايونىنىڭ ۋەتىنىمىزنىڭ ئوچكى جايلىرى بىلەن بولغان زىچ مۇناسىۋىتىگە بىر نەزەر» ناملىق ماقالىسىدىن ئېلىندى.

# ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى توغرىسىدا ★

مەھمۇتجان ئاسىم

## 6. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى يولغا قويغان مىللىي سىياسەت

ئالدى بىلەن شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش كېرەككى، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى جاھانگىرلىككە، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە، زۇلۇمخا قارشى ئېلىپ بارغان مىللىي ئازادلىق ئىنقىلاب، بىراق، ئىنقىلابنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى بىلەن ئادەتتىكى خەنزۇ ئاممىسى پەرقلەندۇرۇلمەي «ھەممىنى بىر تاياقتا ھەيدەش» تەك خاتالىقلارمۇ يۈز بەردى. ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ئىنقىلابنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە مىللىي مەسىلىدە يۈز بەرگەن خاتالىقلارنى تەنقىد قىلىپ مۇنداق دېگەنىدى: «... بىز ئۇتكۈزگەن خاتالىقلىرىمىزنى يوشۇرمايمىز، بەلكى خاتالىقلارنى پاش قىلىمىز، خاتالىقنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى تۈپ سەۋەبلەرنى تېپىپ چىقىمىز ۋە بۈ خاتالىقلارنى تۈزىتىمىز. بىز جەمئى خاتالىق ئۇتكۈزدۇق، بىز مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىدە (ئەزگۈچى مىللەت ئۇزى تۇغما مەۋجۇت ئەمەس) دېگەندەك سۆزنىڭ مەنىسىنى ياخشى ئويلاشمىدۇق. شۇنداقلا ئەزگۈچى مىللەت ئىچىدىكى ئەزگۈچى بىلەن ئىزگۈلۈكچىنى بەزى چاغلاردا توغرا پەرقلەندۈرمىدۇق. گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ئوخشاشلا ئىزگۈلۈتۇقان خەلقنى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋېتىش ئەھۋالىرى بولدى. مەسىلەن مۇنداق خاتالىقلارمۇ يۈز بەردى: بىزنىڭ ئىچىمىزدىكى ناھايىتى ئاز سانلىق بۇزۇق ئۇنسۇرلار خەنزۇلارنى دۈشمەن دەپ قارىدى. ئۇلارغا باراۋەرلىك پوزىتسىيىدە مۇئامىلە قىلمىدى. ھەتتا ئۇلارغا تەھدىت سالدى، ۋە ئۇلارنى ۋەھىمە ئاستىغا ئالدى. ئۇلارنىڭ مۈلكىنى تارتىۋالدى. ئۇلاردىن ئالغان قەرزنى قايتۇرمىدى، بەزى لۇكچەكلەر خەنزۇلارنىڭ مال - مۈلكىنى بۇلاپ كەتتى. ئۇلارنىڭ ھاياتىنىڭ بىخەتەرلىكىگە خەۋپ يەتكۈزدى»①

★ بېشى ئالدىنقى سانداء

① سەيپىدىن ئەزىزى: «تەڭرىتاغ بۇركىتى».

بۇنىڭدىكى تۈپكى سەۋەب، تارىختىن بۇيان قېپقالغان مىللەتلەر تارىسىدىكى ئۆچمەنلىكنىڭ ساقلىنىپ قېلىشى، ئۇنىڭ ئۈستىگە كومىتتاڭ دەكسىيەچىلىرىنىڭ چوڭ خەنزۇ مىللەتچىلىك سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، مىللەتلەر تارىسىدىكى ئۆچمەنلىك ۋە ئاداۋەتنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتكەنلىكى، شۇنداقلا بەزى دىنىي ۋە مىللىي دەكسىيەچىلەرنىڭ بۆلگۈنچىلىك سېلىپلا ئۇيغۇرلۇق ئېلىشى قاتارلىقلار بولدى.

ئەخمەتجان قاسىمى باشچىلىقىدىكى ماركسىزم - لېنىنىزم نىزىقىنىڭ زەربىنى قوبۇل قىلغان بىر قىسىم رەھبەرلەر ۋاقتىلىق ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىك يادروسىنى ئىگىلىگەندىن كېيىنلا، ئىنقىلابنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە يۈز بەرگەن خاتالىقلارنى، بولۇپمۇ مىللىي مەسىلىدىكى خاتالىقلارنى تۈزىتىشكە كىرىشتى.

ئەخمەتجان قاسىمى «مىللىي مەسىلىدىكى بەزىبىر خاتالىقلىرىمىز» دېگەن ماقالىسىدا مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىنىڭ نىشانى، مەقسىتى ۋە مىللىي مۇناسىۋەت توغرىسىدا توختىلىپ مۇنداق دېگەنىدى: «بىز مىللىي ئازادلىق كۈرىشىنىڭ تەنىنى خەلق ئەركىنلىكىنىڭ دۈشمەنلىرىگە - ئەشەددىي ئەكسىيەچىلەرگە ۋە ئۇنىڭ تايانچىسى بولغان ئىمپېرىيالىزمغا قارىتىشىمىز كېرەك. ئۇنداق جۇڭگو خەلقى ۋە جۇڭگودىكى دېموكراتىك تەبىقىلەر جۇڭگودىكى فېئودال بيۇروكراتلارغا ۋە ئۇلارنىڭ ھەربىي، سىياسىي كۈچىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان گومىنداڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىغا، شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقچىسى بولغان جاھانگىرلىككە قارشى كۈرەش ئېلىپ بارماقتا. بۇنداق جۇڭگونىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن كۈرىشۋاتقان خەلق ۋە دېموكراتىك تەبىقىلەر بىزنىڭ ئىتتىپاقچىلىرىمىز بولىدۇ. جۇڭگودىكى مىللىيەتلەرنىستلار، ئەكسىلئىنقىلابچى گومىنداڭچىلار ۋە جاھانگىرلار بىزنىڭ ئازادلىق ھەرىكىتىمىزنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى بولىدۇ. بۇگۈنكى كۈندە، مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى بىلەن دېموكراتىك ھەرىكەتنى ئايرىۋەتكىلى بولمايدۇ. ھازىرقى باسقۇچتا ھەقىقىي دېموكراتىيە مەسىلىسىدىكى ۋەزىپىمىز - مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىمىزنىڭ بىرىنچى باسقۇچىدا مىللىي مەسىلىدە سادىر بولغان خاتالىقلارنى تېزدىن تۈزىتىپ، مىللەتلەرنىڭ ھەقىقىي باراۋەرلىكى ئاساسىدا، گومىنداڭنىڭ، جاھانگىرلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى بولمىغان ھەقىقىي ئەركىن، دېموكراتىك يېڭى شىنجاڭ قۇرۇشتىن ئىبارەت».

ئەخمەتجان قاسىمى ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى باشقۇرغاندىن كېيىن، مىللىي مەسىلىدىكى خاتالىقلارنى تۈزىتىش ۋە مىللەتچىلىككە قارشى تۇرۇش بىلەن بىرگە، خەلق ئامما سىنى ئىنقىلابىي كۈرەشنىڭ نىشانىنى ھەم ۋەزىپىسىنى چۈشۈرۈپ كۆرسىتىپ بەردى، ئىنقىلاب ئىشلىرىنى توغرا يولغا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا مىللىي مەسىلىگە ئالاقىدار بولغان بىر قاتار خىزمەتلەر ئۇنۇملۇك ئىشلەندى. مەسىلەن: پۈتۈن ئارمىيە، پۈتۈن خەلق ئىچىدە «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى

ھەممىدىن مۇھىم» تەربىيىسى ئېلىپ بېرىلدى. بۇ تەربىيە ئارقىلىق كەلگۈسى ئەللەتچىلىكىنىڭ مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىگە كەلتۈرگەن ئېغىر زىيانلىرىنى تونۇتتى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە مىللىي مەسىلىدىكى ئېغىشلارنى قەتئىي تۈزىتىشكە، ھەممە مىللەت ئىتتىپاق، ئىناق، باراۋەر بولغان مىللىي مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا، ئاز سانلىق مىللەت خەلقى بىلەن خەنزۇ خەلقىنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ ئورتاق دۈشمەنگە بىرلىكتە قارشى تۇرۇشقا چاقىردى قىلىندى. ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت بۇ خىزمەتكە يولداش ئا. ئابباسوۋنى مەسئۇل قىلدى. ئا. ئابباسوۋ ھەرقايسى ئورۇن ۋە ھەرقايسى مەھەللىلەرگىچە بېرىپ خىزمەتلەرگە بۇڭۇستە رىياسەتچىلىك قىلدى. ئۇ غۇلجا شەھىرىدىكى خىزمەتلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش يۈزىسىدىن مۇنداق دېگەنىدى: «غۇلجا شەھەردىن ھەربىر رايون ۋە مەھەللىلەرنى ئاساس قىلىپ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى تۇرىمىز، قانداق مىللەت بولۇشىدىن قەتئىينەزەر پۈقرالارغا قارشى ئەمەسمىز، ھەتتا گومىنداڭ ئىچىدىن قورال تاپشۇرۇپ بىرگە ئەل بولغان ۋە ئۇرۇشتا بىسىرگە چۈشكەنلەرگىمۇ چېقىلمايمىز. ھازىر ئايرىم جايلاردا بەزى خەنزۇ پۈقرالارغا زەربە بېرىدىغان يامان ھادىسىلەر باش كۆتۈرۈپ قالدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەر بىر ساقچى ئورۇنلىرى دەرھال ھەرىكەتكە كېلىپ پۈتۈن غۇلجا شەھىرىدىكى خەنزۇ پۈقرالار ئىچىدىكى ياخشى ئادەملەرنى قەتئىي ئاسراپ، پۈتۈن خەنزۇ پۈقرالارنى قەتئىي قوغداش لازىم، يامان نىيەت بىلەن بۇزغۇنچىلىق قىلمىدىغان ئالا قانات بۇزۇقچىلارغا ۋاقتىدا زەربە بېرىش لازىم. بۇ ھازىرقى رېئال ۋەزىيەتتە بىزنىڭ ئۆتەشكە تېگىشلىك رېئال ۋەزىپىمىز». ئا. ئابباسوۋنىڭ يېتەكچىلىكىدە كومىتېت خىزمەتلەر ئورۇنلاشتۇرۇلدى. شۇندىن ئېتىبارەن ھەربىر ساقچى ئورۇنلىرى مەسئۇل بولغان ھالدا ئۆز تەۋەسىدىكى خەنزۇ يولداشلارنى تىزىملاپ بىر پارچە ئاق خەسسىگە «بۇ ياخشى ئادەم چېقىلمىسۇن بولمايدۇ» دېگەن چوڭ خەت يېزىلغان يەڭ بەلگىسى ياساپ بېلىمگە باغلاپ قويدى. بەزىلەرگە ساقچى ئىدارە تەرىپىدىن قولىغا ئالاھىدە گۇۋاھنامە بېرىلدى. تەسادىپىي بەختسىزلىككە ئۇچرىغان بەزى خەنزۇ يولداشلارغا ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ئۆزى مەسئۇل بولغان ھالدا ئالاھىدە ئورۇنلاشتۇرۇش ئېلىپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىغا ماددىي جەھەتتىن ياردەمگە ئېرىشتى. شۇنىڭدەك خەنزۇلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلارغا قوراللىق خادىملارنى بەلگىلەپ، ئۇلارنىڭ بىخەتەرلىكىنى كاپالەتلەندۈردى. بۇنىڭغا ئۇلاشتۇرۇپ ھەربىي باش شتابتىن ئىسلام دىنىدا بولمىغان ھەر مىللەت خەلقىگە، بولۇپمۇ خەنزۇ پۈقرالارغا زىيانكەشلىك قىلىپ، بۇلاڭ-تالاڭ قىلغۇچىغا بۇزۇقلارغا قانۇن بويىچە قاتتىق جازا بېرىلىدىغانلىقى ئاگاھلاندۇرۇلۇپ ھەممە ئورۇنغا ئېلان چىقىرىلدى، غۇلجا شەھىرى، جىنىڭ ناھىيىسىلى، شىخۇ ناھىيىسى، چۆچەك ۋىلايىتى قاتارلىق جايلاردا بۇنىڭغا خىلاپلىق قىلغان بىرقانچە لۇكچەكلەرگە ئۆلۈم

چازاسی بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر ئۆلكىسى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى دائىرىسىدىكى جايلاردا ۋەزىيەت مۇقىملاشتى، مىللەتلەر ئىتتىپاقى، باراۋەر بولۇشتەك كېشىنى خۇشال قىلىدىغان يېڭى كەيپىيات بارلىققا كەلدى ۋە ھەرقايسى مىللەتلەر سىياسىي، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە گۈللىنىش باسقۇچىغا قەدەم قويدى.

## 7. «11 ماددىلىق بېتىم» نىڭ ئىمزالىنىشى ۋە ئۇنىڭ ئەجرىسى

ئۇيغۇر ئۆلكىسى ئارمىيىسى غەلبىسىدىن كېلىپ، ماناس دەرياسى بويىغا يېتىپ كېلىپ ئۇرۇمچى تەرەپكە ھۇجۇم قىلىش باسقۇچىدا تۇرغاندا، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئۇيغۇر ئۆلكىسىدە ئىنقىلابچىلىرىنىڭ تەلەپ ۋە پىكىرلىرىنى ئاڭلايدىغانلىقىنى، بۇنىڭ ئۈچۈن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن قىلىدى. ئۇيغۇر ئۆلكىسى رەھبەرلىرى ئەينى چاغدىكى ئىچكى - تاشقى ۋەزىيەتنى ئەستايىدىللىق تەھلىل قىلىپ، ئۇيغۇر ئۆلكىسىدە ئىنقىلابنىڭ تەرەققىياتى جەزمەن جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ پارتىيەسى رەھبەرلىكىدىكى ئىنقىلابىي كۈرەش ۋەزىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا بويسۇنۇشى لازىم. شىنجاڭنىڭ ئۇزۇل - كېسىل ئازاد بولۇش مەسىلىسىمۇ جۇڭگو دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى غەلبىسىگە باغلىق بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ دۆلەت ئېچىدە تىنچلىق - دېموكراتىيەسىنى قولغا كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت سىياسىي تەشەببۇسىغا ئاۋاز قوشۇپ، شىنجاڭدا قوراللىق توقۇنۇشنى توختىتىشنى خالايدىغانلىقىنى ۋە ئۇچ ئۆلكە مەسىلىسىنى سىياسىي يول بىلەن ھەل قىلىش ئۈچۈن تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزۈشكە قۇرۇلدىغانلىقىنى بىلدۈردى. گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن سۆھبەتلىشىش ئۈچۈن، ئەخمەتجان قاسىمى، رەھىمجان سابىر ھاجى، ئوبۇل بەھەيرى تۆرە قاتارلىقلار ئاساسلىق ۋەكىللىككە بەلگىلەندى.

گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تەرەپتىن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە سىياسىي ئىشلار بۇسىنىڭ سابىق بۇيرۇقىگىنېرال جاڭجىڭگو قاتارلىقلارنى بەلگىلەپ شىنجاڭغا ئەۋەتتى. جاڭجىڭگو 1945 - يىلى 10 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ئۈرۈمچىگە كەلدى. ئىككىنچى تەرەپ ۋەكىللىرى 10 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ۋەكىللىك سالاھىيەت رەسمىيەتلىرىنى كۆرۈشۈپ تۈنجى قېتىملىق سۆھبەتنى باشلاشتى. سۆھبەتنىڭ باشلىنىشى بىلەن گومىنداڭ ۋەكىللىرى ئۇيغۇر ئۆلكىسى خەلقىنىڭ زۇلۇمغا قارشى قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرگەنلىكىنى «دۆلەتكە پۈت ئاتقانلىق» دەپ قارىدى. ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق ئۇيغۇر ئۆلكىسى ۋەكىللىرى بۇنىڭغا كۈچلۈك ئىنكاس قايتۇردى. بىرىنچى قېتىملىق سۆھبەت كەسكىن تالاش - تارتىش بىلەن ئاخىرلاشتى.

ئۇيغۇر ئۆلكىسى ۋەكىللىرى 1945 - يىلى 10 - ئاينىڭ 22 - كۈنى غۇلجىغا

قايتىپ كېلىپ ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتكە سۆھبەتنىڭ ئېلىپ بېرىلىش جەريانىنى، گومىنداڭ ھۆكۈمىتىدە مەقمەتەنمۇ تىنچلىق، سەمىمىيەتنىڭ يوقلۇقىنى، بۇنىڭ ئۈچۈن تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزۈۋاتىمىز دەپ ھۇشيارلىقنى بوشاشتۇرۇپقويماسلىقنى ئاگاھلاندۇردى ۋە شۇنىڭغا ئالاقىدار بىر قاتار مەسىلىلەرنى دوكلات قىلدى. ئەينى چاغدىكى ئېچكى - تاشقى ۋەزىيەتنىمۇ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ئۈچۈن خېلى پايدىلىق ئىدى، جۈملىگو خەلق ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ غەلىبىلىك ئىلگىرلىشى، پۈتۈن شىنجاڭ مىقياسىدا گومىنداڭغا قارشى قورالسىز كۈرەشلەرنىڭ ئەۋج ئېلىشى، بىرلەكسەپ ساھەسىدىكى مۇنەۋۋەر زاتلارنىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە بولغان بېسىمىنىڭ كۈچىيىشى، تۇرمىلەردىكى ھەر مىللەت مەھبۇسلىرىنىڭ تۇرمە ئىچىدە كۈرەشنى قانات يايدۇرۇشى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنى ھەر تەرەپلىمە ئىسكەنجىگە ئېلىپ قويغانىدى. شۇڭا، گومىنداڭ تەرەپ سۆھبەتنىڭ ئۈزۈلۈپ قېلىشىدىن ئەنسىرەيتتى.

ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى 11 - ئاينىڭ 13 - كۈنى غۇلجىدىن ئۇرۇمچىگە كېلىپ ئىككىنچىسى قېتىملىق سۆھبەتنى باشلىدى. كەسكىن مۇنازىرە - كۈرەشلەر ئارقىلىق سۆھبەت تەكپۈكلۈق دەرىجىگە يەتتى. ئىككىنچى قېتىملىق سۆھبەت ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ۋەكىللەر غۇلجىغا قايتىپ كەتتى. غۇلجىغا بارغاندىن كېيىن مىللەتلەر مەجلىسى ئۆتكۈزۈلدى. مەجلىستە ئەخمەتجان قاسىمى دوكلات بېرىپ: «بىرىنچى قېتىملىق سۆھبىتىمىزگە قارىغاندا، ئىككىنچى قېتىملىق سۆھبىتىمىز يەر بىلەن ئاسماندەك پەرق قىلمىدۇ. بۇ ئىشلارنىڭ ئۈڭۇشلۇق بولۇشى، گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ بىزنىڭ ۋۇدرەتلىك كۈچىمىزنى تونۇغانلىقىنىڭ نەتىجىسى، بىز گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىللىرى بىلەن 120 سائەت مۇنازىرىلىشىمىز جەريانىدا، ئۇلار بىزنى 60 سائەت بومباردىمان قىلغان بولسا، بىزمۇ ئۇلارنى 60 سائەت بومباردىمان قىلدۇق. بىز سۆھبەتنى راۋاجلاندۇرۇشىمىز نەتىجىسىدە مەسىلىنىڭ تىنچلىق بىلەن ھەلبولۇپ كېتىشىنى ئۈمىد قىلىمىز» دەپ ئېيتتى. ۋەكىللەر 1945 - يىلى 12 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئۈچىنچى قېتىملىق سۆھبەتنى باشلاش ئۈچۈن ئۇرۇمچىگە كەلدى. بۇ جەريانىدا جاك جىجۇڭمۇ تالاي قېتىم ئايروپىلان بىلەن چۆچىكغا بېرىپ، جياك جىيشىدىن يولىيورۇق سوراپ كەلدى. بۇ قېتىمقى سۆھبەت ئالدىنقى ئىككى قېتىملىق سۆھبەتكە قارىغاندا خېلى ئۈنۈملۈك بولدى. ۋەكىللەر 1946 - يىلى 1 - ئايدا قورالسىز ئىزچىللاشتۇرۇشنى ھەل قىلىشقان 11 ماددىلىق بىتىم لاھىيىسىنى ئېلىپ غۇلجىغا قايتىپ كەتتى. ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى بىتىمنىڭ ھەر بىر ماددىسىنى تەپسىلىي كۆرۈپ چىقتى. 1946 - يىلى 5 - ئايدا ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى ھۆكۈمەت ئەزالىرىنىڭ كېڭەيتىلگەن يىغىنىنى ئېچىپ، ۋەكىللەرنىڭ دوكلاتىنى ئاڭلىدى. ئەخمەتجان قاسىمى

گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن تۈزۈشكەن 11 ماددىلىق بىتىمنى تەپسىلى چۈشەندۈردى. ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت ئەزالىرى ئۇنىسى مۇزاكىرە قىلىدى. ئاخىردا ئىككىلار بىردەك: «ۋەكىللىرىمىزنىڭ دوكلاتىدا كۆرسىتىلگەن 11 ماددىلىق بىتىم ۋە ئۇنىسىڭ قوشۇمچىلىرى ئەقىلغا مۇۋاپىق. گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى ۋەكىللىرى بىلەن تۈزۈلىدىغان شەرتنامىغا ئىمزا قويۇش ئۈچۈن، ۋەكىللىرىمىز رەھىمجان، ئوبۇلخەيرى تۆرە، ئەخمەتجان قاسىمىلەرگە ھوقۇق بېرىلسۇن» دېگەن قارارنى چىقاردى. مەزكۇر قارارغا ئاساسەن ۋەكىللەر يەنە ئۇرۇمچىگە كەلدى. ھەمدە گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى ۋەكىللىرى بىلەن ئۇچراشتى. 1946 - يىلى 6 - ئايىنىڭ 6 - كۈنى ئىككى تەرەپ ۋەكىللىرى تەنتەنىلىك ھالدا 11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىمگە ۋە ئۇنىڭ قوشۇمچىلىرىغا ئىمزا قويدى. 11 ماددىلىق بىتىمنىڭ 9 - ماددىسىدا بەلگىلەنگەن: «شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھۆكۈمەتنى قۇرۇش چارىسى» توغرىسىدا ئىككى تەرەپنىڭ بىردەك ماقۇللىشى بىلەن قوشۇمچە ماددا ئىمزالىنىپ، يەرلىك ئاز سانلىق مىللەتتىن 15 ئەزا ۋە گومىنداڭ مەركىزىي كومىتېتى تەرىپىدىن 10 ئەزا، جەمئىي 25 ئەزادىن تەركىب تاپقان شىنجاڭ ئۇلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى.

1945 - يىلى 10 - ئايىنىڭ 17 - كۈنى ۋەكىللەر ۋەكىللىك سالاھىيەتنامىرىنى بىلدۈرۈشۈپ سۆھبەتكە كىرىشكەندىن تارتىپ، سۆھبەت ئاخىرلىشىپ 11 ماددىلىق بەتتىم ئىمزالانغان 1946 - يىلى 6 - ئايىنىڭ 6 - كۈنىگىچە سەككىز ئاي ۋاقىت ئۆتتى.

11 ماددىلىق بىتىم ئاساسىدا ئۇلكىدە قۇرۇلغان بىرلەشمە ھۆكۈمەتكە گومىنداڭ تەرەپتىن: ئۇلكە رەئىسلىكىگە جاڭ جىجۇڭ، ئىچكى ئىشلار نازارىتىنىڭ نازىرلىقىغا ۋاڭ زېڭشەن، باش كاتىپلىققا لىيۇمىڭچۈن، مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرلىقىغا لويۇۋېن، ئۇرۇمچى شەھەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ باشلىقلىقىغا چۈۋۇ، ئەزالىقىغا گۇەن زېلىياڭلار تەيىنلەندى.

ئۇچ ۋىلايەت تەرەپتىن: ئۇلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىككە ئەخمەتجان قاسىمى، مۇئاۋىن باش كاتىپلىققا ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، مائارىپ نازارىتىنىڭ نازىرلىقىغا سەيپىدىن ئەزىزى، ئىچكى ئىشلار نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرلىقىغا رەھىمجان سابىر ھاجى، سەھىيە باشقارمىسىنىڭ باشلىقلىقىغا دەلىلقان مۇگۇر - بايوۋ، ئۇلكىلىك ھۆكۈمەت ئەزالىقىغا ئوبۇلخەيرى تۆرە، ئىسھاقبېكلەر تەيىنلەندى. گومىنداڭ شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھۆكۈمەتتىن: مۇئاۋىن رەئىسلىككە بۇرھان شەھىدى، مۇئاۋىن باش كاتىپلىققا سالىس، قۇرۇلۇش نازارىتىنىڭ نازىرلىقىغا مۇھەممەت ئىمىن، مالىيە نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرلىقىغا ماتېكشياڭلار تەيىنلەندى.

ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى 11 ماددىلىق بىتىمگە ئەمەل قىلىپ، ئۇنى ئەمەلىيەتتە ئىجرا قىلىشى ئۈچۈن 1946 - يىلى 6 - ئايىنىڭ 27 - كۈنىدىكى

324 - ساندىلىق مۆكۈمەت ئەزالىرى يەنىنى ئىچىپ، ۋىلى ۋالى مەھكىمىسىنىڭ رئىسلىكىگە ھاكىمبەگ خوجا، مۇئاۋىنلىقىغا ئىوبۇلغەيرى تۆرە، ئەنۋەر ئەپەندى، مۇسابايېۋ، مەسئۇل كاتىپلىقىغا ۋاقاس ھاجى، كېڭەشمە ئەزالىقىغا جەمئىي 32 كىشى تەيىنلەشنى قارار قىلىدى. 11 ماددىلىق بىتىمگە ئاساسەن ئالتاي، تارباغاتاي (چۆچەك) ۋالى مەھكىمىلىرى، نازارەتلەر، ۋىلايەت دەرىجىلىك ئىدارىلەر، ناھىيىلىك مۆكۈمەت ئىدارىلىرى ۋە ئۇنىڭ قارمىقىدىكى باۋلىق ئاپپاراتلارنى شۇ كۈندىن باشلاپ ئۆزگەرتىپ قۇرۇشنى قارار قىلدى. بىتىم بويىچە ئۆلكىدە تۈرۈپ ئىشلەيدىغانلار قاتاردا ئەخمەتجان قاسىمى ئورۇمچىگە كەلدى.

11 ماددىلىق بىتىمنىڭ تۈزۈلگەنلىكى ۋە ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ قۇرۇلغانلىقى، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ سىياسىي ۋە ھەربىي جەھەتتە ئېلىپ بارغان ئۇلۇغ كۈرەشلىرىنىڭ غەلىبىسى بولدى. بۇ غەلىبە ئەتىجىسىدە، گومىنداڭ دائىرىلىرى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى قانۇنىي جەھەتتىن ئېتىراپ ئىلىشقا، سىياسىي جەھەتتە خەلققە ئانچىلىك - مۇنچە يول قويۇشقا مەجبۇر بولدى. شۇڭىمىزكى، بۇلار شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە - قىسمەن دېموكراتىيە، باراۋەرلىك ۋە مىللىي ھوقۇق ئېلىپ كەلدى. ئۇچ ۋىلايەت تەرەپ 11 ماددىلىق بىتىمنىڭ ئىمزالىنىشى ۋە بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ قۇرۇلۇشىنى ئىنقىلاب غەلىبىسىنىڭ نەتىجىسى دەپ قاراپ، 11 ماددىلىق بىتىمنى ئوغدىش ۋە ئۇنىڭ باۋلىق بەلگىلىمىلىرىگە سادىقلىق يولىدا ئەمەل قىلىشتا باشتىن ئاخىر ئىچكى تۇردى. ئەمما گومىنداڭ تەرەپ دەل بۇنىڭ ئەكسىچە كۆرۈنىشتە ئەمەل قىلغانىدەك بولسىمۇ، ئەمەلىي ھەرىكىتىدە بۇزغۇنچىلىق، نەيرەڭبازلىق قىلىدى. 11 ماددىلىق بىتىمنىڭ 1 - ماددىسىدا: «مەسىلە ھەل بولۇپ بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇچ ئاي ئىچىدە، ھەربىر ناھىيىدىكى خەلقلەر كېڭەش ئەزالىرىنى سايلاپ، ناھىيىلىك كېڭەش ئەزالىرىنى تەشكىللەيدۇ. ناھىيىلىك كېڭەش ئەزالىرى ھاكىم، مۇئاۋىن ھاكىملارنى سايلايدۇ. قالغان ناھىيە دەرىجىلىك ئىدارىلارنىڭ بۆلۈم باشلىقلىرىدىن يوقىرى خىزمەتچىلىرى ھاكىم تەرىپىدىن تەيىنلىنىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن. مۇشۇ بەلگىلىمىنى ئىجرا قىلىش ئۈچۈن ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت مۇزاكىرىدىن ئۆتكۈزۈپ، مۇئاۋىن رەئىس بۇرھان شەھىدى، مائارىپ نازارىتىنىڭ نازىرى سەيپىددىن ئەزىزى قاتارلىق يولداشلارنى سايلام ھەيئىتىنىڭ باشلىقلىرى قىلىپ بەلگىلەپ سايلام خىزمىتىنى يۈرگۈزۈش ھەم باشقۇرۇش ئۈچۈن 1946-يىلى 10-ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭغا ئەۋەتتى. ھەيئەت سايلام خىزمىتىنى يۈرگۈزگەندىن كېيىن گومىنداڭنىڭ بىر قىسىم ھەربىي مەمۇرىي ئەمەلدارلىرى قورالسىز پىتنە ئىغۋا تارقىتىپ، سايلام خىزمىتىگە بۇزغۇنچىلىق قىلىپ، 11 - ماددىلىق بىتىمگە خىلاپلىق قىلىشقا باشلىدى. بۇ ئەھۋالغا ئاساسەن ئەخمەتجان قاسىمى جاڭ جىڭۇلار جەنۇبىي شىنجاڭغا بارىدى. ئۇچ ۋىلايەت

(ئىلى، چۆچەك، تالتاي) دا بولسا، 11 مادداىلىق بىتىمگە سادىق بولۇپ، ئۇنى ئىزچىل ئىجرا قىلىپ، 11 مادداىلىق بىتىمنىڭ روھى بويىچە خەلقچىلىق ئاساسىدا سايلام ئېلىپ بېرىپ زور غەلبىلەرنى قولغا كەلتۈردى. ئەمما، گومىنداڭنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا تۈرۈۋاتقان يەتتە ئۆلكە-تىنىڭ قەشقەردىن باشقىسىدا 11 مادداىلىق بىتىم ئىجرا قىلىنماي، ئۇنىڭغا بۇزغۇنچىلىق قىلىندى. قەشقەر ئۆلكىدە ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم باشچىلىقىدىكى بىرقىسىم ئىلغار زاتلار 11 مادداىلىق بىتىمنى قوغداش ۋە ئۇنىڭ ئىجراسىنى كاپالەتلەندۈرۈشكە ئاكتىپ پوزىتسىيە تۇتتى ۋە بىرمۇنچە پايدىلىق خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلار 11 مادداىلىق بىتىمنى قوغداپ، ئۇنى ئەستايىدىل ئىجرا قىلمىش ئۈچۈن جەنۇبىي شىنجاڭدا نۇرغۇنلىغان جاپالىق خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. بىتىم بويىچە يەنە 1947 - يىلى 5 - ئايدا ئىشۇرۇمچىدە ئۆلكىلىك سىياسىي كېڭەش يىغىنى ئېچىپ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى ۋە مۇئاۋىن رەئىسلىرىنى سايلاپ چىقماقچى ئىدى. بۇ يىغىنغا بەلگىلىمە بويىچە ھەربىر ناھىيىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە قاراپ، بىردىن - ئۈچكىچە ۋەكىل كەلدى. ئۇچ ۋىلايەتتىن سەيپۈللايېۋ، نەبىجان، ئابلىمىت ھاجىيېۋ، يېاسىن خوجايېردى، راخمانوۋ، ئەنۋەر خانبابا قاتارلىق 20 نەچچە ۋەكىل كەلدى. پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە 200 دىن ئارتۇقراق ۋەكىل كېلىپ يىغىنغا قاتناشتى. سايلام يىغىنىدا گومىنداڭ ۋە گومىنداڭچىلار ئۆلكە رەئىسىنى ئۆز تەرىپىدىن تەيىنلەشتە يولسىزلىق بىلەن چىڭ تۇرغانلىقتىن، ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ھەر بىر ناھىيىسىدىن كەلگەن ۋەكىللەر ھەم باشقا ھەرقايسى ناھىيىلەردىن كەلگەن ئىلغار، خەلقپەرۋەر ۋەكىللەر بۇنىڭغا قوشۇلماي، يىغىندىن چىقىپ كەتتى. بۇ كۆرەش ئىككى ئاي داۋام قىلدى. گومىنداڭ مەجبۇرىي ھالدا مەسئۇدنى رەئىس قىلغاندىن كېيىن، ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى ۋە قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ بارلىق ۋەكىللىرى غۇلجىغا قايتىپ كەتتى.

گومىنداڭ تەرەپنىڭ مەسئۇتىنى شىنجاڭ خەلقى جۈملىدىن ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرىنىڭ قارشىلىقىغا قارىماي، جاڭ جىجۇڭنىڭ ئورنىغا رەئىس قىلىپ قويۇشى بىلەن شىنجاڭنىڭ بىر مەزگىل تەڭپۇڭسىلاشقان سىياسىي ۋەزىيىتى بۇزۇلدى. مەسئۇتنىڭ رەئىس بولۇشىغا قارشى شىنجاڭنىڭ ھەممە يېردە قاتتىق نارازىلىق نامايىشلىرى بولدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئەخمەتجان قاسىمى گومىنداڭ ھەم گومىنداڭچىلارنى ۋەدىسىگە ۋاپا قىلمىشىنى، ئىككى يۈزلىمىلىك قىلمامسلىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر قانچە ساھەلەر يويىچە ماقالە - نوتۇقلار ئېلان قىلىپ ئۇلارنى «ئىنساپ» قا كەلتۈرمەكچى بولدى. لېكىن بۇ ھەقانىي سادالارغا گومىنداڭچىلار پىسەنت قىلمىدى. ئەكسىچە گومىنداڭچىلار تېخىمۇ ھەددىدىن ئېشىپ ئاخىرى بېرىپ قورالنى ھەربىيلەرنى يۇقىراچە كېيىندۈرۈپ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنى قورشۇۋېلىپ،

ئەخمەتجان قاسىمغا سۆيىقەست قىلماقچى بولدى.

دۇشمەنلىك رەزىل مەقسىتىنى دەرھال بايقىغان ئەخمەتجان قاسىمى كىشىلەرنىڭ توسۇۋېلىشىغا قارىماي، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە كىرىپ ئاتالمىش نامايىشچىلار ۋە گومىنداڭ ئەمەلدارلىرى بىلەن يۈزمۈ-يۈز كۆرۈش قىلدى ۋە كېلىشتۇرۇپ ئۇلارنىڭ دەككىسىنى بەردى. مۇشۇ نامايىشنىڭ ئالدى-كەينىدە ئۇيغۇرچىلىق ۋەزىيىتى ناھايىتى يامانلاشتى. 3-ئاينىڭ 5-كۈنى مەريەم ھالەت ئېلان قىلىنىپ، ئۇرۇمچىدە كىشىلەرنىڭ ئۆيلىرىدىنى سەۋەبسىز، ئاساسسىزلا ئالا قويماي ئاختۇرۇپ، كۆپلىگەن بىگۇناھ خەلقنى تۇتقۇن قىلىپ قاماپ قويدى. بۇ چاغدا ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق رەھبەرلەر ئىنتايىن زور سەۋىرچانلىق كۆرسىتىپ، ئۇچقۇنىنىڭ ئوت بولۇپ كېتىشىگە يول قويمىدى.

گومىنداڭچىلار ئارقىدىنلا ياۋۇزلۇق بەت-بەشىرىسىنى تېخىمۇ ئاشكارىلاپ ئوسمانىنى ۋاستە قىلىپ ئالتايغا ھۇجۇم قىلدى. گومىنداڭچىلارنىڭ بۇ ھۇجۇمىنى ئالتايدىكى مىللىي ئارمىيە بىلەن خەلقنىڭ بىرلەشكەن كۈچى ئارقىلىق بىت-چېت قىلىندى. مەشقەردە مەريەم ھالەت ئېلان قىلىنىپ، ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت بەلگىلىگەن ۋىلايەتنىڭ بىر قىسىم ئىلغار پىكىرلىك مەمۇرىي ئەمەلدارلىرى قولغا ئېلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى يەتتە ۋىلايەتتە گومىنداڭچىلارنىڭ تەلۈلەرچە يۇرگۈرگەن زوراۋانلىق ھەرىكەتلىرى ئەدەشكە باشلىدى. يەتتە ۋىلايەتتە تۇرۇش ئىمكانىيىتى قالمىغان زور بىر تۈركۈم ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەر ئەركىنلىك، ئازادلىق خەلقچىللىق ئۇچۇن ئۆز ئالىملىرى، ئۆز يۇرتىنى تاشلاپ ئىنقىلاب بۆشۈكى بولغان غۇلجىغا يۆتكىلىشكە باشلىدى. جۈملىدىن مەركىزدي ئۇيغۇر ئۇيۇشما رەئىسى، قازاق-قىرغىز ئۇيۇشما رەئىسى، مەركىزدي ئۇيغۇر ئۇيۇشما رەئىسى، مەركىزدي تاتار ئۇيۇشما رەئىسى، مەركىزدي ئۇيغۇر گېزىتى مۇھەررىرلىرى، مەركىزدي قازاق-قىرغىز گېزىتى مۇھەررىرلىرى ئارقىمۇ-ئارقا ئۇرۇمچىدىن غۇلجىغا باردى. ئاخىرى ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق ئۇچ ۋىلايەتنىڭ ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت تەۋەلىكىدىكى بارلىق ئەزالىرى غۇلجىغا قايتىپ كەتتى. شۇنداق قىلىپ، تېنچلىقنى قولغا كەلتۈرۈش ئۇچۇن زور تىرىشچانلىق بەدىلىگە قۇرۇلغان بىرلەشمە ھۆكۈمەت كۇچىتىن قالدى. ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى غۇلجىغا قايتىپ كەتكەندىن كېيىنمۇ گومىنداڭچىلار يەنىلا تۇرلۇك رەزىل تۆھمەتلەرنى چاپلاپ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قارشى تۇرۇشنى توختاتمىدى. 1946-يىلىنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئىنقىلاب نامىدىن ئەكسىلئىنقىلاب ئۇتتۇرىسىدىكى كۈرەش ئۇمۇمىيۈزلۈك قانات يېيىپ، سىياسىي ۋەزىيەت يېڭى بىر باسقۇچقا كىردى. بۇنىڭغا ئەگىشىپ مەدەنىيەت-ماارىپ، ئەدەبىيات-سەنئەت، ئەشرىدىيات، گېزىت قاتارلىق ساھەلەر ئىدىيە، سىياسىي جەھەتتىن ئىككىگە ئايرىلدى.

ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى ۋە خەلقچىل زاتلار بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىن ئايرىلىپ چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئۇچ ۋىلايەتنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن جازالاپ زەربە بېرىشنى مەقسەت قىلدى. ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت تەرەپتىن ئۇچ ۋىلايەتكە بېرىدىغان تۇرلۇك ئىقتىسادنى توختاتقانلىقىنى جاكارلىدى. بۇ ئەھۋاللار ئۇچ ۋىلايەتكە مەلۇم قىيىنچىلىق تۇغدۇرغان بولسىمۇ، ئۇچ ۋىلايەتتىكى ھەر مىللەت خەلق ئاممىسى ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ توغرا رەھبەرلىكى ۋە يېتەكچىلىكىدە، بۇ خىل قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، تىرىشىپ ئىشلەپچىقىرىشنى يۈكسەلدۈرۈپ، قىيىنچىلىق ئۆتكىلىدىن تېزلا ئۆتۈپ كەتتى. ئەخمەتجان قاسىمى ئىقتىسادىي مەسىلىلەر ئۈستىدە توختىلىپ: «ئەگەر بىز ئۇچ ۋىلايەت دائىرىسىدە قولغا كەلتۈرگەن ئەركىنلىك ھوقۇقلىرىمىزنى ساقلاپ قالمىز دېسەك، ئەڭ ئالدى بىلەن ئۇچ ۋىلايەتنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىنى مۇستەھكەملىشىمىز كېرەك. ئىقتىسادىي ئەھۋالنى مۇستەھكەملەش دېگەن سۆز يۇقىرى ئورۇنلارنىڭ چۈشۈرۈپ بەرگەن ئىقتىسادىي پىلانىغا تولۇق رىئايە قىلىپ، مالىيە ئىنتىزامىغا تولۇق ئەمەل قىلىش ۋە ئۇنى مۇستەھكەملەش دېگەنلەكتۇر. مالىيە ئىنتىزامىغا تولۇق رىئايە قىلماي تۇرۇپ، ئىقتىسادنى ھەرگىز مۇستەھكەملىگىلى بولمايدۇ» دەپ كۆرسەتتى. ئۇ خەلقنىڭ ئۆتەشكە تېگىشلىك بولغان نېزام ۋە مەجبۇرىيەتلىرىنى بەلگىلەپ، ئىقتىسادىي ئىشلارنى ياخشىلاش ئۈچۈن ئىشلىمىدىغان ئەھمىيەتلىرىنى خىزمەتلەرنىمۇ ئورۇنلاشتۇرغانىدى. ئەخمەتجان قاسىمنىڭ تەشەببۇسى بىلەن يۇتۇن مالىيە كەرىمىنىڭ ئۆچتىن بىر قىسمىنى مۇداپىئە ئىشلىرىغا ئاجراتتى. ۋە شۇ بويىچە ئىش ئېلىپ باردى. تۇغرا ئىقتىسادىي سىياسەتنىڭ يولغا قويۇلۇشى نەتىجىسىدە، ئۇچ ۋىلايەت بىلەن ئۇرۇمچى ۋە يەتتە ۋىلايەت ئوتتۇرىسىدا ئاسمان بىلەن يەر پەرقى بولۇپ، ئۇرۇمچى ۋە يەتتە ۋىلايەتتە پۇل پاخالىلىقى ئۇچ ئېلىپ، مال باھاسى ئۇچ ۋىلايەتتىن نەچچە ئون ھەسسە ئېشىپ كەتتى. بۇنىڭ ئەكسىچە، ئۇچ ۋىلايەتتە ئوقچىلىق، مەدۇرچىلىق، باياشاتچىلىق ئىسىرناپ، ئۇرمۇش خاتىرجەم بولۇپ، ھەممە نەرسىنىڭ باھاسى مۇقىم بولدى. ئەخمەتجان قاسىمى غۇلجىغا قايتىپ بارغاندىن كېيىن، ئۆتكەنكى ئىشلارنى ئەستايىدىل ئەسلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا، مۇندىن كېيىنكى ئىشلار ئۈستىدە قاتتىق باش قاتۇردى. تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلدى. چوڭقۇر چۆكۈپ ئۇيلىدى. ئۇ ئەسلىمىلەر نەتىجىسىدە بىر قانچىلىغان سىياسىي خاراكتېرلىك ماقالىلارنى — «تۇزۇلمەس ئىپلاسلارنى نېمە قىلماق كېرەك؟»، «ئۆتكەنكىسى تەجرىبە ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ، كەمچىلىكلەرنى تۈزىتەيلى»، «ئۇلۇسچىلار كىملەر، ۋە ئۇلار ئۆز مىللىتىگە قانداق خىيانەت قىلدۇ؟»، «ئىنسانلار ھوقۇقى نىقابى ئاستىدا، ئىنسانلار ھوقۇقىنىڭ ئاياغ - ئاستى قىلىنىشى» غا ئوخشاش ماقالىلارنى يازدى. ھەرقايسى ساھەلەر بويىچە يىغىنلارنى ئۆتكۈزۈپ خەلقارا ۋەزىيەتنى، مەملىكەت ھەم ئۆلكە ۋەزىيىتى شۇنداقلا خەلق ئازادلىق

ئارمىيىسىنىڭ غەلىبىسىنىڭ ئىلگىرىلىشىنى ھەقىقىدىكى ئەھۋاللار ئۇستىدە. چۈشەنچىلەرنى بېرىپ، خەلق ئاممىسىنى مۇھىم ئەھۋاللاردىن خەۋەردار قىلىپ تۇردى. ئاخىرىدا ئۇخمەتجان قاسىمى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت ھەرسابە خەلقلىرىنىڭ جانىجان ماتېرىئالىنى قولغا كەلتۈرىدىغان ۋە قوغدايدىغان كۈچلۈك ئىتتىپاقلاشقان ئىنقىلابىي پارتىيىنىڭ (تەشكىلاتىنىڭ) بولۇشىنىڭ زۆرۈرلىكىنى تونۇپ يەتتى ۋە «شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش دېموكراتىك ئىتتىپاقى» نى تەسىس قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. بۇ تەشەببۇس ئۈرۈمچى ۋە ئىلىدا پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان ئاشكارە ۋە يەر ئاستى تەشكىلاتلىرىنىڭ بىردەك ماقۇللىقىدىن ئۆتتى، ئۇلار بۇنىڭغا قوشۇلدى. شۇنىڭ بىلەن 1948 - يىلى 8 - ئايدا پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى ۋىلايەت ناھىيىلىرىدىن غۇلجىغا كەلگەن ۋەكىللەرى قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، بۇ تەشكىلاتنىڭ قۇرۇلغانلىقى ئېلان قىلىنىدى. ئۇنىڭ ئىجرائىيە ھەم ھەيئەت ئەزالىرى سايلاپ چىقىلدى. قۇرۇلتاي بىر ئېغىزدىن بۇ تەشكىلاتنىڭ رەئىسلىكىگە ئۆزلىرىنىڭ سىنالغان رەھبىرى ئەخمەتجان قاسىمىنى سايلىدى. ھەمدە تەشكىلاتنىڭ مۇھىم خىزمەتلىرىنى بەلگىلەپ چىقتى. دېموكراتىك ئىتتىپاق ئۆزىنىڭ شەرەپلىك ۋەزىپىسىنى ئىجرا قىلىشقا باشلىدى. دېموكراتىك ئىتتىپاقنىڭ ئۇچ ۋىلايەت بويىچە ھەرقايسى ۋىلايەت، ناھىيە، رايون يېزا - مەھەللىلىرىدە يەرلىك تەشكىلاتلىرى قۇرۇلدى. ھەر مىللەت خەلقى قىزغىنلىق بىلەن بۇ تەشكىلاتقا ئەزا بولۇپ كىرىشكە باشلىدى. ئىتتىپاق ۋە ئۇنىڭ رولى تېخىمۇ ئىمدا ئەخمەتجان قاسىمى: «بىزنىڭ خەلقىمىزنىڭ ئۆز ئەركىنلىكىنى قولغا كەلتۈرۈش، مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابىمىزنىڭ غەلىبىسىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، خەلقچىللىق يولىدا باشقا يول بار دەپ ئېزىدەنسىگۈچىلەر مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىمىزنىڭ دوستى بولالمايدۇ. مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابىمىز - خەلقچىللىق سېپىدە بىلەن بىر لىكتە جاھانگىرلىك، مۇستەملىكىچىلىك تۈزۈمىگە قارشى كەسكىن كۈرەش ئېلىپ بېرىش يولى بىلەنلا غەلىبە قازانغۇسىدۇر. لېكىن غەلىبە قازىنىش يولىنى تۈز، ھېچقانداق توسقۇنلۇققا ئۇچرىمىغا، ياسالغان تاش يولغا ئوخشاش دەپ ھېسابلاشقا بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئەكسىچە، ئىنقىلابىي خەلقچىللىق كۈچ غەلىبە قازانغانسېرى، ئەكسىيەتچىل قارا كۈچلەرنىڭ توسقۇنلۇقىغا ئۇنچە ئۇچرايدۇ. شۇ توسقۇنلۇقلارنى ئۆز ۋاقتىدا كۆرۈپ، مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابىمىزنىڭ غەلىبىلىك ئىلگىرىلىشىگە ئۇنىڭ پۈتلىكاشاك بولماسلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنى خەلقىمىزنىڭ بىرلەشكەن كۈچى ئارقىلىق ئۆز ۋاقتىدىلا ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، دېموكراتىك يولنى پاك ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن خەلقىمىزنىڭ سادىق ۋە ئىلغار پىكىرلىك پەرزەنتلىرىنىڭ ئۇيۇشقان بىر سىياسىي تەشكىلاتى بولۇش كېرەك ئىدى.

ئۇچ ۋىلايەت ئازاد بولغاندىن تارتىپ بىتىمگە قەدەر ۋە بىتىمدىن كېيىنكى تەجرىبىسى ساۋاقلار بىزنىڭ مۇشۇنداق بىر تەشكىلاتقا مۇھتاج ئىكەنلىكىمىزنى

ئىسپاتلىندى. شۇنىڭ ئۈچۈن خەلقىمىزنىڭ ئىلغار پىكىرلىك خەلقچىل ئۇنسۇرلىرى، ئىلغار زىيالىيلىرى ئىلغا تويلىنىپ بۇ سىياسىي تەشكىلاتنى قۇردى. بۇ تەشكىلات خەلق ئاممىسىنى تەشكىللەش، بۇ لارنى سىياسىي جەھەتتىن ئاڭلىلىققا يېتەكلەش ھەمدە كۆپچىلىكنى ئومۇمنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا ھەر دائىم تەييار تۇرىدىغان قىلىپ تاۋلاپ مېڭىشى لازىم. مۇستەملىكىچىلىك، جاھانگىرلىك سىياسىتىگە قارشى رەھىمسىزلىك بىلەن كۈرەش قىلىشقا باشلاپ مېڭىشى لازىم. ئۇ، بىزنىڭ شىنجاڭ ئۇلۇكىمىزدىكى ھەممە مىللەتنىڭ ئەركىنلىك ۋە باراۋەرلىك ھوقۇقىنى تەمىن ئېتىشكە قارىتىلغان سىياسىتىنى ھەقىقىي چىن ئەمەلىيىتى بىلەن ھمايە قىلىپ، مىللەتلەرنىڭ بىرلىك ئىتتىپاقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ھارماي - تالماي كۈرەش قىلىشقا تولغا كېلىدۇ. مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىمىزنىڭ غەلىبە مېۋىلىرىنى ساقلاپ قېلىش ۋە ئۇنى كېڭەيتىپ راۋاجلاندۇرۇپ، مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابىمىزنى ئاخىرغىچە ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن پىداكارلىق بىلەن كۈرەش ئېلىپ بېرىش كېرەك بولىدۇ» دەپ كۆرسەتتى.

## 8. رەئىس ماۋزېدۇڭنىڭ ئەخمەتجان قاسىمغە يازغان تېلېگرامما خېتى

شىنجاڭ غۇلجا پەۋقۇلئاددە رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىگە ئەخمەتجان ئەپەندىگە:

ئىلىمىزنىڭ جاھانگىرلىككە، فېئودالىزمغا، بيۇرۇكرات كاپىتالىزمغا ۋە جاك جېيشى باشچىلىقىدىكى گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى خەلق ئازادلىق ئۇرۇشى پات ئارىدا پۈتۈن جۇڭگو مىقياسىدا غەلىبە قىلىدۇ، پۈتۈن جۇڭگودىكى دېموكراتىك پارتىيە - گۇرۇپلار، خەلق تەشكىلاتلىرى، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ دالا ئارمىيىلىرى، ئازاد رايونلار، دۆلەت ئىچىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ۋە چەت ئەللەردىكى جۇڭگو مۇھاجىرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان يېڭى مەملىكەتلىك خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ئېستايىدىل تەييارلىق كۆرۈش ئارقىلىق و - ئاي ئىچىدە بېيپىڭدە ئومۇمىي يىغىن ئاچىدۇ. بۇ نۆۋەتتىكى ئومۇمىي يىغىن مەملىكەتلىك خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ تەشكىلىي قانۇنىنى تۈزۈش، ئۆزىنىڭ مەملىكەتلىك كومىتېتىنى سايلاپ چىقىشتىن باشقا، يەنە جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەشكىلىي قانۇنىنى تۈزۈپ چىقىدۇ. مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتىنى سايلاپ چىقىدۇ. سىلەرنىڭ كۆپ يىللاردىن بۇيانقى

كۆرسەتكۈلار پۈتكۈل جۇڭگو خەلقىنىڭ دېموكراتىك ئىنقىلابىي مەرىكىتىنىڭ بىر قىسمى. غەربىي شىمالدىكى خەلق ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ غەلىبىسىنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئەگىشىپ شىنجاڭ تېرىتورىيىسى ئازاد بولىدىغان ۋاقىتقا ئانچە ئۇزۇن قالمىدى. سىلەرنىڭ كۆرسەتكۈلار پات ئارىدا ئەڭ ئاخىرقى مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشىدۇ. بىز سىلەرنىڭ ئۆز ۋەكىللىكلار سۈپىتىدە بەش كىشىنى مەھەللىكە-تىلىك خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشمىنىڭ ئەزالىقىغا تاللىشىڭلارنى چىن قەلبىمىزدىن قارشى ئالىمىز. ئەگەر قوشۇلساڭلار 9 - ئاينىڭ بەرىنچى ئون كۈنى ئىچىدە بېيجىڭغا يېتىپ كېلىشىڭلارنى سورايمىز. تېلېگراممىمىز يېتىپ بارغاندىن كېيىن جاۋاب قايتۇرۇشىڭلارنى ئۈمىد قىلىمىز.

يېڭى سىياسىي مەسلىھەت كېڭەشكە تەييارلىق كۆرۈش كومىتېتىنىڭ رەئىسى: ماۋزېدۇڭ.

1949 - يىلى 8 - ئاينىڭ 18 - كۈنى. بېيپىڭ

## 9. ئەخمەتجان قاسىمنىڭ رەئىس ماۋزېدۇڭغا يوللىغان جاۋاب تېلېگراممىسى

مەسلىھەت كېڭەشكە تەييارلىق كۆرۈش كومىتېتىنىڭ رەئىسى قەدىرلىك ماۋزېدۇڭ ئەپەندىگە:

خېتىڭىزنى تاپشۇرۇپ ئالدىم. خەتتە، ئېيتىلغان مەسىلىلەر ئۈزلۈكسىز-دىكى بارلىق خەلقىمىز ئۈزۈندىن بۇيانقى ئارزۇسى ئىدى.

بىز جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ئۇلۇغ غەلىبىسىنى ئۆزلۈكسىز-لىكىمىزنىڭ جۇملىسىدىن پۈتۈن دۇنيا خەلقىنىڭمۇ ئۇلۇغ غەلىبىسى دەپ ھېسابلايمىز.

خېتىڭىزدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلىلەرگە چەكسىز مىننەتدارلىق بىلدۈرىمىز. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بىز بېيجىڭغا ۋەكىل ئەۋەتىشكە قوشۇلىدىغانلىقىمىزنى خۇشاللىق بىلەن بىلدۈرىمىز.

ھۆرمەت بىلەن: پەۋقۇلئاددە رايىسى خەلقىنىڭ ۋەكىلى: ئەخمەتجان قاسىمى. 1949 - يىلى 8 - ئاينىڭ 20 - كۈنى. غۇلجا

## 10. ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلارنىڭ بەختسىزلىككە ئۇچرىشى

ئۇلۇغ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ۋۇجۇدقا چىقىدىغان تۇنجى قېتىملىق

سىياسىي كېڭەش يىغىنى ئېچىلىش ئالدىدا، ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق ئۇيغۇر ئولايەت ۋەكىللىرىنى بىر يىغىنغا قاتنىشىشقا ۋە جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلۇش مۇراسىمىغا قاتنىشىشقا تەكلىپ قىلىپ تېلېگرامما كەلدى. ۋەكىللەرنى بېيجىڭغا ئالاھىدە ئۇزۇتىدىغان خىزمەت گۇرۇپپىسى يەنى جۇڭگو كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى ئەۋەتكەن ۋەكىللەر گۇرۇپپىسى يولداش دېڭ لىچۈن باشچىلىقىدا غۇلجىغا كەلگەندىن كېيىن ئەخمەتجان قاسىمى، ئىسھاقبېك، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ باشچىلىقىدىكى غۇلجا ئالاھىدە رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ۋە ھەر مىللەت خەلقى ئۆلارنىقىزغىن قارشى ئالدى. ئەخمەتجان قاسىمى، ئىسھاقبېك، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋلار يولداش دېڭ لىچۈن بىلەن بىر قانچە كۈن قىزغىن سۆھبەت ۋە مۇزاكىرىلىشىش ئارقىلىق، مەملىكەتلىك سىياسىي مەسىلىھەت كېڭىشىنىڭ يىغىنىغا ۋە 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى بولىدىغان جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى تەبرىكلەش مۇراسىمىغا قاتنىشىدىغان ئۇيغۇر ئولايەت ۋەكىللىرىنىڭ ئەزالىرىنى بەلگىلەپ چىقتى. ئۆلار: ئەخمەتجان قاسىمى، ئىسھاقبېك مۇنۇنوۋ، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ. دەلىلقان سۈگۈر بايمۇ ۋە لوجىدىن تەركىپ تاپتى.

يوقىرىدىكى تېلېگراممىنى يوللاپ ئاز كۈن ئۆتمەيلا 1949 - يىلى 8 - ئاينىڭ 27 - كۈنىى كەچ سائەت يەتتىلەردە ۋەكىللەر ئۆمىكى، ئەخمەتجان قاسىمى، ئىسھاقبېك مونۇنوۋ، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، گېنېرال مايور دەلىلقان سۈگۈربايمۇ، لوجى ۋە خىزمەتچىلەردىن ئابدۇرىشىت، غەنى كەرىموۋ ھەم ئوسمانجان ناسىرلار بېيجىڭغا قاراپ يولغا چىقتى. بۇ چاغدا غەربىي شىمال تولۇق ئازاد بولۇپ كەتمىگەنلىكى ئۈچۈن بۇ تەرەپ بىلەن مېڭىش خەتىرلىك ئىدى. شۇڭا ئۇلار سوۋېت ئىتتىپاقى زېمىنى ئارقىلىق ماڭماقچىدى. ئۇلار ئايروپلاندا بايقال تاغ تىزمىلىرىدىن ئۆتۈپ قېلىن ئورمان ھەم جىلغىلارنى بېسىپ ئۆتىۋاتقاندا ئايروپىلان ھادىسىگە ئۇچرىدى. ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق رەھبەرلەر ۋە خىزمەتچىلەر مۇشۇ جىلغىدا بەختسىزلىككە قارشى قۇربان بولدى. ئۇلار بىزدىن مەڭگۈلۈككە ئايرىلدى.

## 11. رەئىس ماۋزېدۇڭنىڭ ئەۋەتكەن تەزىيە تېلېگراممىسى

شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىلىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى مەركىزىي كومىتېتىدىكى سوۋېتلوك يولداشلار:

شىنجاڭ خەلقىنىڭ جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى يىغىنىغا قاتناشقۇچى 1 - تۈركۈم ۋەكىللىرى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىس ئەخمەتجان، شىنجاڭ ئۆلكىسى ئىلى، ئالتاي، تارباغاتاي ئۇيغۇر ئولايەت مىللىي ئارمىيىسىنىڭ باش قوماندانى يولداش ئىسھاقبېك،

شىنجاڭ تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىنتىپاقى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى بولداش ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، مىللىي ئارمىيىنىڭ مۇئاۋىن باش قوماندانى بولداش دەلىلقان سۈگۈربايېۋ ۋە شىنجاڭ-جۈڭگو-سوۋېت مەدەنىيەت جەمئىيىتىدىن بولداش لوجىلار 1949-يىلىنى 9-ئايدا بېيجىڭغا كېلىۋاتقاندا، ئايروپىلان ھادىسىسى بىلەن بەختسىزلىككە ئۇچرىدى. بۇ شىنجاڭ خەلقى ۋە جۈڭگو خەلقى ئۈچۈن زور بىر يوقۇتۇش، مەن بۇنىڭغا چوڭقۇر تەزىيە بىلدۈرىمەن.

ئەمما ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق بەش نەپەر يولدىشىمىز ھايات ۋاقتىدا شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئازادلىق ھەرىكىتى ئۈچۈن قەھرىمانانە كۈرەش قىلىپ ئەڭ ئاخىرىدا جۈڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇش يولىدا قۇربان بولغانلىقى ئۈچۈن پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ مەڭگۈ خاتىرىلىشىگە ئېرىشىدۇ.

يولداش ئەخمەتجان قاسىمى، يولداش ئىسھاقبېك، يولداش ئابدۇكېرىم، يولداش دەلىلقان ۋە يولداش لوجىلار مەڭگۈ ھايات!

جۈڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى: ماۋزېدۇڭ.

1949-يىلى 10-ئاينىڭ 22-كۈنى.

## 12. ئىنقىلابىي قۇربانلارنىڭ قەبرىگاھى

ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق ئىنقىلابىي قۇربانلارنىڭ جەسىدى 1950-يىلى 4-ئايدا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن غۇلجىغا كەلتۈرۈلدى. بۇ چاغدا، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئەخمەتجان قاسىمى ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىغا تۇتقان ماتەم ھازىسىنى تىل بىلەن ئىپادىلەش ھەقىقەتەن قىيىن ئىدى. بۇ ئۇلارنىڭ خەلق قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغانلىقىنىڭ گۇۋاھىسى ئىدى. ئۇلارنىڭ جەسەدلىرى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە شۆھرەت بولغانلار شۆھرەتكارلىقى (ھازىرقى ئوبلاستلىق پارتىيە مەكتەپ ئورنى) غا دەپنە قىلىندى.

1958-يىلى ھازىرقى خەلق باغچىسىنىڭ غەرب تەرىپىدىن يېتەرلىك جاي ئاجرىتىلىپ، ئىنقىلابىي قۇربانلارنىڭ جەسەدلىرى شۇ ئورۇنغا كۆچۈرۈلدى. قەبرىلىرى ئالاھىدە قىلىپ ياسالدى. قەبرىلەر ئالدىدىكى كەڭ مەيدانىنىڭ ئوتتۇرىسىغا بەش بۇرجەكلىك ئېگىز مۇنار تىرغۇزۇلۇپ، مۇنارنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىگە رەئىس ماۋزېدۇڭ ئەۋەتكەن تەزىيە تېلېگراممىسى ۋە تۆۋەندىكى يادنامە ئويۇپ يېزىلدى.

يادنامه

ئەخمەتجان قاسمى باشلىق ئىنقىلابىي قۇربانلار مىللىي ئازادلىق ۋە خەلق دېموكراتىك ئىنقىلابىغا زور تۆھپىلەرنى قوشستى. 1949 - يىلى جۇڭگو خەلق ئىنقىلابى غەلبىسە قىلىغاندىن كېيىن ئۇلار شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى نامىدىن بېيجىڭدا ئېچىلغان جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ 1 - قېتىملىق ئومۇمىي يىغىنىغا قاتنىشىش ئۈچۈن كېتىۋېتىپ بەختكە قارشى ئايروپىلان ھادىسىسىگە ئۇچراپ قۇربان بولدى.

قەھرىمانلارنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتى ئىنقىلابىي تارىخىمىزدىن ئورۇن ئالىدۇ. ئۇلارنىڭ روھى مەڭگۈ ياشنايدۇ.

1959 - يىل 27 - ئاۋغۇست.

خاتىرە مۇنارىدىن بەرقانچە ئون مېتىر شەرق تەرەپكە ئىنقىلابىي قۇربانلار ئۈچۈن يەتتە ئېغىزلىق ئۈڭي، ئىشخانا يەنى «ئىنقىلابىي قۇربانلار خاتىرە سارىيى» سېلىنىپ، مەرھۇملارنىڭ ھايات ۋاقىتلىرىدا قىلغان ئىش - ئىزلىرى، سۆزەتلىرى قويۇلغان. خاتىرە سارايدا كۆپچىلىك مېھمانلار ئۈچۈن دۇئا، ئورۇندۇقلار قويۇلغان بولۇپ، ئەتراپىنى بۆك - باراقسان قېلىن ئورمانلار قاپلىغان، ئىنقىلابىي قۇربانلار مۇشۇ ئورۇندا ئەبەدىي ئۇيقۇدا خاتىرجەم ياتمدۇ.

## خاتىمە

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا 40 نەچچە يىل بولدى. بۇ ئىنقىلابنىڭ شىنجاڭ - دىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن ئېلىپ بارغان كۆرەشلەردىكى تۆھپىسى ۋە ئۇنىڭ جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابىدىكى تۇتقىنغان تارىخىي ئورنى ئەبەدىي ساقلانغۇسى.

يولداش ماۋزېدۇڭ ئۇچ ۋىلايەتنىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئېلىپ بارغان قوراللىق كۆرىشىگە ئىنتايىن يۇقىرى باھا بەرگەنىدى. ئۇچ ۋىلايەت خەلقىنىڭ قان تۆكۈپ، قۇربان بېرىپ ئازاد قىلغان رايونىنى «غۇلجا پەۋقۇلئاددە رايونى» دەپ ئاتىدى؛ ھەر مىللەت خەلقى تەشكىللىگەن ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىنى «خەلق ھۆكۈمىتى» دەپ ئاتىدى ھەمدە يولداش ئەخمەتجان قاسىمنى غۇلجا پەۋقۇلئاددە رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى دەپ ئېتىراپ قىلدى. كىشىنى تولمۇ مەمنۇن قىلدىغىنى شۇ بولدىكى، يولداش ماۋزېدۇڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ئەھمىيىتىنى مۇنداق يېيىلەشتۈرۈپ: «سىلەرنىڭ كۆپ يىللاردىن بۇيانقىنى كۆرىشىڭلار پۈتكۈل جۇڭگو

خەلقنىڭ دېموكراتىك ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنىڭ بىر قىسمى» دەپ ئېيتتى.

مەن ئۇيغۇر ئىنقىلابىنىڭ تارىخىي گۈۋاھچىسى سۈپىتىدە مەزكۇر ئىنقىلابنىڭ تارىخىي ئاھۋالى توغرىسىدا بىر ئەسلىمە يېزىشنى ئۇزۇندىن بېرى ئويلاپ كېلىۋاتقانىدىم. بۇنىڭدىن ئۇيغۇر يىل ئىلگىرى بايىنغۇلىن ئوبلاستلىق سىياسىي كېڭەش ئۇيۇشتۇرغان ئېكسكۇرسىيە ئۆمىكى بىلەن بىرگە غۇلجىغا بېرىپ، ئۇيغۇر ئىنقىلابى ئىنقىلابىنىڭ قەھرىمانلىرىنىڭ قەبرىستانلىقىنى زىيارەت قىلىش پۇرسىتىگە ھاياجان ۋە سېغىنىش ھېسسىياتى مېنىڭ مەزكۇر ئەسلىمىنى يېزىشىمغا تۈرتكە بولدى.

ئەسلىمىنى يېزىشتىن ئىلگىرى مەن ئۇيغۇر ئىنقىلابىغا دائىر ئۇرغۇن تارىخىي ماتېرىياللارنى كۆردۈم، ئۇيغۇر ئىنقىلابىنى باشتىن كەچۈرگەن بىر قىسىم پىشقەدەم يولداشلارنى زىيارەت قىلىپ، ئۇلارنىڭ تەكلىپ ۋە تەلەپلىرىنى ئاڭلىدىم. يۇقىرىدىكى كۆرگەن ۋە ئاڭلىغان ئەھۋاللارنى ئۆزۈم بىلىدىغان ئەھۋاللار بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، تارىخىي پاكىتلار ئاساسىدا، تەھلىل قىلىش ۋە سىلىشتۇرۇش ئارقىلىق بۇ ماقالىنى يېزىپ چىقتىم.

مەزكۇر ماقالىنى يېزىپ چىققاندىن كېيىن، شىنجاڭدىكى بىر قەدەر نوپۇزلۇق شەخسلەردىن يولداش سەيپۇللايوۋ ماقالىنى كۆرۈپ قوشۇلۇپ: «مەزمۇنىدىن ئالغاندا توغرا، مەسلىمۇ سەزمىدىم» دەپ يازدى.

شۇنىسى كۆرسىتىپ ئۆتۈشنى لايىق تاپتىمكى، جۈڭگو يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ بىر قىسمى بولغان ئۇيغۇر ئىنقىلابىدەك مۇنداق بىر كاتتا تارىخىي ۋەقەنى تەپسىلىي بايان قىلىشقا مېنىڭ بۇ كىچىك ماقالەم بەكمۇ ئازلىق قىلىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن، تارىخىي پاكىتلارنى بايان قىلىش جەريانىدا بەزى نۇقسانلاردىن ساقلىنىشىمۇ تەس. كىتابخانلارنىڭ تەنقىدىي ۋە تۈزىتىش توغرىسىدىكى پىكىرلىرىنى ھەر ۋاقىت ئاڭلاشقا تەييارمەن.

# «تارىخىي خاتىرىلەر» دىكى ئارشاكلار خاندانلىقى توغرىسىدا

شېرىن قۇربان

جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامانىدىكى ئۇيغۇر تارىخچىسى سىماچيەن (مىلادىدىن بۇرۇنقى 145 - يىلى تۇغۇلغان) نىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر» ناملىق نادىر ئەسىرى قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئىجتىمائىيىتى توغرىسىدا بىزگە ناھايىتى مول مەلۇمات بېرىدۇ. بۇ كىتاتا تارىخىي ئەسەر ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتچىلىقىدا، ناھايىتى يۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە، تارىخىي قىممەتكە ۋە ماتېرىيالىلىق قىممەتكە ئىگە. خۇددى فرانسىيەنىڭ ئاتاقلىق جۇڭگو شۇناسى لوئىس دامىبىس (1906 - 1978) كۆرسەتكەندەك، «ئەگەر جۇڭگوشۇناسلىق تەتقىقاتى بولمىسا، ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخ تەتقىقاتى ئاساسىنى يوقىتىپ قويغان بولاتتى»، «2000 يىلدىن بۇيانقى خەنزۇچە ۋەسىقىلەر بىزنىڭ تەتقىقاتىمىز ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدىغان ئىنتايىن قىممەتلىك ھۇججەت بولۇپ كەلدى. چۈنكى، بىز خەنزۇچە تارىخ ماتېرىيالىرى ئارقىلىقلا ئېنىقراق چۈشەنچىگە ئىگە بولالايمىز.» دەرۋەقە. قەدىمكى خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللار ئىچىدە، سىماچيەنىنىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر» ئەڭ مۇھىم ئورۇندىنى ئىگىلەيدۇ. ئەگەر سۇيەتلەشكەن توغرا كەلسە، سىماچيەنمۇ خۇددى ھىرودوت (مىلادىدىن بۇرۇنقى 484 - 425 - يىللار) كەبى «تارىخ پەرى» دۇر. بىز ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئۆز ئەجداتلىرىمىزنىڭ تارىخىنى ئالدى بىلەن خەنزۇچە ۋەسىقىلەردىن، جۈملىدىن «تارىخىي خاتىرىلەر» دىن بىلەلەيمىز، بۇ ماقالىدا، «تارىخىي خاتىرىلەر» دىكى مەلۇماتلار ئاساسىدا، ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيانىڭ قەدىمكى دۆلىتى - ئارشاكلار توغرىسىدا قىسقىچە توختىلىمىز.

## 1. ئارشاكلار خاندانلىقىنىڭ نامى توغرىسىدا

«ئارشاك» ئاتالغۇسى مەزكۇر خاندانلىقنىڭ بۇيۇك بەرپاچىسى — ئارشاك (ياۋروپالىقلار «ئارساكېس» دەپ ئاتايدۇ) نىڭ نامى. تەخمىنەن مىلادىدىن

بۇرۇنقى 111 ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىدىكى شەرقىي ئىران قەبىلىسى بولغان ساكلار ئۆز سەركەردىسى ئارشاكنىڭ قوماندانلىقىدا، ئىرانىنىڭ بىر مەمۇرىي ئۆلكىسى بولغان پارتىيە (پاتىيە، فارفىيە دەپمۇ ئاتىلىدۇ) گە كىرىپ، بۇ يەرلىك يەرلىك ئاھالىلىرى بىلەن بىرلىشىپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، گىرېك قوللارى - ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ پارتىيىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، مىلادىدىن بۇرۇنقى 250 - يىللىرىن مىلادىنىڭ 226 - يىلىغىچە ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخىدا جەمئىي 500 يىل سەلتەنەت سۈرگەن «ئارشاكلار خاندانلىقى» نى قۇرغان. بۇ خاندانلىق سەركەردە ئارشاك رەھبەرلىكىدە قۇرۇلغاچقا، تارىختا «ئارشاك خاندانلىقى» دەپ ئاتالسا، قۇرۇلغان جاي نامى بىلەن «پارتىيە خاندانلىقى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى تارىخنامىلىرىدا «ئارشاك خاندانلىقى» «ئەنشى» (安息) دەپ ئاتالغان. بىر قىسىم تارىخشۇناسلارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، خەنزۇچە تارىخنامىلىرىدىكى «ئەنشى» (安息) سۆزى «ئارشاك» (ئارساكىس) سۆزىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسىكەن.

## 2. ئارشاكلار خاندانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى

ئارشاكلار خاندانلىقىنىڭ مەيدانغا كېلىشى پارتىيە كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلىرىنىڭ سېلۇبكلاز خاندانلىقى ئەزگۈچىلىرىنىڭ ئېزىشىدىن، قارشى كۆتۈرگەن قوزغىلاڭىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 330 - يىللى ئەمىنداللار سۇلالىسى (پېرىسىيە ئىمپېرىيىسى) مىلادىدىن بۇرۇنقى 550 - يىللىرىن مىلادىدىن بۇرۇنقى 330 - يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ماكېدونىسكى ئالېكساندىر (تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 356 — 323 - يىللار) تەرىپىدىن يوقىتىلغاندىن كېيىن، ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى خېلى بىر مەزگىلگىچە گرېك ئىمپېراتورلىرى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 330 - يىللىرىن مىلادىدىن بۇرۇنقى 312 - يىلغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان) ۋە سېلۇبكلار خاندانلىقى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 312 - يىللىرىن مىلادىدىن بۇرۇنقى 246 - يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا قالدى. گرېك ئىمپېراتورلىرى بىلەن سېلۇبكلار خاندانلىقى يات مىللەتلەرنىڭ ھاكىمىيەتلىرى ئىدى. ئۇلار يەرلىك خەلقلەرنىڭ نارازىلىقىغا پىسەنت قىلماي، ھەدىسلا گرېكلاشتۇرۇشنى ئېلىپ بارىدى. بولۇپمۇ سېلۇبكلار ھاكىمىيىتى تەركىبىدىكى چوڭ - كىچىك ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك گرېكلار بولۇپلا قالماي، ئالېكساندىر شاھ دەۋردە سوغدىيانا قاتارلىق جايلاردا يەرلىك كىشىلەردىن قۇرۇلغان ئەمەلدارلارمۇ ماكېدونىيەلىكلەرگە ئالماشتۇرۇۋېتىلگەن. مەدەنىيەت جەھەتتە، سېلۇبكلار خاندانلىقى شاھى گرېكلاشتۇرۇشنى ئىسكەنىدەر دەۋرىدىكى بەكرەك يولغا قويغان. ئىسكەنىدەر

زولقەرنەيىن گرېك مەدەنىيىتى بىلەن ئىوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى بىرلەشكەن گرېك - ئىوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلىشقا ئەھمىيەت بەرگەن بولسا، سېلۇكلار نوقۇل گرېكلاشتۇرۇشنى يولغا قويغان. شۇ سەۋەبلىك، ھەممە يەردە گرېكلار پوسۇنىدىكى قۇرۇلۇشلار، رەڭگا - رەڭ گرېك ئىلاھىخانىلىرى بارلىققا كەلگەن. ئىسكەندەر ئۆز ۋاقتىدا پارس كالىندارىنى قوللانغان بولسا، سېلۇكلار ئۇنىڭغا تۆزىتىش كىرگۈزۈپ، سېلۇكلار خاندانلىقى قۇرۇلغان مىلاددىن بۇرۇنقى 312 - يىل 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنىنى ئۆز كالىندارىنىڭ باشلام كۈنى قىلىپ بېكىتكەن. سېلۇكلار يەنە مەخسۇس گرېكلار ئىولتۇراقلاشقان شەھەر ۋە يېزا - كەنتلەرنى بەرپا قىلىپ، ئۇلارغا گرېك ئەمەلدارلىرىنىڭ ئىسىملىرىنى نام قىلىپ قويغان.

سېلۇكلار ھۆكۈمرانلىرىنىڭ بۇ خىل مىللىي زومىگەرلىكىگە قارىتا يەرلىك خەلقلەرنىڭ نارازىلىقى ئەۋجىگە چىققانىدى. باكتېرىيىدىكى ئاقسۆڭەك ئارشاك يەرلىك خەلقنىڭ نارازىلىقى ۋە سېلۇكلارنىڭ قىينىن ئەھۋالغا چۈشكەنلىكىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ، مىلاددىن بۇرۇنقى 250 - يىللىرى ساكلارغا رەھبەرلىك قىلىپ، پارتىيىدە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، سېلۇكلار ھاكىمىيىتىنى يوقىتىپ، ئارشاكلار خاندانلىقىنى قۇردى.

مىلاددىن بۇرۇنقى II ئەسىرنىڭ ئىوتتۇرىلىرىدا، ئارشاكلارنىڭ زېمىنى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي جەنۇبى قىسمىنىڭ كۆپ قىسمىنى، ئىران ئېگىزلىكىنى ۋە ئېفرات دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى پۈتكۈل مېسوپوتامىيە رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. مىلاددىن بۇرۇنقى II ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، ئارشاكلارنىڭ شىمالىدىكى دۆلەت چېگرىسى ئامۇ دەرياسىغىچە يېتىپ بېرىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەڭ چوڭ دۆلەتكە ئايلانغان. مىلاددىن بۇرۇنقى I ئەسىرنىڭ ئىوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، ئارشاكلار خاندانلىقى شەرقتە قاراپ كېڭەيمىچىلىك قىلىپ كېلىۋاتقان كۈچلۈك روما دۆلىتىگە دۇچ كەلدى. قۇللۇق تۈزۈمىدىكى روما دۆلىتى بۇ چاغلاردا شەرقتە قاراپ كېڭەيمىچىلىك قىلماقتا ئىدى. مىلاددىن بۇرۇنقى 53 - يىلى ئارشاكلار بىر قېتىملىق زور جەڭدە روما ئارمىيىسىنى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئىۇچرىتىپ، سېپارتاك قوزغىلىڭىنى باستۇرغان روما باش سەركەردىسى جالىلات كىراسسىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەنىدى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئىككىنچى تەرەپ يەنە كۆپ قېتىم ئۇرۇشۇپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ھېچقايسىسى ھەل قىلغۇچ غەلىبىگە ئېرىشەلمىگەن. ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ھايات - ماماتلىق كۈرىشى ئاخىرقى ھېسابتا ساسانىلار خانىدانلىقى (يېڭى پېرسىيە ئىمپېرىيىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مىلاددىنىڭ 226 - يىلىدىن 642 - يىلغىچە سەلتەنەت سۈرگەن) نىڭ ئارشاكلارنى مەغلۇپ قىلىشى بىلەن ئاخىرلاشقان.

ئارشاكلار سۇلالىسى شەرقىي ئىران قەبىلىلىرى قۇرغان يەرلىك ھاكىمىيەت

بولۇپ، بۇ جەھەتتە ئۇ باكتېرىيە خانىدانلىقى (ئىلاددىن بەزۇنىقى III ئەسىر) بىلەن سېلىشتۇرغاندا خاراكتېرلىك پەرقلىنىدۇ.

### 3. ئارشاكلارنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمى

ئارشاكىلار خانىدانلىقى ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە، گەرچە يەنىلا ئىپتىدائىي كوممۇنا تۈزۈمىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قالغان كۆپلىگەن كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر بولغان بولسىمۇ، لېكىن شەھەر ۋە دېھقانچىلىق رايونلىرىدا قۇللۇق تۈزۈم شەكىللەنگەنىدى. پۈتكۈل جەمئىيەت تەرەققىياتىدىن قارىغاندا، قۇللۇق تۈزۈمدە ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى ئالالمىغاچقا جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي بازىسىغا ئايلانغىنىدى.

ھاكىمىيەت جەھەتتە، ئارشاكلار خانلىقى كېڭەش تۈزۈمىنى قوللانغان. كېڭەش شاھنىڭ ئورۇق - جەمەتلىرى، زەردۇشىت دىنىنىڭ مۇتەپەككۇر ۋاتىلىرى ۋە باشقا ئابرويلۇق ئاقسۆڭەكلەردىن تەشكىل تاپقان. روما تارىخچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە قەيت قىلىنىشىچە، بۇ كېڭەش قابىلىيەتسىز، ناكەس ئەمەلدارلارنى ھوقۇقىدىن ئېلىپ تاشلىغان ۋە ئۇلارنىڭ ئورنىغا دانىشمەنلەرنى كېڭەشكە قاتناشتۇرغان.

ھەربىي جەھەتتە، ئارشاكلار ھەربىي دېموكراتىيە تۈزۈمىنى يولغا قويغان. ئۇلار ئېغىر ئاتلىق ئەسكەرلەر ۋە يېنىك ئاتلىق ئەسكەرلەرنى تەسىس قىلغان. ئېغىر ئاتلىق ئەسكەرلەر ئاقسۆڭەكلەردىن تەشكىل تاپقان بولسا، يېنىك ئاتلىق ئەسكەرلەر كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەردىن تەشكىل قىلىنغان. ئارشاكلارنىڭ ھەربىي تۈزۈمى نىسبەتەن مۇكەممەل بولغان. ئۇلارنىڭ ھەربىي ئۇرۇش تاكتىكىسى خاسلىققا ئىگە بولغان. بۇ ھەقتە ستالىن مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «قەدىمكى زامانىدىكى ئارشاكلار مۇشۇنداق قايتارما ھۇجۇمغا ئۆتۈشنى بۇزۇلمىلا بىلگەن. ئەينىي چاغدا ئۇلار رومانىڭ باش قوماندانى كىراس ۋە ئۇنىڭ قوشۇنلىرىنى ئۆز دۆلىتى ئىچىگە باشلاپ كىرىپ، ئاندىن ئارقىدىن قايتارما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، ئۇلارنى يوقاتقان» (باباجان غاپۇروپ: «تاجىكلار تارىخى»، قەشقەر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى، 1988 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 114 - بەت).

### 4. ئارشاكلارنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتى

جۇڭگو تارىخچىسى سىماچىيەنىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر 123 - جىلد پەرغانە تەزكىرىسى» دە ئارشاكلار توغرىسىدا ناھايىتى مول مەلۇماتلار بار. ئۇنىڭدا ئېيتىلىشىچە، «ئارشاك (پارتىيە) چوك ياۋچىلارنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن تەخمىنەن

بىرنەچچە مىڭ چاقىرىم كېلىدىكەن. خەلقى شەھەر سېلىشقا ئادەتلەنگەن. ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا ئولتۇراقلىشىپ كەلگەنىكەن. دېھقانچىلىق قىلىپ، شال، بۇغداي تېرىيدىكەن. ئۈزۈم شارابى ئىشلەپچىقىرىدىكەن. شەھەر قۇرۇلۇشلىرى يەرغانىگە ئوخشايدىكەن. ئۇنىڭغا چوڭ-كىچىك بىرنەچچە يۈز شەھەر قارايدىكەن. يەر مەيدانى بىر نەچچە مىڭ كۋادرات چاقىرىم بولۇپ، غەربىي ئەللەر بويىچە ئەڭ چوڭ دۆلەت ھېسابلىنىدىكەن. جەيھۇن (ئامۇ) دەريياغا يۈزلىنىپ تۇرىدىكەن. سودا بازارلىرى بار ئىكەن. سودىگەرلەر ھارۋا ياكى كېمىلەردە يېقىن ئەتراپتىكى دۆلەتلەرگە ياكى بىر نەچچە مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتىكى جايلارغا بېرىپ سودا قىلىدىكەن. بۇ دۆلەتتە كۈمۈش تەڭگە خەجلىنىدىكەن. تەڭگىلەرگە خانلىرىنىڭ باش سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن بولۇپ، خان ئۆلسە، يەنە باشقا تەڭگە چىقىرىلىپ، ئۇنىڭغا يەنە يېڭى خانىنىڭ باش سۈرىتى چۈشۈرۈلىدىكەن. ئۇلارنىڭ غەربىدە تاجىك (تەزىك)، شىمالىدا بولسا، ئائورىسى ۋە رىم بارئىكەن.» («تارىخى خاتىرىلەر» 123-جىلد «يەرغانە تەزكىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى 492-بەت).

چېگىرىدىن ئۆتۈپ سودا قىلىش ئارشاكلارنىڭ ئىجتىمائى ئىقتىسادىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيتتى. ئەينى زاماندا غەربتىكى گرېتسىيە، روما بىلەن شەرقتىكى جۇڭگو، ھىندىستانلارنى تۇتاشتۇرىدىغان ئاساسى سودا يولى ئارشاكلار ئىلىدىن ئۆتەتتى. دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سودا يولىنى كونترول قىلىش ئۈچۈن، ئارشاكلار خاندانلىقى، گرېك-باكتېرىيە خاندانلىقى زاۋاللىققا يۈز تۇتقان سېلۇكىلار خاندانلىقى ۋە روما قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن ئۇرۇش قىلدى. شۇڭا، ئارشاكلار دۆلىتى شەرق ئەللىرى بىلەن غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى سودىدا پىشقان، پۇختا سودىگەر دۆلەتكە ئايلانغان. ئارشاكلار ئۆز دەۋرىنىڭ خەلقئارا سودىنى كونترول قىلىدىغان چاغلىرى، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادى گۈللىنىپ، دېھقانچىلىق تەرەققىي قىلغان، قول سانائەت راۋاجلانغان، بىناكارلىق، نەقاشچىلىق ۋە ئالتۇنچىلىق ئىشلىرى ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن تەرەققىي قىلىپ، ئەڭ يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن. شۇنىڭ بىلەن چوڭ-كىچىك شەھەرلەر ئارقا-ئارقىدىن بىنا قىلىنىپ، شەھەر تۈرمۈشى جانلىنىپ كەتكەن. لېكىن ئارشاكلارنىڭ زېمىنىدە ئىپتىدائىي كوممۇنا ئىقتىسادىنىڭ قالدۇق تەسىرى يەنىلا مەلۇم دائىرىدا مەۋجۇت ئىدى. بۇنىڭدىن ئارشاكلار جەمئىيىتىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ تەكشىسىزلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولىدۇ.

### 5. ئارشاكلارنىڭ مەدەنىيىتى

ئارشاكلار شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى سودا مەركىزى بولغاچقىا، شەرق-غەرب مەدەنىيىتى بۇ يەرگە كىرىپ، ئەسلىدىكى يەرلىك مەدەنىيەت بىلەن

بىرلىشىپ، سەلتەنەتلىك ئارشاك مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈرگەن.

ئارشاك خاندانلىقىنىڭ خانىي ئارشاك ۋە ئۇنىڭ ئاكا-ئۇكا قېرىنداشلىرى ئۆزلىرىنى ئەممېمىدلار خاندانلىقىنىڭ پادىشاھىسى ئارتاكبىشر I، I نىڭ ئەۋرىلىرى ھېسابلايتتى. ئەگەر مۇنداق بولغانسىدا، ئارشاكلار قەدىمكى پېرسىيە مەدەنىيىتىنىڭ ۋارىسلىرى بولىدۇ-دە، ئارشاكلار مەدەنىيىتى تېخىمۇ كەڭ ۋە مول مەزمۇنغا ئىگە بولىدۇ.

تىل-يېزىق جەھەتتە، ئارشاكلار پارتفىيە تىل-يېزىقىنى ئىشلەتكەن. بۇ تىل-يېزىق تارىختا ئادەتتىكە «پەھلىۋى تىل-يېزىقى» نامى بىلەن ئاتىلىدۇ. تارىختىن ئايانكى، «پەھلىۋى تىلى» «زېند-ئاۋىستا تىلى» (ئەڭ قەدىمكى زامانداشلىرى پارس تىلى) نىڭ داۋامى ۋە راۋاجى بولۇپ، ئادەتتە «ئوتتۇرا قەدىمكى زامان پارس تىلى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئارشاكلاردىن كېيىن قۇرۇلغان ساسانىيە پارس خاندانلىقىمۇ «پەھلىۋى تىلى ۋە يېزىقى» نى قوللانغان. بىزگىزنىكى دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن ئاتەش دىنىنىڭ مۇقەددەس دەستۇرى — «ئاۋىستا» مۇ ساسانىلار خاندانلىقى دەۋرىدە پەھلىۋى تىل-يېزىقىدا رەتلىنىپ كىتابقا ئايلانغان. ئەسلىدىكى «ئاۋىستا» 12 مىڭ ئاشلانغان كالاتبرىسكە ئالتۇن خەت بىلەن يېزىلغان بولۇپ، ئىسكەندەر زولقەرنەيىن ئىرانغا بېسىپ كىرگەندە كۆيدۈرۈۋېتىلگەن. 1948-يىلى كونا نېسا شەھىرىدە ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلغانىدا، زور مىقداردىكى مەي جامىلىرى (رومكا) تېپىلغان. جامىلار ئۈستىدىكى يازمىلار مىلاددىن بۇرۇنقى I، II ئەسىرلەردىكى ئارشاكلار ئىشلەتكەن پەھلىۋى يېزىق ئىكەنلىكى ئىسپاتلانغان.

دىنىي ئېتىقاد جەھەتتە، ئارشاكلار ئىلىدا خېلى مۇرەككەپ ئېتىقاد بارلىققا كەلگەن. قۇياش ئىلاھى مىترانىڭ چوقۇنۇش، ئارشاكلار داھىسى ئارشاكنىڭ چوقۇنۇش، يونانىنىڭ نەزر-چىراق ئېتىقادچىلىقى، زەردۈشت پەيغەمبەر ئاتەش دىنىغا ئېتىقاد قىلىش، كېيىنرەك بۇ يەرگە تارقالغان خرىستىيان دىنىغا ئېتىقاد قىلىش، ئارشاكلار دۆلىتىدىكى ئومۇمىيۈزلۈك ئېتىقاد ھادىسىلىرى ئىدى. مىلادىنىڭ I ئەسىرگە كەلگەندە، زەردۈشت ئىخلاسمەنلىرى ئارشاكلار خاندانلىقىدا قۇدرەت تېپىشقا باشلىدى. ئارشاكلار شاھى ۋالاگىزا ئاتەش دىنىنى قوبۇل قىلىپ، «ئاۋىستا» نى مۇقەددەس دەستۇر قىلىپ بېكىتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئارشاكلار خاندانلىقىنىڭ پىولىلىرىغا گرېك ئىدىيىسىدا يېزىقىنى يېزىش ئەنئەنىسى بۇزۇپ تاشلىنىپ، پەھلىۋى تىلىنىڭ يېزىقى يېزىلىدىغان بولىدى. مانا مۇشۇ ۋاقىتتىن تارتىپ، زەردۈشت دىنى ئارشاكلارنىڭ دۆلەت دىنى بولۇپ قالدى. زەردۈشتىزىملار ئارشاك خاندانلىقىدا ئەڭ ئالىي مەرتىۋە ۋە نەسەبكە ئىگىشتى.

ئەدەبىيات-سەنئەت جەھەتتە، ئارشاكلار ئەدەبىياتىنى، ئادەتتىكە «پەھلىۋى ھېكايىلىرى»، «پالۋانلار قىسسىلىرى»، «پەھلىۋى ناخشا-بېيىتلىرى» نامى بىلەن ئەدەبىيات تارىخىدىن ئورۇن ئېلىپ كەلمەكتە. ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىگە كەلگەندە،

تاجبك ئىپوسىچىلىقىنىڭ مىسلىسىز ناھايەتدىسى ئەبۇلقاسىم فىردەۋسى (مىلادى 940—1020 - يىللار) ئارشاكلار خاندانلىقى دەۋرىدىكى «پالۋانلار قىسسىلىرى»، «پەھلىۋى ھېكايىلىرى» نى توپلاپ ئۆزىنىڭ شاھ كىتابى — «شاھنامە» نىڭ بىرىنچى قىسمى — مىخالوگىيە قىسمىغا كىرگۈزگەن. ئارشاكلار سەنئىتىمۇ ناھايىتى گۈزەل ۋە كۆركەم. كونا نىسا شەھىرىدىن تېپىلغان زور تۈركۈمدىكى پىل چىشىدىن ياسالغان بۇيۇملار، ئالتۇن، تۇنج، مەرمەر تاش ۋە كۈمۈش قاتارلىقلاردىن ياسالغان ھەيكەللەر، بۇنىڭ ئىچىدە بولۇپمۇ ئالتۇن ھەل بېرىلگەن ئارشاكلار مەلىكىسىنىڭ كۈمۈش ھەيكىلى، ئالتۇن بىلەزۈك تاقىغان ئىروس (يونان ئەپسانىلاردىكى مۇھەببەت ئىلاھى) نىڭ كىچىك كۈمۈش ھەيكىلى يۇقىرى تارىخىي ۋە بەدىئىي قىممەتكە ئىگە.

## 6. ئارشاكلارنىڭ جۇڭگو بىلەن بولغان تارىخىي مۇناسىۋىتى

جۇڭگو بىلەن ئارشاكلار خاندانلىقى مىلادىدىن بۇرۇنقى II ئەسىرده رەسمىي مۇناسىۋەت ئورناتقان. شۇ چاغدا جۇڭگو خانىش ئارشاكلار خانىش مىتىر دات II (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 124 — 87 - يىللار تەخت سۈرگەن) گە ئەلچى ئەۋەتكەن. جۇڭگو بىلەن ئارشاكلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان مەزمۇنلار سىماچىيەننىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر» دىن كەڭ ئورۇن ئالغان. ئۇنىڭدا خاتىرىلىنىشىچە، «خەن ئەلچىلىرى دەسلەپ ئارشاكقا كەلگەندە، ئارشاك خانىش 20 مىڭ چەۋەندازنى بىلەن ئۆزىنىڭ چوڭ سەركەردىسىنى شەرقىي چېگرىغا ئەۋەتىپ، ئۇلارنى قارشى ئالدۇ. شەرقىي چېگرا خانلىق پايتەختىدىن نەچچە مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتا بولۇپ، چېگرىدىن پايتەختكە قەدەر ئاھالىنىسى كۆپ نەچچە ئونلىغان شەھەردىن ئىبارەت تۇغرا كېلەتتى. خەن ئەلچىلىرى قايتىدىغان ۋاقتىدا، ئارشاك خانىش ئۇلارغا ئەلچىلەرنى قوشۇپ، خەن خاقانلىقىغا ئەۋەتتى. ئارشاك ئەلچىلىرى خەنىڭ قانچىلىك چوڭ دۆلەت ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، ۋۇدىغا تۆگە قۇشى تېخىمۇ ھەم ردىم سېھىرچىسىنى تەقدىم قىلىدۇ». «پەرغانە ئەتىراپىدىكى دۆلەتلەر ئۇزۇمىدىن مەي چىقىراتتى. بايلىرى مىليون جىڭدىن ئوشۇق مەي ساقلىشاتتى. بىسىرە چېچەكلىرى يىل تۈرسىمۇ بۇزۇلمايتتى. بۇ دۆلەتلەردە مەي ئىچىش ئادەت ئىدى. ئاتلىرى بىدە، يەيتتى. خەن ئەلچىلىرى بىدە ئورۇقى ئېلىپ كەلگەنلىكتىن، خاقان ۋۇدى مۇنبەت يەرلەرگە بىدە ۋە ئۈزۈم تەرگۈزگەنىدى. كېيىن «تولپار ئات» لار كۆپىيىدۇ. چەت ئەل ئەلچىلىرىمۇ كۆپلەپ كېلىشكە باشلايدۇ. شۇڭا، سارايى ۋە ئىستىراھەتگاھلارنىڭ ئەتراپلىرىمۇ پۈتۈنلەي چەكسىز كەتكەن ئۇزۇملارلىق ۋە بىدىلىككە تايلىنىدۇ. پەرغانىنىڭ غەربىدىن ئارشاكقىچە بولغان دۆلەتلەرنىڭ تىللىرى گەرچە ئوخشاشمىسىمۇ، ئەمما ئۆزئارا سۆز - ئادەتلىرى ئاساسەن، بىردەك ئىدى. ئۇزۇنئارا سەپەر بىرىنىڭ

گەپىنى ئۇقۇشاتتى. بۇ دۆلەتلەردىكى ئادەملەر ئورا كۆز، ساقاللىق بولۇپ، سودىگەر-چىلىككە ماھىر ئىدى. تىجارەتتە يىپتىن - يىگىنىسىغىچە ھېسابلىشاتتى. ئادەتتە ئايالالرنى قەدىرلەيتتى. ئەرلىرى ئايالالرنىڭ دېگىنى بويىچە ئىش قىلاتتى. بۇ يەردە يىپەك، سىر يوق ئىدى. تۆمۈر ئەسۋاب ئىشلەشنى بىلمەيتتى. خەن ئەلچىلىرى بىلەن كەلگەن تۆگەرلەر ئۇلارغا ئەل بولغاندىن كېيىن، ھەربىي قورال ئىشلەشنى شۇلار ئۆگەتكەنىدى. خەن خانلىقىدىن ئالغان ئالتۇن - كۈمۈشلەردىن زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرى ياسىغان، پول قىلىپ ئىشلەتمىگەنىدى.» («تارىخىي خاتىرىلەر» 123 - جىلد «پەرغانە تەزكىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 505 - ، 507 - بەتلەر).

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن ئارشاكقا بارغان خەن ئەلچىلىرى ئەمەلىيەتتە جاك چيەن (مىلادىدىن بۇرۇنقى 114 - يىلى ۋاپات بولغان) ۋە ئۇنىڭ ھەمراللىرى ئىدى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 119 - يىلى جاك چيەن ئىككىنچى قېتىم يەنە ئەربىي ئەلگە ئەلچى بولۇپ بارغاندا، ناھايىتى كۆپ ئادەم بىلەن چىقىشانىدى. ئۇلاردىن بىر قىسمى ئارشاكقا بارغان بولسا، بىر قىسمى تاجىكقا بارغان، يەنە بىر قىسمى بىر قىسمى ئارشاكقا بارغان بولسا، بىر قىسمى تاجىكقا بارغان، يەنە بىر قىسمى بولسا كەشمىرگە بارغان. كېيىن بۇ ئەللەر خەن خانداناملىقىغا كۆنۈپ ئەلچىلەرنى ئەۋەتكەن، شۇنىڭدىن كېيىن مەشھۇر يىپەك يولى ئاسىيا - ياۋروپا ۋە ئافرىقىدىن ئىبارەت ئۇچ چوڭ قىسمىنى ئارا قاتنايدىغان كاتتا كارۋان يولىغا ئايلانغان. شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش كۆچەيگەن.

پايدىلانغان ماتېرىياللار

1. سىماچيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1989 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى.

2. باباجان غاپۇروف: «تاجىكلار تارىخى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988 - يىل نەشرى.

3. ۋالق چۇلسەي: «ئىسوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىن ئىيوچېركلار»، خۇنەن مائارىپ نەشرىياتى 1986 - يىل خەنزۇچە نەشرى.

4. جويىلاق فاتارلىقلار: «دۇنيانىڭ ئومۇمىي تارىخى»، خەلق نەشرىياتى 1972 - يىل خەنزۇچە نەشرى.

5. «قىسقىچە جۇڭگو ۋە چەت ئەل تارىخى ئۇقۇشلۇقى»، خۇبەي خەلق نەشرىياتى 1982 - يىل نەشرى.

6. م. ش. نىۋاكوۋ: «ئىران تارىخىدىن ئوچېركلار»، مەنلىيەن باسمىخانىسى 1952 - يىل نەشرى.

7. كېيىنكى - ئۇزۇنلاردىكى ئۇنىڭ ۋە ئۇنىڭ ماقالىلىرى.

# يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئالىم جامالىددىن توغرىسىدا

ئابابەز مۇھەممەت سايرامى

جامالىددىن يۈەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە غەربىي رايوندا (بۈگۈنكى شىنجاڭدا) ئوتتۇرا داڭدار ئۇيغۇر ئاستىرونوم، تەقۋىمچى (كالېندارچى) ھەم تارىخشۇناس بولۇپ، ئۇنىڭ ھاياتى ھەققىدە، تارىخىي خاتىرىلەردە تەپسىلى مەلۇمات يوق. خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا يۈەن سۇلالىسىنىڭ تۇنجى خانى قۇبلاي خان تەختكە چىقىشتىن ئىلگىرىلا ئۇنىڭ ئۇيغۇر ئالىملىرى، زىيالىيلىرى، ئوللىمالىرى، تەرجىمانلىرى ۋە كېنېرالىرى..... قاتارىدا يۈەن سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ خىزمىتىگە جەلپ قىلىنغانلىقى زىكىر قىلىنغان. يەنە «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» 48 - جىلد «ئىلمىي ئۇجۇم (ئاستىرونومىيە) تەپسىراتى» (《天文志》-八十四卷《元史》) ، «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» 90 - جىلد «بۆلمە لىدارلار تەپسىراتى» (《百官志》十九卷《元史》) ، ۋاڭ شىددىيەن، شاڭ چىگوڭلار يازغان «يۈەن سۇلالىسى كۈتۈپخانا تەپسىراتى» 4 - جىلد (王士点、商企翁《元秘书监志》卷四) ۋە شۇيىيوربىڭ يازغان «جۇجىڭ توپلامى» 35 - جىلد (许有壬:《至正集》卷三十五) قاتارلىق ئەسەرلەردە جامالىددىننىڭ يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنى ئىچىگە جەلپ قىلىنغانلىقىدىن كېيىنكى پائالىيەتلىرى بايان قىلىنغان. تۆۋەندە بىز مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارغا ئاساسەن جامالىددىننىڭ ئاستىرونومىيە، كالېندارچىلىق ۋە تارىخشۇناسلىق ساھەسىدىكى ئىلمىي پائالىيەتلىرى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمىز.

جامالىددىن يۈەنشىزۇ قۇبلاي خان تەختكە چىقىشتىن ئىلگىرىلا يۈەن خانىنىڭ ۋەزىپىگە تەيىنلەپ ئىشلىتىشىنى قوبۇل قىلغان. مىلادى 1260 - يىلى قۇبلاي خان تەختكە چىققاندىن كېيىن جەن سۇلالىسىنىڭ كونا تۈزۈمىگە ئاساسەن، ئەينى چاغدىكى شىمالىي پايتەخت (بۈگۈنكى ئىچكى مۇڭغۇلدىكى دۇلۇن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا) تە ئىسلام رەسەتخانىسىنى تەسىس قىلدۇرغان ھەمدە جامالىددىننى بۇ رەسەتخانىنىڭ مۇدىرلىكىگە قىلىپ تەيىنلىگەن. شۇنىڭ بىلەن بىر رەسەتخانا غەربىي رايونلۇق ئاستىرونوملار ھەر خىل كۈزۈتۈش ۋە تەتقىقات ئىشلىرىنى ئېلىپ بارىدىغان ئىلمىي مەشغۇلات ئورنىغا ئايلانغان. رەسەتخانىدا يەنە ئاستىرونومىيىگە

دائىر ئەرەب تىلىدا يېزىلغان نۇرغۇن كىتابلار ساقلانغان. جۈيۈەننىڭ 4 - يىلى (ميلادى 1267 - يىلى) جامالىدىن ئاسمان ھادىسىلىرىنى كۆزىتىدىغان يەتتە خىل ئاستروئوميىسە ئەسۋابىنى تەتقىق قىلىپ ياساپ چىققان. بۇ خىل ئەسۋابلارنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە ئىقتىدارى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىنىڭ جەن سۇلالىسى دەۋرىدىن قالغان ئىپتىدائىي ئەسۋابلاردىن زور دەرىجىدە ئىلغار بولغان. ئۇ ياسىغان ۋاقىت ھېسابلاش تەخسىسى يۇز بۆلەككە، ھەربىر بۆلەك يەنە 36 تارىلىققا بۆلۈنگەن. بۇ، غەربىي رايوندا ياسالغان بۇ خىل ئەسۋابنىڭ تەخسىسى 360 قا بۆلۈنۈشتەك ئالاھىدىلىكنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقىنىسى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. يۇەن دەۋرىدە ئۇتكەن مەشھۇر ئالىم گۇشۇجىڭ ياسىغان ئەسۋابنىڭ كۆزىتىش قۇرۇلمىسىمۇ جامالىدىن ياسىغان ئاستروئوميە ئەسۋابىنىڭكىگە ئوخشايدۇ.

«يۇەن سۇلالىسى تارىخى» 48 - جىلد «ئاستروئوميە تەپسىراتى» («天文志》八十四卷《元史》) دا جامالىدىن ياسىغان يەتتە خىل ئاستروئوميە ئەسۋابىنىڭ ياسىلىشى، ئىشلىتىلىشى ئۇسۇللىرى تۇنۇشتۇرۇلغاندىن تاشقىرى، بۇ خىل ئەسۋابلارغا ئىسلام قائىدىسى بويىچە ئۇيغۇرچە (ئەرەب يېزىقىدا) ئىسىم قويۇلغانلىقى ئېنىق كۆرسىتىلگەن. تۆۋەندە بىز بۇ ئەسۋابلارنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز:

1) كۆپ ھالقىلىق ئەسۋاب: بۇ ئەرەب يېزىقىدا ذات حلق Dhatu halag دەپ يېزىلغان بولۇپ، خەنزۇچىگە 多环仪 دەپ تەرجىمە قىلىنغان. «يۇەن سۇلالىسى تارىخى. ئاستروئوميە تەپسىراتى» دا 浑天仪 دېگەن خەت بىلەن ئىپادە قىلىنغان. بۇ ئەسۋاب مىستىن ياسالغان بولۇپ، تۈز ئايلانما يالاڭ تەخسە ئورنىتىلىپ، ئەترابىغا ئاسمان ئۆلچىگۈچ گرادۇس ئۇيۇلغان ھەم زەنجىرسىمان ھالەتتىكى 12 مۇچەل ئورنى سىزىلىپ، تەخسە يەر يۈزىگە تىۋغرىسلاپ قويۇلغان. ئۇنىڭ يان تەرىپىگە تىك جۇپ تەخسە ئورنىتىلىپ، يالاڭ تەخسە بىلەن ئۇتاشتۇرۇلغان. ئۇنىڭ يېرىمى يەر ئاستىغا كىرگۈزۈلۈپ، ئاسمان ئۆلچىگۈچ گرادۇسنى ئايرىپ تۇرغان. ئۇنىڭ ئىچىددىكى ئىككىنچى جۇپ تەخسىنىڭ ئەترابىغا ئاسمان ئولچىگۈچ گرادۇس ئويۇلۇپ، ئىگىز - پەس ھالەتتە چېتىشتۇرۇلغان ھەم يان تەرەپكە باغلانغان جۇپ تەخسە بىلەن يەر يۈزى ئارىلىقى 36° قا توغرىلانغان. بۇ تەخسىلەر جەنۇبىي قۇتۇپ بىلەن شىمالىي قۇتۇپنى ئايرىپ چۆگىلىگەندە، ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ئايلىنىشىنى ھەم قۇياشنىڭ ھەرىكەت قانۇنىيىتىنى بىلگىلى بولغان. ئۇنىڭ ئىچىگە يەنە ئۇچىنچى، ئوتتىنچى تەخسىلەر ئورنىتىلىپ، ئىككىنچى تەخسە بىلەن چېتىلغان ھەم جەنۇبىي، شىمالىي قۇتۇپقا 24° ئارىلىق بىلەن چۆگىلەيدىغان بولغان. شۇنداق قىلىپ ئۈچ جۇپ تەخسىنىڭ ھەممىسى ئۆز يۆنىلىشى بويىچە چۆگىلىگەن. بۇ تەخسىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇشۇك بولۇپ، تۆت چاسا مىس مىق بىلەن تۇتاشتۇرۇلغان. بۇ ئەسۋاب

ئاساسەن قۇياشنىڭ ئۆز ئوقى ئەتراپىدا ئايلىنىشىنى كۆزىتىشكە ئىشلىتىلگەن.

2) يۇنىلىش ئەسۇابى: بۇ ئەرەبچە ذات سموت Dhatu sumut دەپ ئاتالغان بولۇپ، خەنزۇچىگە 方位仪 دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ ئاسماندىكى يۇلتۇز ۋە باشقا پىلانېتلارنى كۆزىتىدىغان ئەسۋاب بولۇپ، شار شەكلىدە ياسالغان. ئۈنىڭ شەرقىي تەرىپىگە ئىشىك ئورنىتىلىپ، ئىچىگە كۆزىتىش يەلەپىيى ياسالغان. ئوتتۇرىسىغا ئېگىزلىكى 7 چى 5 سۈك كېلىدىغان مىس سائەت ئورنىتىلغان. ئەسۋاب ئۈستىگە سائەتكە تۇتىشىدىغان ئوق ئورنىتىلىپ، ئۈنىڭغا ئۈزۈنلۇقى 5 چى 5 سۈك كېلىدىغان مىس مېتىر ئېسىلغان. ئەسۋابنىڭ ئۈستىگە يەنە ئۈزۈن-قىسقىلىقى ئوخشاش قىلىپ ياسالغان ئىككى ئوخشىتىش ئىككى دانە ئوقىشىمان ئەسۋاب ئورنىتىلىپ، پىلانېتلارنى كۆزىتىشتە پايدىلانغان. ئۈنىڭ ئاستىغا توغرىسىغا تۇرىدىغان بىر مېتىرلىق ئورنىتىلىپ، ئۈنىڭ ئۈستىگە گرادۇس ئۈيۇلغان. بۇ ئەسۋاب بىلەن ئارىلىقنى ئۆلچىگىلى، شۇنداقلا يېراق-يېقىنغا يۆتكىگىلى ھەم سول-ئوڭغا ئايلىنىپ تۆت تەرەپنى كۆزىتكىلى بولغان ھەتتا يۇقىرى-تۆۋەن كۆتۈرۈپ ئەتراپنى ئۆلچىگىلىمۇ بولغان.

3) يانتۇ پارالليل - ئەسۋاب: بۇ ئەرەبچە لحمەممەوج Luhma-i-mu'wajj دەپ ئاتالغان بولۇپ، خەنزۇچىگە 斜纬仪 دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ ئەسۋاب ئارقىلىق يازغۇنلىرى قۇياش نۇرىنى ئۈيى ئىچىگە يۆلەستە چۈشۈرگىلى بولغان. ئۈنىڭدىن پايدىلىنىپ ئىككى ئۈيى ياساپ، ئوتتۇردىن شەرق-غەربكە تۈز يوچۇق ئېچىپ، قۇياش نۇرى يانتۇ چۈشكەن يەرگە توغرىلاش ئارقىلىق پەسلىنى ئايرىغان. ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىدا پەشتاق بولۇپ، كۆلەڭگىنىڭ يۆتكىلىشى بىلەن جەنۇبتىن يۇقىرىغا چىقىپ، شىمالدىن تۆۋەنگە چۈشكەن ھالەت شەكىللەنگەن. ئۈستىگە 180 گرادۇس ئۈيۈلغان يېرىم ئاي شەكلىدىكى تەختە ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، يەر يۈزىگە توغرىلانغاندىن كېيىن قۇياشنىڭ ئايلىنىشىغا ئەگىشىپ گرادۇسىمۇ ئايلانغان. بۇنىڭ بىلەن قۇياشنىڭ مېگىش سۈرئىتى ۋە ھەربىر كۈنىنىڭ ئۈزۈن-قىسقىلىقى مۆلچەرلەنگەن. يان تەرەپكە يانتۇ قىلىپ ئۈزۈنلۇقى 6 چى، كەڭلىكى بىر سۈك ئالتە فۇنلۇق كېلىدىغان مىستىن ياسالغان ئۈچلۈق بىر مېتر ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، ئۇ 180 گرادۇسلۇق يېرىم تەختىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئولانغان، تۆۋەن تەرىپى يېرىم تەختىنىڭ ئۈستىگە چىتىلغان. بۇ چۆگىلىگەندە يانتۇ چۈشكەن قۇياش نۇرىنى گرادۇس بىلەن ئۆلچەپ، پەسلەرنى ئېنىق ئايرىغىلى بولغان. بۇ ئەسۋاب ئاساسەن قۇياشنىڭ كۆلەڭگىسىنى ئۆلچەپ، ئەتىياز، كۈز پەسلىنى بېكىتىشكە ئىشلىتىلگەن.

4) تۈز پارالليل ئەسۋاب: بۇ ئەرەبچە لحمە مستوى Luhma-i-mustayi دەپ ئاتالغان بولۇپ، خەنزۇچىگە 平纬仪 دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ ئەسۋاب ئارقىلىق ئۈيىگە چۈشكەن قۇياش نۇرىدىن پايدىلىنىپ، پەسلەرنى بېكىتىش ئۈچۈن

چوڭقۇرلۇقى ئىككىسى جاڭ، ئىككىسى چىي كېلىدىغان بەش ئۈي ياسىلىپ، ئۇي ئوتتۇرىسىغا ئوخشاش چوڭقۇرلۇقتا كانايز كولىنىپ ھەم ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىدىن جەنۇپ - شىمالغا قارىتىپ مۇڭا پىتى يوچۇق ئېچىپ، قۇياش نۇرى چۈشكەن جايغا توغرىلانغان. يوچۇق يېنىغا يېرىم تام قويۇرۇلۇپ، تام ئالدىغا ئۈزۈنلۇقى بىر جاڭ ئالتە سۈڭ كېلىدىغان مىس مېتر ئېسىلغان. تامنىڭ يۇقىرى تەرىپىگە قۇياش گرادۇسىنىڭ يېرىم ئايلانمىسى سىزىلىپ، قۇياش نۇرىنىڭ مېترغا ۋە گرادۇسقا چۈشكەن كۆلەڭگىسىگە ئاساسەن قەش، ياز پەسلىنى بېكىتكىلى بولغان.

5) ئاسمان گلوبۇسى: بۇ ئەرەپچە كزەسماء Kura-i-Sema دەپ ئاتالغان بولۇپ، خەنزۇچىگە 天球仪 دەپ تەرجىمە قىلىنغان. «يۇەن سۇلالىسى تارىخى. ئىلمىي نۇجۇم (ئاسترونومىيە) تەپسىراتى» دا: «يۇلتۇزلارنى كۆزەتكۈچى ئەسۋاب» (浑天仪) ياكى «يۇلتۇزلارنى كۆزۈتۈش خەرىتىسى» (浑天图) دەپ يېزىلغان.

مىستىن - گلوبۇس ياساپ، ئۇنىڭ يۈزىگە كۈنىنىڭ ئايلىنىش گرادۇسىنى يانتۇ قىلىپ ئويغان ھەمدە 28 يولتۇزلار تۇرىدىغان شەكلىنى سىزغان، چۆرىسىگە تۆز يالاڭ مىس تەخسە بېكىتىپ، كۈنىنىڭ ئايلىنىش گرادۇسى 12 مۇچەلنى ئويغان جايىنى ئۆلچەم قىلغان. يان تەرىپىگە ئىككى يالغۇز تەخسە تېڭ ئورنىتىلىپ، بىرسى تۆز تەخسىنىڭ مېرىدىئانىغا تۇتاشتۇرۇلۇپ، جەنۇبىي - شىمالنى قۇتۇپنى كۆرسىتىپ تۇرغان. يەنە بىرى تۆز تەخسىگە ئويۇلغان توخۇ - توشقان مۇچەل بەلگىسىگە باغلانغان ۋە بۇ تەخسىگىمۇ گرادۇس سىزىلغان. «يۇەن سۇلالىسى تارىخى. ئىلمىي نۇجۇم تەپسىراتى» دا، «بۇ ئاسمان گلوبۇسى بولۇپ، ئۇنى ئايلاندۇرۇپ كۆزەتكىلى بولمايدۇ» دەپ ئىزاھات بېرىلگەن.

6) يەر شارى ئەسۋابى: بۇ ئەسۋاب ئەرەپچە كزەارض Kura-i-ard دەپ ئاتالغان بولۇپ، خەنزۇچىگە 地球仪 دەپ تەرجىمە قىلىنغان. «يۇەن سۇلالىسى تارىخى. ئىلمىي نۇجۇم تەپسىراتى» دا «جۇغرافىيە ئەسۋابى» دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

ياغاچ بىلەن يۇمۇلاق بىر تۇپ ياساپ، ئۇنىڭ يېتىنە قىسمىنى ئاقۇش رەڭدىكى قۇرۇقلۇق دەپ مۆلچەرلەپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە دەريا - كۆل ۋە دېڭىزنىڭ باش ئايمىقى ئىرماش - چىرماش سىزىلغان. يەنە بىر تۆت چاسا شەكىلدىكى قۇدۇق سىزىپ، يەرنىڭ كەڭلىكى، يولنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقى مۆلچەرلەنگەن.

7) كېچە - كۈندۈزلۈك ۋاقىت ئۆلچىگۈچ: بۇ ئەسۋاب ئەرەبچىتە استرلاب (Usturlab) دەپ ئاتالغان بولۇپ، خەنزۇچىگە 昼夜时刻器 دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

بۇ ئەسۋاب يۇمۇلاق ئەينەككە ئوخشاش ھەم ئاسقىلى بولىدىغان بولۇپ، مىستىن ياسالغان ۋە ئۈنىڭ يۈزىگە 12 مۇچەل بەلگىسى بىلەن كېچە - كۈندۈز ۋاقتى ئويۇلغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە مىس چۆدۈق مېقىلىنىپ، دەۋرى ھالدا ئايلىنىپ

دىغان قىلىنغان. ئەسۋاب ئايلانغاندا مىس چۈدۈنىڭ ئىككى بېشى ئىگىلىپ، ئىككى ھالقا شەكىلدە ئۆزئارا ئۈدۈل كۆرۈنۈپ تۇرغان. ھالقا ئىچىدىن كۈندۈزى كۈننىڭ كۆلەڭگىسىنى كۆرۈپ، كېچىسى يۇلتۇزلارنىڭ ھەرىكىتىنى كۆزەتكىلى بولغان. بۇنىڭ بىلەن كۈن - تۈننىڭ ۋاقتىنى ئايرىپ، كەلگۈسىدە ياخشىلىق ياكى يامانلىق ئالامەتلىرىنىڭ يۈز بېرىشىنى مۆلچەرلىگەن. يەنە مىس ئەينەكنىڭ كەينىگە ئۇچ پارچە ئەينەك بېكىتىلىپ، ئۇلارنىڭ يۈزىگە يەتتە خىل نەرسىنىڭ سۈرىتىنى سىزغان. بۇنىڭ بىلەن شەرق، غەرب، جەنۇب، شىمالنى ۋە كۈن كۆلەڭگىسىنىڭ ئۈزۈن - قىسقىلىقى بىلەن يۇلتۇزلارنىڭ يۈزى ياكى كەينىدىكى ئوخشاشماسلىقىنى پەرقلەندۈرۈپلىپ، ئاسماندىكى ۋە يەردىكى خىلمۇ - خىل ھاۋا رايىي ئۆزگىرىشلىرىنى تەخمىن ئىنكاس قىلغان، نەتىجىدە ئاستىرونومىيە، ھاۋا رايى، ئىقلىم ۋە جۇغراپىيىلىك ئۆزگىرىشلەرگە ئاساسەن يىلامىق، پەسىللىك خەرىتە ئىشلەپ چىققان.

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن يەتتە خىل ئاستىرونومىيە ئەسۋابى «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» دا «غەربىي دىيار ئەسۋابى» (西域仪象) دەپ ئاتىلىق كۆرسىتىلگەن ھەم بۇ ئەسۋابلار مۇسۇلمان ئۇيغۇرلىرىنىڭ كەشپىياتى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ئەرەب تىلى - يېزىقىدا ئىسىم قۇيۇلغانلىقىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتۈلگەن. 1982 - يىلى شاڭخەي لۇغەت - كىتابلار نەشرىياتى نەشر قىلغان «ئوكيانوس» (تارىخ - جۇغراپىيە قىسمى) نىڭ 367 - بېتىدە كۆرسىتىلىشىچە، يۈەن سۇلالىسى دەۋردە قۇرۇلغان مۇسۇلمانلار رەسەتخانىسىدا تەقۋىمچىلىك (كالېندارچىلىق) ئورگانلىرىمۇ بولۇپ، ئۇ ئاسمان جىسىملىرىنى تەتقىق قىلىدىغان مۇسۇلمان ئالىملىرى تەرىپىدىن باشقۇرۇلغان. مەزكۇر رەسەتخانا قۇبلاي خان جۈيۈەنىڭ 8 - يىلى (مىلادى 1271 - يىلى) ئۇيغۇر ئاستىرونومىلىرى تەرىپىدىن تۇنجى قېتىم قۇرۇلۇپ، جۈيۈەنىڭ 17 - يىلى (مىلادى 1280 - يىلى) ۋە خۇڭچىڭنىڭ تۆتىنجى يىلى (مىلادى 1312 - يىلى) ئىككى قېتىم مەۋرىي باشقۇرۇش ئورنىغا ئۆزگەرتىلگەن. مۇسۇلمانلار رەسەتخانىسىنىڭ ئىچكى ئۆلكىدە تۇنجى بولۇپ قۇرۇلۇشى ۋە يولغا قويۇلۇشىدا جاماللىدىننىڭ تۆھپىسى ئىنتايىن زور بولغان.

بۇ يەتتە خىل ئەسۋابنىڭ ئەمەلىي ئىشلىتىشى توغرىسىدا، «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» دا تەپسىلىي ۋە ئېنىق خاتىرىلەر يوق. ئەمما يۈەن دەۋرىدىكى مۇسۇلمانلار رەسەتخانىسىدا ئاستىرونومىيە، تەقۋىمچىلىك (كالېندارچىلىق)، ئۆلچەش - سىزىش ۋە كۆزىتىش قاتارلىق ئىلىملار تەسىل قىلىنغان بولۇپ، ھەممىسىنىڭ بىر يۈرۈش خىزمەتچى خادىملىرى ۋە ئەمەلدارلىرى بولغانلىقى مەلۇم. «ئوكيانوس» (جۇغراپىيە قىسمى) نىڭ 353 - بېتىدىكى «جاماللىدىن مادداسى» دا، جاماللىدىننىڭ جۈيۈەن 4 - يىلى (مىلادى 1267 - يىلى) كالېندار ئىشلىگەنلىكى، بېيجىڭدا رەسەتخانا قۇرغانلىقى ۋە يەتتە خىل ئاستىرونومىيە ئەسۋابىنى ياسىغانلىقى ھەققىدە ئېنىق

مەلۇمات بېرىلگەن.

ئەنگلىيەلىك دوكتور نېدام (Prjoseph Needham) ئۆزىنىڭ «جۇڭگو پەن-تېخنىكا تارىخى» (Scienceand Cirilisatiuninchina) ناملىق ئەسىرىدە، جاھالەتنىڭ يەتتە خىل ئاستىرونومىيە ئەسۋابىنى كەشىپ قىلغانلىقىغا بەكمۇ قىزىققان ھەم بۇ ئەسۋابلار ئۈستىدە توختالغان: «بۇ بىر يېڭى كەشپىيات، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2 - ئەسىردىكى مىللوسنىڭ گرادۇسى (Grates of Molles) بىلەن قەدىمكى يەر شارى ئەسۋابىدىن (ئاللىقاچانلا ئىسىزى ئۆچكەن) تاشقىرى، مارتىن بېخائىم (Martin Shaim) نىڭ 1492 - يىلىدىكى خاتىرىسىدىن باشقا، قەدىمكى زامان ئاستىرونومىيىگە ئائىت ھېچقانداق مەلۇماتلار يوقتەك قىلاتتى. ئەمما جاھالىدىن ياسىغان بۇ يەتتە خىل ئاستىرونومىيە ئەسۋابىنىڭ يىل دەۋرى مارتىن بېخائىمنىڭ خاتىرىسىدىن 250 يىل بۇرۇنلا مەيدانغا كەلگەن. بۇنى يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى جۇڭگو - غەرب ئالاقىسىنىڭ كېڭەيگەنلىكىدىن بولغان دېيىشكە بولىدۇ، ئۇ، ئىلىم بىلەن سەنئەتنىڭ ئىنكاسى بولغاچقا مۇھىم تارىخىي قىممەتكە ئىگە...» دەپ كۆرسەتكەن.

بىز يۇەن سۇلالىسىنىڭ كونا ۋە يېڭى تارىخى ھەم شۇ ۋاقىتتا قالدۇرۇلغان تارىخىي خاتىرىلەردىن، يۇەن دەۋردە جاھالىدىندىن باشقا يەنە كۆپلىگەن ئۇيغۇر ئاستىرونومىلارنىڭ ئۆتكەنلىكىنى ھەم ئۇلارنىڭ بېيجىڭدىكى يىرقانچە جايغا رەسەتخانا ياسىغانلىقىنى بىلەلەيمىز.

مەسىلەن: «يۇەن دەۋردىكى كۆتۈپخانا تەپسىراتى» (元秘书监志) نىڭ 7 - جىلددا جاھالىدىن ھەققىدە خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان بولۇپ، جۈيۈەننىڭ 15 - يىلى (مىلادى 1278 - يىلى) ئۇنىڭ رەسەتخانا باشلىقى بولغانلىقى بايان قىلىنغان. يۇقىرىقى كىتابنىڭ 1 - جىلددا ئۇيغۇر شەمسىدىن (丁西米夏) نىڭ جۈيۈەننىڭ 26 - يىلى (مىلادى 1289 - يىلى) كۆتۈپخانىدىن يۆتكىلىپ رەسەتخانىغا باشلىق بولغانلىقى، ۋە رەسەتخانىنى كېڭەيتىپ قۇرغانلىقىغا دائىر خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان. يەنە شۇ كىتابنىڭ 9 - جىلددا، شەمسىدىن قاتارلىق بىرقانچە ئالىم - ئۇلىمانىڭ دادېنىڭ 5 - يىلى (مىلادى 1297 - يىلى) 9 - ئاينىڭ 13 - كۈنى كاماللەتخانا ئۈستازى، كۆتۈپخانىلا باشلىقى ۋە رەسەتخانا باشلىقى بولغانلىقى؛ دادېنىڭ 10 - يىلى (مىلادى 1302 - يىلى) 3 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ۋە 6 - ئاينىڭ 7 - كۈنى يەنە بىر تۈركۈم ئاستىرونومىلارنىڭ دەرىجىسى كۆتۈرۈلۈپ، ئالىي مەنسەپكە ئولتۇرغانلىقى ھەققىدە خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان. كېيىچە - كۈندۈز رەسەتخانىدىن ئايرىلماي كۆزىتىش ئېلىپ بارغانلىقى ئۇيغۇر ئاستىرونومىلار نەچچە يۈزگە يەتكەن، بۇلارنى ئەستايىدىل تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

جاھالىدىن كۆپ تەرەپلىمە يېتىشكەن، چوڭقۇر بىلىمگە ۋە يۇقىرى مەلۇماتقا ئىگە

كەشى ئىدى. جۈيۈەننىڭ 4 - يىلى (مىلادى 1267 - يىلى) ئۇ مۇسۇلمانلار كالىنداردىغا ئاساسەن «ئۇزۇن يىللىق كالىندار» (万年历) نى تۈزۈپ چىققان.

يۈەن سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدە سۇڭ سۇلالىسى تەقۋىمچىلىرىنىڭ بىلەن جەن سۇلالىسى تەقۋىمچىلىرىنىڭ كونا كالىندارلىرىنى شۇ پېتىچىلا ئىشلەتكەن. ئوگۈتاي خان ۋاقتىدا《西征庚午元历》ناملىق كالىندارنى تۈزگۈزگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇنى يولغا قويۇش ئېلان قىلىنمىغان. جامالىددىننىڭ «ئۇزۇن يىللىق كالىندارى»، بولسا يۈەن سۇلالىسى دەۋردە تۈنجى قېتىم جاكارلىنىپ، رەسمىي يولغا قويۇشقا پەرمان چۈشۈرۈلگەن. «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» 52 - جىلد «تەقۋىم تەپسىراتى» (《历志》二五卷《元史》) دا «جۈيۈەن 4 - يىلى غەربىي رايونلۇق جامالىددىن «ئۇزۇن يىللىق كالىندار» نى تۈزگەن بولۇپ، قۇبلاي خان بۇ كالىندارنىڭ تارقىتىلىپ يولغا قويۇلۇشىغا پەرمان چۈشۈرگەن، بۇ كالىندار ئارقا - ئارقىدىن تارقىتىلىپ، دىنىي پائالىيەتلەرنۇ مەزكۇر كالىندار بويىچە ئېلىپ بېرىلىدىغان بولغان...» دېيىلگەن.

جۈيۈەننىڭ 13 - يىلى (مىلادى 1276 - يىلى) يۈەنشىزۇ قۇبلاي خان شۇي خېنىڭ، گۈشۇجىڭنىڭ قاتارلىقلارغا كالىندار ئىشلەشنى تاپشۇرغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار جامالىددىننىڭ يىتەكلىشى ۋە ئۇ تۈزگەن كالىنداردىن پايدىلىنىپ، جۈيۈەننىڭ 17 - يىلى (مىلادى 1280 - يىلى) قىش پەسلىگە كەلگەندە بىر كالىندارنى پۈتتۈرگەن. ئۇنى تولۇقلاپ تۈزىتىش ئاساسىدا ئۇنىڭغا «ۋاقىتنىن خەۋەر بېرىش كالىندارى» (授时历) دەپ ئىسىم قۇيۇلۇپ، ئاندىن تارقىتىلغان. جۈيۈەننىڭ 20 - يىلىغا كەلگەندە بۇجيەن ئىسمىلىك بىرسى «لى يى» (历仪) كالىندارنىسى ئىشلەپ چىققان، ئەمما ئۇمۇ ئالدىنقىلارنىڭ كالىندار تۈزۈش ئۇسۇلى ۋە ئەمگىكىدىن پايدىلانغان. جامالىددىن تۈزگەن «ئۇزۇن يىللىق كالىندار» نىڭ يولغا قويۇلۇشىغا جاكارلانغاندىن تارتىپ «ۋاقىتنىن خەۋەر بېرىش كالىندارى» نىڭ يولغا قويۇلۇشىغىچە بولغان ئارىلىقتا 15 يىل ئۆتكەن. جامالىددىن تۈزگەن كالىندار مانا شۇ 15 يىل جەريانىدا دۆلەت كالىندارى سۈپىتىدە خانىلىقنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقىتىلىپ، ئومۇمىي ئىشلارغا ئىشلىتىلىدىغان ئورتاق كالىندارغا ئايلانغان. «ئۇزۇن يىللىق كالىندار» دىن كېيىن يەنە ئىككى كالىندار بارلىققا كېلىپ بولسىمۇ، ئەمما جامالىددىن تۈزگەن بۇ كالىندار ئەمەلدىن قالدۇرۇلمىغان، بەلكى داۋاملىق بېسىپ تارقىتىلغان. «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» 94 - جىلد «يېيمەكلىكلەر تەپسىراتى» نىڭ 2 - قىسمىدا كۆرسىتىلىشىچە، خانبالىقتا (بېيجىڭدا) مەخسۇس كالىندار بېسىپ ساتىدىغان كارخانا قۇرۇلغان بولۇپ، تىپەنلىنىڭ تۈنجى يىلى (مىلادى 1328 - يىلى) مۇسۇلمانلار كالىنداردىن 5257 نى بېسىپ (نەشر قىلىپ) ساتقان. ھەربىر كالىندارنىڭ باھاسى 50 سەر جوڭتوك پۇلىغا توغرا كەلگەن.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان مۇسۇلمانلار كالېندارى ئەرەبلەرنىڭ كالېندارى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ، ئۇ شەمسىيە يىلى كۈن كالېندارى بىلەن قەمەرىيە يىلى ئاي كالېندارىدىن ئىبارەت ئىككى خىل. شەمسىيە يىلى كۈن كالېندارى بولسا ئاساسەن دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلىرىدا پەسىللەرنى ئايرىش ۋە باشقا ئىشلارغا ئىشلىتىلىدۇ. قەمەرىيە يىلىئاي كالېندارى بولسا مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي پائالىيەت ئىشلىرىغا ئىشلىتىلىدۇ. شەمسىيە يىلى كالېندارى قىزىياشنىڭ ئوز ئوقى ئەتراپىدا ئايلىنىشىغا ئاساسەن 365 كۈننى بىر يىل ھېسابلايدۇ. قەمەرىيە كالېندارى بولسا ئاي شارىنىڭ 12 قېتىم تولغىنىغا (يۇمۇلاق بولغىنىغا) ئاساسەن 12 ئاي دەپ، 354 كۈننى بىر يىل ھېسابلايدۇ، ۋەھاكازالار.....

جامالىدىن تۇزگەن «ئۇزۇن يىللىق كالېندار» شەمسىيە يىلى كالېندارىمۇ ياكى قەمەرىيە يىلى كالېندارىمۇ، بۇ ھەقتە ئېنىق خاتىرە يوق. ئەگەر ئۇنىڭ تۇزگىنى شەمسىيە يىل كالېندارى بولسا، ئەلۋەتتە، ئۇنىڭ كالېندارىنىڭ ئۇزۇن مۇددەت ئىشلىتىلمىگەنلىكىدە سەۋەب بار. چۈنكى، بىرى، ئىچكى ئولكىدىكى غەيرىي مۇسۇلمان ۋە مۇسۇلمان بولمىغان مىللەتلەرنىڭ دىنىي پائالىيىتى ۋە باشقا ئىشلارغا ماس كەلمەيدۇ. جامالىدىن تۇزگەن كالېندارنىڭ ھۆكۈمەت تەرىپىدىن بېسىپ تارقىتىلغىنىغا قارىغاندا، ئېھتىمال قەمەرىيە كالېندارى بولۇشى مۇمكىن.

جامالىدىن مەشھۇر ئاستىرونوم ۋە تەقۋىمچى بولۇپلا قالماي، بەلكى ئۇ يەنە ئىجتىمائىي ئىلىمنىڭ ھەر تەرەپلىرىدىن خەۋىرى بولغان داڭدار تارىخشۇناس ئىدى. «يۈەن سۇلالىسى كۈتۈپخانا تەپسىراتى» (志书元) دا كۆرسىتىلىشىچە، جۈيۈەنىنىڭ 23 - يىلى (مىلادى 1288 - يىلى) جامالىدىن قۇبلاي خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ: «دۆلىتىمىز مىسلىسىز بىرلىككە كەلدى، زېمىنى كېڭەيدى، مۇھىم ئىشلار تەرتىپكە سېلىندى. خان، پادىشاھلار ئادىل يۈرت سوراپ، ئالدىنقى ھەرقانداق زامانلارغا قارىغاندا مەمۇرچىلىق بولدى. شۇڭلاشقا مەن بۈيۈك بىرلىكىمىزگە تەۋە بولغان بارلىق جايلارنىڭ مۇھىم تارىخلىرىنى يېزىپ چىقىش قارارىغا كەلدىم.....» دېگەن. قۇبلاي خان جامالىدىننىڭ بۇ تەكلىپىنى ناھايىتى تېزلا قوللاش بىلەن بىللە، بۇ ئىشقا ئېھتىياجلىق ئادەملەرنى قوشۇپ بېرىدىغانلىقىغا كاپالەتلىك قىلىدىغانلىقىنى ئېيتقان. شۇنىڭ بىلەن جامالىدىن يازماقچى بولغان كىتابقا «جۈيۈەن يىللىرىدىكى بىرلىك تەپسىراتى» (志统一元至) دەپ ئىسىم قويغان. كېيىن بۇ ئىسىمنىڭ تازا تولۇق بولمىغاچقا قالغانلىقىنى ھېس قىلىپ، «يۈەن دەۋرىدىكى بۈيۈك بىرلىك تەپسىراتى» (志大一统元) غا ئۆزگەرتكەن.

جامالىدىن بۇ كىتابنىڭ تۇزۇش خىزمىتىنى رەسمىي باشلاشتىن ئىلگىرى ئوردىدىكى ئەمەلدار - تۆرىلەر ۋە مۇناسىۋەتلىك شەخسلەر بىلەن سۆھبەت ئۇيۇشتۇرۇپ، بەزى ئەمەلىي تەييارلىق خىزمەتلىرىنى ئىشلىگەن. كېيىن باش مىنىستىر مەھكىمىسى (翰林院)، ھەربىي ئىشلار مەھكىمىسى ۋە كۈتۈپخانا مەھكىمىسى بىلەن مەسلە-

يەتلىشىپ، تارىخ - جۇغراپىيىنى ئاساس قىلغان ھالدىكى قىستۇرما سۆزەتلىك كىتاب قىلىپ ئىشلەشنى بېكىتكەن. جامالىددىن ئۆزىگە يارەملىشىش ئۈچۈن جۇگۇاڭلىق (يەنى بۇگۈنكى خۇبېيدىكى ۋۇخەن شەھىرىنىڭ ۋۇچاڭدىن) يۈيمىڭلۇڭ (庾应龙) قاتارلىق قەلەمكەشلەرنى تاللاپ ئېلىپ، ماتېرىيال توپلاش، رەتلەش، تۈرگە ئايرىش، كۆچۈرۈش... قاتارلىق ئىشلارغا ئورۇنلاشتۇرغان.

جامالىددىن ئۆزى ئومۇمىي ئىشلارغا مەسئۇل بولۇشتىن سىرت، ماتېرىياللارنى بېكىتىش ۋە تەھرىرلەشتەك ئەڭ مۇشكۈل ئىشلار بىلەن مەشغۇل بولۇپ، قەدىمكى تارىخنامىلاردا خاتىرىلەنگەن جۇغراپىيە بۆھۈالى، ناھىيە ۋە ئوبلاستلارنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانى، مۇھىم تارىخىي ئىش - پائالىيەتلەر، مەشھۇر ئارشاڭ - بۇلاقلار، تاغ - دەريالار، تارىخىي شەخسلەر ھەمدە دانىشمەنلەر يازغان مەدھىيە نامىلەرگە ئوخشاش تۈرلەرگە ئايرىپ، ھەرقايسى بۆلەكلەر ئۈستىدە چوڭقۇر تەتقىقات ئېلىپ بارغان. نەتىجىدە جۇيۈەننىڭ 23 - يىلىي (مىلادى 1288 - يىلى) دىن دادېنىڭ 4 - يىلى (مىلادى 1300 - يىلى) غىچە بولغان 12 يىل جەريانىدا، 463 قىسىم، 755 جىلدلىق زور ھەجىمدىكى مەشھۇر كىتابنى يېزىپ تاماملىغان. كېيىن يۇنىنەن ۋە لياۋيىاڭ (بۈگۈنكى لياۋنىڭ ئۆلكىسىگە قاراشلىق جايلار) قاتارلىق جايلاردىن داۋاملىق ماتېرىيال مەنبەلىرى تېپىلىپ تۇرغاچقا، يەنە تولۇقلاش ئېلىپ بېرىپ، دادېنىڭ 7 - يىلىي (مىلادى 1303 - يىلى) 600 قىسىم، 1300 جىلد قىلىپ تولۇقلاپ يېزىپ تاماملىغان. جامالىددىن بۇ كىتابقا 18 يىللىق ئۆمرىنى سەرپ قىلىپ ئىشلەش بىلەن ئاخىرى يۈكسەك ئۈتۈقلارنى قولغا كەلتۈرگەن. شۇ ۋەجدىن پادىشاھ يۈەن چىڭزوڭ تېمۈر (مىلادى 1294 — 1307 - يىللارنى تەختتە ئولتۇرغان) تەرىپىدىن قىممەت باھالىق بۈيۇملار، ئېسىل كىيىم - كېچەكلەر ۋە نەچچە مىڭ قاداق ئالتۇن - كۈمۈش بىلەن تارتۇقلانغان.

جامالىددىننىڭ بۇ زور ھەجىمدىكى تارىخىي ئەسىرى ئارىسىغا يەنىمۇ 200 پارچىدىن كۆپرەك رەڭلىك سۆزەتلەر قىستۇرما قىلىنغانلىقىنى سىرتىدا، ئىزاھلىق چۈشەندۈرۈشلەرمۇ بېرىلگەن. ئەپسۇسكى بۇ كىتاب مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقىدا ۋەيران بولۇپ، پارچە - پۈرەت ھالەتتە كىشىلەر قولىدا ساقلانغان. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە (金毓黻) ئىسىملىك بىر كىشى تەرىپىدىن توپلاپ - رەتلىنىپ «يۈيۈك يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئۇلۇغ بىرلىك تەپسىراتى» (大元大一统志) دېگەن ئىسىم بىلەن 50 جىلدلىق بىر كىتاب قىلىنغان. كېيىن بۇ كىتابنى قايتا تەھرىرلەپ ئىشلەش بىلەن بىرگە، «شۈەنجىيەنتاڭ مەجمۇئەسىنىڭ داۋامى» (玄览堂丛书续集) دا ئۇنىڭ 35 جىلدىنى ئېلان قىلغان. ئەمما ھەجىم ۋە مەزمۇن جەھەتتىن خېلى كۆپ جايلار قىسقارتىلغان. ئازادلىقتىن كېيىن جاۋۈەنلى (赵万里) ئەپەندى ئۇنىڭ 10 جىلدىنى تەھرىرلەپ - سىلىنىشتۇرۇش ئارقىلىق «يۈەن دەۋرىدىكى بىرلىك تەپسىراتى» (元一统志) دېگەن نام بىلەن نەشرىگە تەييارلىغان ھەم 1966 - يىلى جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان.

# يۇغۇرلار ھەققىدە خاتىرىلەر

راھىلە داۋۇت، كومموڭنا جانبۇز

بىز شىنجاڭ داشۆ ئەدەبىيات فاكۇلتېتى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى كەسپىنىڭ ئىككى نەپەر ئاسپىرانتى يۇغۇرلار ئارىسىدا فولكلور تەكشۈرۈشى ئېلىپ باردۇق. تۆۋەندىكىلەر بىزنىڭ يۇغۇرلار رايونىدا قىلغان 15 كۈنلۈك فولكلور تەكشۈرۈش خىزمىتىمىزنىڭ بىر قىسمىدۇر.

× × ×

يۇغۇرلار ئاساسەن گەنسۇدىكى سۇنەن يۇغۇر ئاپتونوم ناھىيىسىدە ئولتۇراقلاشقان. ئۇلار ھازىرقى ئۇيغۇر مىللىتى بىلەن قانداشلىق مۇناسىۋىتىكە ئىگە بولۇپ، تارىختا «سېرىق ئۇيغۇرلار» دەپمۇ ئاتالغان. 1953 - يىلى سۇنەن يۇغۇر ئاپتونوم ناھىيىسىنى قۇرۇشنىڭ تەييارلىق باسقۇچىدا كېلىشىش ئارقىلىق ئۇيغۇر دېگەن ئىسىمنىڭ ئورنىغا ئاھاڭ تەرجىمىسى يېقىن بولغان يۈگۇ («باي»، «مۇستەھكەم» دېگەن مەنىدە 裕固) دېگەن سۆزنى مىللەت نامى قىلىپ بېكىتكەن.

سۇنەن يۇغۇر ئاپتونوم ناھىيىسى گەنسۇ ئۇلىكىسىنىڭ خېشىي كارىدورىدىكى چىلىيەنشەن تېغىنىڭ شىمالىدىكى تار، ئۇزۇن كەتكەن بەلۋاغقا جايلاشقان. ئۇلار چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى ئاساس قىلغان. يۈتۈن ناھىيە شەرقتە خۇاڭچېنىڭ رايونى؛ غەربتە داتى، كاڭلې، داخې، چىڭنىڭ رايونلىرى؛ شىمالدا مىڭخۇا رايونىدىن ئىبارەت ئۈچ پارچە ئۆزئارا تۇتاشمىغان زېمىنىدىن تەركىپ تاپقان. سۇنەن ناھىيىسىدىكى يۇغۇرلار ئاساسەن مىڭخۇا، داخې، كاڭلې، خۇاڭچېڭدىن ئىبارەت تۆت رايونغا تارقالغان. 1982 - يىلدىكى ستاتىستىكىلىق مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا يۇغۇرلارنىڭ نوپۇسى 8088 نەپەر.

يۇغۇرلار ئۆزىگە خاس تارىخ، تىل، دىنىي ئېتىقاد، ئۆرپ - ئادەتكە ئىگە.

## 1. يۇغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى

يۇغۇرلارنىڭ كېلىش مەنبەسى توغرىسىدا مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى

ئالىملار ئوخشىمىغان كۆز قاراشلارغا ئىگە. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى يۇقۇرلارنى قەدىمكى زامانلا قۇملۇقنىڭ شىمالىدا ئورخۇن دەريالىرىدا ياشاپ IX ئەسىردە غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارغا باغلايدۇ. بىزنىڭ قارىشىمىزچە، ھازىرقى يۇغۇر مىللىتى قەدىمدە شىمالدا ياشىغۇچى ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمىيىتى يىمىرىلگەندىن كېيىن خېشى كارىدورى رايونىغا كۆچۈپ كەلگەن گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى ۋە XIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدىن XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئارقا-ئارقىدىن شەرققە كۆچۈپ، گەنسۇ تەۋەلىكىگە كېلىپ ئورۇنلاشقان قۇمۇل، تۇرپان ئۇيغۇرلىرى ھەمدە شاجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن.

چۆلىلۇكنىڭ (موڭغۇلىيە نەزەردە تۇتىلىدۇ) شىمالىدا بىر مەزگىل روناق تاپقان كۆچلۈك ئۇيغۇر خانلىقى مىلادى 840 - يىلىدىن كېيىن تەبىئىي ئاپەت، ئىچكى، تاشقى جەدەل - ماجرالار تۈپەيلىدىن تېزلا زەئىپلەشتى. چوجان قۇتلۇق باغا قىرغىزلار بىلەن بىرلىشىپ، يۇزمىڭ ئاتلىق قوشۇن تارتىپ ئۇيغۇرلار يېرىگە ھۇجۇم قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر خاقانلىقى مۇنقەرز بولدى. شۇ سەۋەبتىن خاقانىنىڭ يېقىنلىرىدىن 13 قەبىلە باشلىقى ئۈگەنىڭ قوماندىسىدا جەنۇبقا سۈرۈلۈپ تاڭ سۇلالىسىغا بەيئەت بولدى. قالغان كۆپ قىسىم ئۇيغۇرلار پان تېكىن باشچىلىقىدا ئۇچ يۆنىلىش بويىچە غەربكە كۆچتى. بۇلارنىڭ بىر يۆنىلىشى خېشى كارىدورى ئەترابىغا كۆچۈپ كەلدى. ئىككىنچى يۆنىلىشى تېخىمۇ غەربكە مېڭىپ، قۇمۇل، تۇرپان ئەترابىغا يېتىپ كېلىپ قوجۇنى مەركەز قىلىپ ئولتۇراقلاشتى. ئۈچىنچى يۆنىلىشى قەشقەر ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆچۈپ كەتتى.

ئۇيغۇرلارنىڭ خېشى كارىدورىغا كۆچكەن قىسمى ھازىرقى يەر نامى بويىچە گىنەنسۇنىڭ جاڭيې ناھىيىسى، دۇلىخۇاڭ ناھىيىسى، ۋۇۋې ناھىيىسى خېلەنشەن تېغى، تىيەنشۇي ناھىيىسى، جيۇچۈەن ناھىيىسى، ئىچكى دەريالىق ۋادىسى قاتارلىق ئورۇنلاردا ماكانلاشقان بولۇپ، ئۇلار ئەينى دەۋردە «خېشى ئۇيغۇرلىرى» دەپ ئاتالغان. ئۇلار دەسلەپ تېۋىتلەرنىڭ كونترول للىقىدا بولغان. كېيىنچە خېشى ئۇيغۇرلىرى گەنجۇ (ھازىرقى جاڭيې) نى مەركەز قىلىپ كۆچۈپ X ئەسىردە كۈچلۈك گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇردى. شۇ سەۋەبتىن ئۇلار گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى دەپمۇ ئاتالدى. گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى ناھايىتى كەڭ تېررىتورىيىنى ئىگىلىگەن بولۇپ، «ئەينى دەۋردە ئۇلارنىڭ نوپۇسى 300 مىڭدىن ئارتۇق ئىدى»①

XI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا خېتاۋ قولتۇغى رايونىنى ئىگىلەپ ياتقان تاڭغۇتلار باش كۆتۈردى. ئۇلار خېشى كارىدورىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى تالىشىپ، كۆپ قېتىم خېشى ئۇيغۇرلىرى تەۋەلىكىگە ھۇجۇم قوزغىدى. گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى بۇ ئۇرۇشلار تۈپەيلىدىن ھالسىزلىنىپ، مىلادى 1028 - يىلى تاڭغۇتلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن 130 يىلدىن ئارتۇق سەلتەنەت سۈرگەن گەنجۇ ئۇيغۇرلى-

رىنىڭ سىياسىي ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بېرىلدى. گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن ئۇلار ھەر تەرەپكە چېچىلدى. بىر قىسمى تۇبۇت خانى جۇڭسىلودىن پانا ئىزدەپ بېرىپ كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى داۋاملاشتۇردى. بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى بارا-بارا تۇبۇتلەرگە ئاسسىمىلاتسىيە بولۇپ كەتتى. يەنە بىر قىسمى ناڭغۇتلارغا بەيئەت بولدى. ئۇلار كېيىنچە تاڭغۇتلار چېگرىسىدىكى داڭشياڭ، تۇبۇت، خەنزۇلار تەرىپىدىن ئاسسىمىلاتسىيە قىلىندى. يەنە بىر قىسمى دۇنخۇاڭ شاجۇ رايونىغا قېچىپ بېرىپ شۇ يەردىكى ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلەشتى. ئۇلار تاريختا سېرىق ئۇيغۇرلار دەپ ئاتالدى.

دېمەك، بىر ئەسىردىن ئارتۇق ھۆكۈم سۈرگەن گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى نەچچە ئەسىرلىك بوران-چاپقۇنلار داۋامىدا ئىنتايىن ئاز قىسمىدىن باشقا، زور كۆپچىلىكى باشقا مىللەتلەرگە سىڭىپ كەتتى.

XIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان مەزگىلنى يۇغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشىدىكى ئەڭ مۇھىم دەۋر دەپ قاراشقا بولىدۇ.

XIII ئەسىرنىڭ 70-يىللىرىدا ئوتۇرپانىڭ قوجۇ ۋە بەشبالىق شەھەرلىرى مۇڭغۇل ھۆكۈمرانى دوۋا قوماندانلىقىدىكى 120 مىڭ كىشىلىك قوشۇنىنىڭ باستۇرۇشىغا ئۇچرىغان. بۇ قېتىملىق ئىستۇرۇشتا ئۇرپان ئىددىقۇت خانلىقى چوڭ چىقىم تارتقان. ئۇرۇشتىن كېيىن ئىددىقۇت خانى قوچقار قالدۇق ئەسكەرلىرى ۋە بىر قىسىم ئاھالىنى باشلاپ ئۆز ئوردا گاھىنى ئوتۇرپاندىن قۇمۇلغا كۆچۈرۈپ كەتكەن. ئۇلار كۆچۈپ ئۇزۇن ئۆتمەي مۇڭغۇل ھۆكۈمدارى قايدۇنىڭ قوشۇنلىرى شىمالدىن كېلىپ قۇمۇلغا ھۇجۇم قىلغان. ئىددىقۇت خانى قوچقار ئۇرۇشتا قازا تاپقان. شۇنىڭ بىلەن «قوچقارنىڭ ئوغلى نېۋرىسى تېكىن قالدۇق ئۇيغۇر پۇقرالىرى ۋە ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، ئەينى دەۋردە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى غەربكە كۆچۈشتە ماڭغان يولنى بويلاپ قارشى يۆنىلىش بويىچە غەربتىن شەرققە مېڭىپ پانا ئىزدەپ گەنسۇغا كەلتتى. يۇەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇلارنى يۇڭچاڭغا، ئورۇنلاشتۇردى.»② يۇڭچاڭ گەنسۇنىڭ شەرقىي شىمالى، لىياڭجۇ ئايمىقىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى شەھەر-دۆر.

XV ئەسىرنىڭ ئاخىرى XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە ئۇرپان خانلىقى بارغانچە كۈچەيىپ، مىڭ سۇلالىسى بىلەن قۇمۇلنى تالاشقان. مىڭ سۇلالىسى ئۇرۇشتا يېڭىلىپ، قۇمۇلنى ئۇرپان خانىغا تاشلاپ چېكىنگەن. ئۇرپان خانى يۇقىرى ئەسكەر كۈچى بىلەن داۋاملىق شەرققە سۈرۈلۈپ كۆپ قېتىم جىيايۇگۈەنگە ئېچكىرىلەپ كىرگەن. مانا مۇشۇ مەزگىللەردە ئۇرۇشتىن بىزار بولغان ۋە ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكىگە ئۇچرىغان قۇمۇل يەرلىك ئاھالىلىرىنىڭ بىر قىسمى ئارقا-ئارقىدىن گەنسۇ تەۋەسىگە كۆچكەن. يەنە 1524-يىلدىلا خېشىي كارىدورى رايونىغا كۆچۈپ

بارغان قۇمۇل ئاھالىسى ھەققىدىن ئاڭقان. بۇ ھەقتىكى خاتىرىلەر «مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قۇمۇل، تۇرپان ماتېرىياللار توپلىمى» ناملىق كىتابتا كۆپ تىلغا ئېلىنغان.

قۇمۇل، تۇرپان ئۇيغۇرلىرىدىن باشقا XV ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا شاجۇ تەۋەسىدە ئولتۇرۇشلۇق «سېرىق ئۇيغۇر» دەپ ئاتىلىدىغان ئۇيغۇرلار ھەققىدىمۇ گەنسۇ تەۋەسىگە كېلىپ ئولتۇراقلاشقان. چۈنكى شۇ دەۋرلەردە سېرىق ئۇيغۇرلار ماكانى تۇرپانىدىن چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئوزلۇكسىز پاراكەندىچىلىكىگە ئۇچرىغان. شۇنىڭ بىلەن سېرىق ئۇيغۇرلار مىڭ سۇلالىسىنىڭ گەنسۇدا تۇرۇشلۇق ئەمەلدارىدىن جىيايۇگۇەنىنىڭ ئىچكىرىسىگە كۆچۈپ كېلىشنى تەلەپ قىلغان. ئۇلار «چىڭخۇانىڭ ئوتتۇرىلىرىدا (مىلادى 1465 — 1487)، جىڭ دېنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا (مىلادى 1506 — 1521 - يىلىغىچە) ۋە جىڭ دېنىڭ 8 - يىلى (مىلادى 1513 - يىلى) ئارقا - ئارقىدىن ئىچكىرىگە يۆتكىلىپ سۇجۇ (ھازىرقى جيۇچۈەن) ئەتراپى ۋە گەنجۇنىڭ شىمالىدىكى تاغلىق رايونلارغا ئورۇنلاشقان.»[3]

دېمەك، ھازىرقى يۇغۇر مىللىتى قەدىمكى گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىدىن قېيىپ قالغان ئاز بىر قىسىم ئۇيغۇرلار بىلەن كېيىنچە ئارقا - ئارقىدىن شەرققە كۆچۈپ، گەنسۇغا كېلىپ ماكانلاشقان تۇرپان، قۇمۇل ئۇيغۇرلىرى ۋە سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزئارا بىرىكىشىدىن شەكىللەنگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ شەرققە كۆچۈشى ھەققىدىكى داستان، ھېكايىلەر يۇغۇرلار ئارىسىدا بۈگۈنكى كۈنگىچە ئېيتىلىپ كەلمەكتە.

## 2. يۇغۇرلارنىڭ تەلى

تارىخىي مەنبەلەردە يۇغۇرلارنىڭ يېزىق ئاخىرلىرىغا قەدەر يېزىق ئىشلەتكەنلىكى قەيت قىلىنغان. كېيىنچە كۆپ قېتىملىق كۆچۈش، يۆتكىلىشلەر تۈپەيلىدىن ئۇنتۇلۇپ كېتىلگەن.

ھازىرقى يۇغۇرلار غەربىي يۇغۇر تىلى، شەرقىي يۇغۇر تىلى ۋە خەنزۇ تىلىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل تىلنى قوللىنىدۇ.

يۇغۇرلار تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، غەربىي يۇغۇرلار ۋە شەرقىي يۇغۇرلار دەپ بۆلۈنگەن. ئۇلارنىڭ تىلىمۇ غەربىي يۇغۇر تىلى ۋە شەرقىي يۇغۇر تىلى دەپ ئايرىلغان. بۇ ئىككى تىل ئۆزئارا مەلۇم پەرقە ئىگە. شەرقىي يۇغۇر تىلى ئالتاي تىلى سىستېمىسى موڭغۇل تىلى گۇرۇپپىسىغا تەۋەللۈق بولۇپ، موڭغۇل تىلىغا يېقىن. بۇ تىلدا سۆزلىشىدىغان يۇغۇرلار ئاساسەن سۇنەن يۇغۇر ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ كاڭلې رايونى، داخې رايونى ۋە جىڭاڭچىڭنىڭ بىر قىسىم جايلىرىدا ئولتۇراقلاشقان.

غەربىي يۇغۇر تىلىدا سۆزلىشىدىغان يۇغۇرلار ناھىيىنىڭ مىڭخۇا رايونى ۋە

داخې، خۇاڭچىلىق رايونلىرىنىڭ بىر قىسىم جايلىرىدا ماكانلاشقان. غەربىي يۇغۇر تىلى ئالتاي تىلى سىستېمىسى، تۈركىي تىللار گۇرۇپپىسىغا تەئەللۇق بولۇپ، ئۇيغۇر قارلۇق تىللىرى بىلەن يېقىن ئالاقىنى ئىگىلەيدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تۈركىي تىللار مۇتەخەسسىسى س. ئې. مالوۋ (С. Е. Малов) غەربىي يۇغۇر تىلىنى «قەدىمكى تۈرك تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى كۆپرەك ساقلاپ قالغان ئۇزاق قەدىمكى زامان تۈرك تىلى بولۇپ، ئۇيغۇر يازما ماتېرىياللىرىدىكى تىل بىلەن تۇغقان تىلدۇر» دەپ كۆرسەتكەن.①

غەربىي يۇغۇر تىلىدىكى نۇرغۇن سۆزلۈكلەر هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلۈكلەر بىلەن ئوخشاشلىققا ئىگە. مەسىلەن:

| غەربىي يۇغۇر تىلى | ئۇيغۇر تىلى |
|---|---|
| ana | ana |
| oyul | ooɣul |
| sɔŋnɔ | singil |
| kelən | kelin |
| aniga | anika |
| tülgə | tülkə |
| SaGəsyan | seoɣizhan |
| ahrslan | arslan |
| enek | enək |
| buGa | buқa |
| SaGal | Saқal |
| jaxsi | yahxi |
| jimsaq | yumxaқ |
| ozaq | uzaқ |
| keŋ | kəng |
| az | az |
| Semɔs | Simiz |
| jahsəl | yexil |
| gonday | қandaoɣ |
| Gohdzɣn | қaqan |
| ni | nimə |
| oɣurla | ooɣurla |
| erget | ügət |
| jiɣla | yioɣla |
| Suyar | Suoɣar |
| SaGən | Seoɣin |
| Sat | Sat |
| Sola | Sola |
| bərəndzɣi | birinqi |
| jyzəndzɣi | yüzünqi |
| bər - sigə kun | bir - ikki kün |
| bes aj | bex ay |

يۇقىرقى تىسىم، سۆيەت، ئالماش، پېتىل، سان قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان سۆزلۈكلەر هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى سۆزلۈكلىرى بىلەن فونېتىكا جەهەتتىنلا ئوخشاپ قالماستىن، يەنە سۆز مەنىسىمۇ ئوخشاشلىققا ئىگە.

غەربىي يۇغۇر تىلى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ سانىاق سانىاش جەهەتتىكى ئالاهىدىلىكىنى ساقلاپ قالغان. مەسىلەن: ئۇلار بىرىدىن ئونغىچە هازىرقى ئۇيغۇرلارغا ئوخشاش سانايدۇ. 11 دىن باشلاپ پەرقلىنىدۇ. 11، 12، 13 ..... 19 غىچە بىر يىگىرمە، ئىككى يىگىرمە، ئۈچ يىگىرمە ..... توققۇز يىگىرمە دەپ سانايدۇ. 20 نى ئىككى ئون دەيدۇ. 21، 22، 23 ..... 29 نى بىر ئوتتۇز، ئىككى ئوتتۇز، ئۈچ ئوتتۇز ..... توققۇز ئوتتۇز دەپ سانايدۇ. 30 نى ئۈچ ئون دەيدۇ. سانلار يانا مۇشۇ تەرتىپلەر بويىچە سانىلىدۇ. 100 نى يۈز دەيدۇ. ئون مىڭنى بىر تۈمەن، ئون مىڭ ياكى بىر ئايات دەيدۇ.

غەربىي يۇغۇر تىلىدا سۆزلەشكۈچى يۇغۇرلار، ئۇزاق مەزگىل ئۆز ئەتراپىدىكى شەرقىي يۇغۇرلار، موڭغۇللار، زاكزۇلار بىلەن ئارلىشىش داۋامىدا بىر قىسىم موڭغۇل، زاكزۇ تىلى سۆزلۈكلىرى ئۇلارنىڭ تىلىغا سىڭىپ كىرگەن. شۇنداقلا ئۇلار يەنە ئازادلىقتىن بۇيان خەنزۇ تىلىدىن سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت، هەربىي ئىشلارغا دائىر يېڭى سۆزلۈكلەرنى ئۆزلۈكسىز قوبۇل قىلغان.

## 3. يۇغۇرلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى

يۇغۇرلارنىڭ ئەجدادى بولغان خۇيخې (ئۇيغۇر) لار چۆللۈكىنىڭ (موڭغۇلىيە نەزەردە تۇتىلمىدۇ) شىمالىدىكى چېغىدا شامان دىنى ۋە مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. شامان دىنىنىڭ قالدۇقلىرى يۇغۇرلار تۇرمۇشىدا تا هازىرغىچە ساقلانماقتا. مەسىلەن: ياتلىق بولغان قىز چېدىرىنىڭ ئىككى يېقىغا يېقىلغان ئوتنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئۆتكۈزۈلۈپ ئاندىن چېدىرغا كىرگۈزۈلىدۇ. يىگىت ياغاچتىن ياسالغان ئوقيا بىلەن قىزغا ئوق ئېتىپ، قىزنىڭ ئوستىدىكى يامان روهلارنى قوغلايدۇ.

يۇغۇرلار تەڭرىنى «دەڭرى»، «خان دەڭرى» دەپ ئاتايدۇ (ئۇمۇمەن يۇغۇر تىلىدا «ت» تاۋۇشى «د» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ). ئۇلاردا بۇرۇن تەڭرىگە چوقۇنۇش ئېتىقادىمۇ بولغانىكەن.

ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈپ گەنجۇ ئەتراپىغا يېتىپ كەلگەندە، يېپەك يولىغا جايلاشقان خېشىي كارىدورى ئەتراپىغا بىرىدا دىنى ناهايىتى ئەۋج ئالغانىدى. بۇددا دىنى گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىغا تارقىلىپ، بارا-بارا گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئاساسىي دىنىغا ئايلانغان. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە خېشىي ئۇيغۇرلىرى بىرىدا دىنى بىلەن بىر سىستېمىدىكى لاما دىنىنى قوبۇل قىلغان. لاما دىنىنىڭ يۇغۇرلارغا

بولغان تەسىرى ناھايىتى كۈچلۈك بولغان. يۇغۇر رايونلىرىدا ليەنخۇا، خۇاڭ ۋەن كاڭلوك، مىڭخەي ساڭرامىلىرى قاتارلىق نۇرغۇن لاما ئىبادەتخانىلىرى قۇرۇلغان. ھەربىر ئائىلىدىن بىردىن كىشىنىڭ راھىب بولۇش مەجبۇرىيىتى باردى. تىۋىتۇڭون، نەزىر-چىراقتا ۋە ياكى بىتاپ بولۇپ قالغاندا ئىبادەتخانىغا بېرىپ لاما تەكلىپ قىلاتتى. بالا تۇغۇلغاندا لاما تەكلىپ قىلىپ ئىسىم قويغۇزاتتى. ھەر يىلى قەرەللىك ۋاقىتتا ئىبادەتخانىلاردا چوڭ يىغىلىشلار ئۆتكۈزۈلەتتى. يۇغۇرلار رايونىدىكى لامالارنىڭ زاكۇ لامالىرىدىن پەرقى شۇكى، يۇغۇر لامالىرى تىۋىت قىلىشقا بولمىدۇ. ئادەتتە كۆپ قىسمى ئائىلىسىگە قايتىپ كېتىپ ئىشلەپچىقىرىش ئىەمگىكى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. لاما دىنى يۇغۇرلار رايونىدا تاكى ئازادلىققىچە كەڭ ئەۋج ئالغان. ئۇنىڭ تەسىرى بۈگۈنكى كۈنگىچە ساقلانماقتا.

## 4. يۇغۇرلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى

1) كىيىم-كېچەك جەھەتتە:

يۇغۇرلاردا قىزلار بىلەن ئايالىلارنىڭ كىيىمى پەرقلىنىدۇ. كىچىك قىزلار ئادەتتە چېچىنى چۈشۈرۈۋېتىپ بىرلا سېكىلەك قويۇۋالىدۇ. ئۇلار نەچچە ياشتىن تارتىپ چېچىنى كەسمەي ئۆستۈرىدۇ. تىۋىت قىلغىچە بولغان ئارىلىقتا بەش تالدىن يەتتە تالغىچە چاچ ئۆرۈۋالىدۇ. ياتلىق بولغاندا ئۇچ تال ئۆرۈيدۇ. قىزلار قالپىقىنىڭ ئالدىغا ياكى چېچىغا پىشانىسىگىچە چۈشۈرۈپ ھەر خىل مارجان، ئۇنچىلەردىن تىكىلگەن «شادارتقا» (ئاسما) ئېسىۋالىدۇ. بوينىغىمۇ كۆمۈش، مارجان، ئۇنچىلەردىن قىلىنغان ئاسقۇ ئاسىدۇ. قىزلار ياتلىق بولغاندىن كېيىن ئۇزۇن تۇن، جىلىتكە كىيىدۇ. ئۇزۇن، رەڭلىك بەلباغ باغلايدۇ. ھالقا («قۇلاق سىرغا»)، ئۇزۈك، بىلەزۈك («قۇلاغى») تاقايدۇ. چېچىغا ئاسقۇ ئاسىدۇ. ئاسقۇ ئۇچ تال بولىدۇ. ئىككىسى يېنىدىكى ئىككى تال چېچىغا چىگىلىپ ئالدىغا ساڭگىلىتىۋېلىنىدۇ، بۇ «قان» دەپ ئاتىلىدۇ. بىر تېلى ئارقا چېچىغا يۆنگىپ قويۇلىدۇ، بۇ «تىۋىدىسىك» دېيىلىدۇ. بۇ ئاسقۇلارنىڭ ئۇزۇنلۇقى تىزدىن ئاشىدۇ. ئاسقۇلار ئادەتتە 15-20 سانتىمېتىر كەڭلىكتىكى ئۇزۇن رەختىنىڭ ئوستىگە مارجان، ئۇنچە، قۇلۇله قېپى، كۆز مونچاق قاتارلىقلارنى چىرايلىق شەكىل چىقىرىپ تىزىپ، ئاندىن ئۇنى رەختكە تىكىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. ھەربىر تال ئاسقۇ ئۇچكە بۆلۈنگەن بولۇپ، كۆمۈش ھالقىلار بىلەن تۇتاشتۇرۇلىدۇ. ھەربىر ئاسقۇنىڭ ئۇزۇنلىقى 2-3 كىلو كېلىدۇ. تۇن، جىلىتكىلەرنىڭ يېقىلىرىغا، ئىشتانلارنىڭ پېۋشىقاقلىرىغا ھەر خىل نۇسخىدىكى كەشتىلەر تىكىلىدۇ. ئايالار بېشىغا ئۇچلۇق قالپاق كىيىدۇ. ئۇچلۇق قالپاق ۋە ئاسقۇلارنىڭ ئۇچىغا قىزىل پۆپۈك ئورنىتىدۇ. پۇتىغا ئۆتۈك كىيىدۇ.

ئەرلەر ياندىن توگمىلەيدىغان ئۇزۇن تون كىيىپ، بەلباغ باغلايدۇ. پۇتىغا ئۆتۈك، بېشىغا قالپاق كىيىدۇ.

2 › يېمەك ـ ئىچمەك جەھەتتە:

يۇغۇرلار ئىككى ۋاق چاي، بىر ۋاق تاماق يېيىشكە ئادەتلىنىپ قالغان. تالقان چاي ئۇلارنىڭ ئەڭ ياقتۇرۇپ ئىچىدىغان چېيىدۇر. تالقان چاي ـ چىنىگە تالقان، سېرىق ماي، ئۇرۇمچۇك («چۇلا»)، قايماق سېلىپ، ئۈستىگە ئۇستىگە دەملىنىگەن سۈتلۈك چاي قۇيۇش ئارقىلىق تەييارلىنىدۇ. ئۇلار نانىنى تاۋىدا پۇشۇرىدۇ، پوشكال سالىدۇ.

يۇغۇرلار ئۇچلۇق ئېغىز لىق، يۇمۇلاق تۇيا قىلىق هايۋانلارنىڭ گۆشىنى يېمەيدۇ. مەسىلەن: تۆگە، ئىت، ئات، ئىشەك، توخۇ، چوشقا، بېلىق قاتارلىق هايۋانلارنىڭ گۆشىنى يېيىش پەرھىز قىلمىغان. هازىر ئۇلار بۇ هايۋانلار ئىچىدىكى توخۇ، چوشقا، بېلىق گۆشىنى يېيىشكە ئادەتلەنمەكتە.

3 › تۇرار ـ جاي جەھەتتە:

تاغ باغرىلىرىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان يۇغۇرلار ئاساسەن چېدىر ئۆيىلەردە ئولتۇرۇشىدۇ. بۇرۇن چېدىر ئىشىكىدىن كىرگەنسىرە، ئۆيىنىڭ تۆرىگە ئىبادەت قىلىش ئۈچۈن بۇتنىڭ هەيكىلى قويۇلاتتى، هازىر چېدىرلار يېڭى پاسۇندا ياسىلىدىغان بولدى. يەرگە كىگىز، شەرداقلار سېلىنىدۇ. سول تەرەپ يېتىپ قوپۇدىغان ئورۇن بولۇپ، ئوڭ تەرەپكە ئۆي جابدۇقلىرى، قازان ـ قۇمۇش قاتارلىق نەرسىلەر قويۇلىدۇ. ئادەتتە ئەر مېهمانلار ئۆيىنىڭ سول تەرىپىدە، ئايالىلار ئوڭ تەرىپىدە ئولتۇرىدۇ. چېدىرنىڭ ئىشىكىنى شىمالغا قارىتىپ ئېچىشقا بولمايدۇ.

تۇزلەك رايونلاردا چارۋىچىلىق يېقىنچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان يۇغۇرلار ئاساسەن مۇقىم ئولتۇراقلاشقان ئورۇنلىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن كۆيدۇرۇپ دەپنە قىلىش، يەرگە كۆمۈپ دەپنە قىلىش، ئوچۇقچىلىقتا دەپنە قىلىشتىن ئىبارەت ئۈچ خىل ئۇسۇلنى قوللانغان. هازىر كۆپىنچە كۆيدۇرۇپ دەپنە قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىدۇ.

(1) كۆيدۇرۇپ دەپنە قىلىشتا، جەسەتنى پاكىز كىيىندۇرۇپ، ئاغزىغا كۈمۈش، قاشتېشى قاتارلىق نەرسىلەرنى چىشلىتىپ ياكى ئاغزى، كۆزى، قۇلىقىغا سېرىق ماي تۇشقۇزۇپ، بىر پارچە ئاق كىگىز ياكى ئاق رەختنىڭ ئۈستىگە جەسەتنى غەربكە قارىتىپ، يانچە ياتقۇزۇپ قويىدۇ. جەسەتنى ئادەتتە ئۇچ كۈن تۇرغۇزىدۇ. تۆتىنچى كۈنى كۆيدۈرۈش ئورنىغا ئاپىرىپ كۆيدۇرىدۇ. مېيىتنى ئۇزاتقىلى ئايالىلار

بارمايدۇ. قازا تاپقۇچىنىڭ هايات ۋاقتىدا ئىشلەتكەن بۇيۇملىرى ۋە كىيىم-كېچەك-لىرىنى قوشۇپ كۆيدۈرۈۋېتىلمەيدۇ. جەسەت كۆيدۈرۈلۈپ ئۇچ كۈن ياكى يەتتە كۈندىن كېيىن، قازا تاپقۇچىنىڭ تۇققانلىرى جەسەت كۆيدۈرۈلگەن ئورۇنغا بېرىپ، جەسەت كۈلىنى يىغىپ، بىر ئاق خالىتىغا قاچىلايدۇ. خالىتىغا يەنە ئازراق ئاشلىق ۋە كۈل ئارىسىدىن چىققان كۆمۈش، قاشتېشىغا ئوخشاش نەرسىلەرنى قوشۇپ سالىدۇ. ئاندىن شۇ يەرگە يەرلىك كىشىلەپ خالتىنى كۆمۈپ قويىدۇ. يەرلىك ئۇستىگە چىغ تېرىپ ياكى ئاق تاشلارنى تىزىپ بەلگە سالىدۇ. يەتتىسى، 49-كۈنى ۋە يىلدا! قازا تاپقۇچىنىڭ ئۆيىدىكىلەر لازىما تەكلىپ قىلىپ، دۇئا ئوقۇپ، نەزىر قىلىدۇ. قازا تاپقۇچىنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر 49 كۈنگىچە ئايالار چاچ تارتمايدۇ، ئەرلەر چاچ-ساقالىنى ئالدۇرمايدۇ. يۇقۇملۇق كېسەل ۋە تۇغۇتتا قازا تاپقانلار كۆيدۈرۈلمەيدۇ. يەرنى بىر يېرىم مېتر چوڭقۇرلۇقتا قېزىپ جەسەتنى كۆمۈپ قويىدۇ. ئۇچ يىلدىن كېيىن يەرلىكنى ئېچىپ، جەسەتنى ئېلىپ كۆيدۈرۈپ، ئاندىن قايتىدىن يەرلىككە قويىدۇ.

(2) ئوچۇقچىلىقتا دەپنە قىلىش:

كاكلې رايونىدا ئولتۇراقلاشقان يۇغۇرلار ئاساسەن ئوچۇقچىلىقتا دەپنە قىلىش ئۇسۇلىنى قوللانغان.

ئادەم قازا تاپقاندا بىر كۈن دۇئا تالاۋەت قىلغاندىن كېيىن، جەسەتنى دەپنە قىلىدىغان ئورۇنغا ئېلىپ بارىدۇ. جەسەتنى يالىڭاچلاپ بىر پارچە تاشمانىك ئۈستىگە قويۇپ كېتىشمىدۇ. ئۇچ كۈندىن كېيىن قازا تاپقۇچىنىڭ تۇغقانلىرى جەسەت قويۇلغان ئورۇنغا جەسەتنى كۆرگىلى كېلىدۇ. جەسەت بىۋاسىتە تەرىپىدىن يەپ كېتىلگەن بولسا، ئۇ ھالدا قازا تاپقۇچى «خۇدانىڭ دەرگاھىغا كەتكەن» بولىدۇ. ئەگەر يەپ كېتىلمىگەن بولسا، ئۇ ياماندىنىڭ بەلگىسى دەپ قارىلىپ، يەنە لازىما تەكلىپ قىلىپ، دۇئا تالاۋەت قىلغۇزىدۇ. كۆپىنچە ئەھۋالدا جەسەت يۇقىسىدىن تەرىپىدىن يەپ كېتىلىدۇ.

خەنزۇلار كۆپرەك ئورۇنلاردا ئولتۇراقلاشقان يۇغۇرلار يەرگە كۆمۈپ دەپنە قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىدۇ.

5) يۇغۇرلارنىڭ توي ئادەتلىرى:

يۇغۇرلار مونوگامىيىلىك (بىر ئەر بىر ئايالىلىق) نىكاھ تۈزۈمىگە ئىگە بولۇپ، ئۇلاردا ئاساسەن ئۈرۈق سىرتىدىن نىكاھلىنىش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان. ئۈرۈق سىرتىدىن نىكاھلىنىش تۈزۈمى ئىنسانلارنىڭ ئۇرۇن مەزگىللىك تۇرمۇش ئېھتىياجى داۋامىدا يەكۈنلەپ چىققان بىر قائىدە، ئىلغار بولغان نىكاھ تۈزۈمىدۇر. ئىنسانلار «توپ نىكاھلىنىش»، «جۈپ نىكاھلىنىش» قاتارلىقلارنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن، ئاندىن ئېھتىياجدا يېقىن تۇغقانلار ئارا تۇيلىشىشنىڭ ئەۋلادلارنىڭ

ساغلام تۇسۇپ يېتىلمىگە بولغان زېمىنىنىڭ چوڭقۇرلۇقىنى تەدرىجىي ھالدا تونۇپ يېتىشكە باشلىغان. ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئىنسانلار بارا-بارا يەككە ئولتۇراقلىشىپ تىرىكچىلىك قىلىشقا كۆچكەن. بۇ جەريانىدا ئۆز ئەتراپىدىكى باشقا ئىنسانلار توپى بىلەن بەلگىلىك ئالاقىدە بولغان. مانا بۇ سەۋەبلەر ئۇرۇقداشلىنىش تۈزۈمىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئىنكاسانىيەت يارىتىغان.

يۇغۇرلاردا ئۇرۇق سىرتىدىن نىكاھلىنىش تۈزۈمى تاكى بۈگۈنكى كۈنگىچە داۋاملاشتۇرۇلۇپ كېلىنگەن بولۇپ، بۇ ئۇرۇقچىلىق تۈزۈمىنىڭ قالدۇقىدۇر.

بۇرۇن يۇغۇرلاردا «ئاتا-ئانىلار كېلىشىپ تويلىشىمىزى» بىلەن «قىزغا كېلىنلىك كىيىمىنى كىيدۈرۈپ چىدىر ئايرىپ بېرىش» تويىدىن ئىبارەت ئىككى خىل تەي شەكلى ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇت ئىدى. بىز بۇ خىل تەي شەكىللىرىنى ئازادىلىقتىن بۇرۇنقى ئىلىمپ بېرىلىش ئەھۋالى بويىچە كۆرۈپ ئۆتىدىلى:

(1) يۇغۇرلاردا بەرزەنتلەر يېشىغا يەتكەندىن كېيىن، ئوغۇل تەرەپتىن بىر قانچە ئەلچى ئىككى بوتۇلكا ھاراق ۋە بىر پارچە بىلاگ (ئوچ بۇلۇك شەكىلىدە قاتلانغان تۇت بۇرۇچەكلىك ئاق زەخت) نى ئىلىپ قىزنىڭ ئۆيىگە ئەلچىلىككە بارىدۇ. ئەگەر قىز تەرەپ بۇ تەي ئىشىغا قوشۇلسا ھاراق بىلەن بىلىگىنى قوبۇل قىلىدۇ، قوشۇلمىسا قوبۇل قىلمايدۇ. قىز تەرەپ قوشۇلغانلىقىنى بىلدۈرگەندىن كېيىن ئەنئەنىۋى ئادەت بويىچە 120 خىل تويلۇق سورايدۇ. ئوغۇل تەرەپ بىر قانچە قېتىم ئادەم ئەۋەتىپ تويلۇقنى ئازايتىشنى ئۆتۈنىدۇ. ئوغۇل تەرەپتىن ھەر ئۆۋەت كىشى كەلگەندە قىز تەرەپ تويلۇقنى مەلۇم نىسبەتتە ئازايتىدۇ. يىگىتىمۇ قىز تەرەپكە بېرىپ تويلۇقنى ئازايتىشنى ئۆتۈنىدۇ. ئاخىرى تويلۇق ئاز بولغاندا 20 نەچچە خىل، كۆپ بولغاندا 60-50 خىلدا توختايدۇ.

تويلۇق بېكىتىلىپ بولغاندىن كېيىن ئىككى ئائىلە تويى ئىشىنى مۇزاكىرىلىشىدۇ. لاما تەكلىپ قىلىدۇ. لاما يىگىت-قىزنىڭ يېشى، مۇچىلىگە ئاساسەن تويى ۋاقتىنى ھېسابلاپ بېكىتىدۇ، تويى ۋاقتى بېكىتىلگەندىن كېيىن تويى قىلغۇچى ئىككى تەرەپ چاقىرىلمىدىغان مېھمانلىرىنىڭ تىزىملىكىنى تۈزۈپ چىقىدۇ. تويى خەۋىرى ئون كۈن بۇرۇن مېھمانلارغا يەتكۈزىلىدۇ. تويىدىن ئوچ كۈن بۇرۇن تويى قىلغۇچى ئۇرۇق-تۇغقانلىرى ۋە قوشنىلىرى كېلىپ تويخانا يارىدەملىشىدۇ. تويى ئىككى كۈندىن ئوچ كۈنگىچە بولىدۇ. دەسلەپكى كۈنى قىزنىڭ ئۆيىدە، ئىككىنچى كۈنى ئوغۇلنىڭ ئۆيىدە ئۆتكۈزۈلىدۇ. چاي ئىچىلىپ بولغاندىن كېيىن قىزنىڭ ئاتا-ئانىسى، بىر تۇغقان قېرىنداشلىرى رەت بويىچە مېھمانلارغا قوش رۇمكىدىن ھاراق تۇتىدۇ. ھاراق تۇتۇلۇپ بولغاندىن كېيىن گۈش تارتىلىدۇ. شورپىدىن كېيىن كۈتكۈچىلەر مېھمانلارغا ھاراق قۇيۇشقا باشلايدۇ. ئوغۇل تەرەپكە تەۋە مېھمانلار بۇ

قىز تەرەپنىڭ مېھمانلىرىغا ھاراق تۇتۇپ. تۇلارنىڭ ئەتىسى ئوغۇل تەرەپكە بېرىپ توي ئويناشقا تەكلىپ قىلىدۇ. مېھمانلار ۋە ساھىپخانىلار ناخشا-قوشاق ئېيتىشىدۇ. قىزغا ۋەكىل بولۇپ ناخشا ئېيتقۇچى ئاتا-ئانىسىنىڭ ئۆزىنى مىڭ مۇشەققەتتە چوڭ قىلغانلىقىنى، ئۆزىنىڭ ئاتا-ئانىسىدىن ئايرىلىشقا قىيمايۋاتقانلىقىنى ئىپادىلەپ ناخشا ئېيتىپ، مىننەتدارلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

قىزنىڭ تاغىسى ۋە ئۇرۇقداشلىرى قىزغا تەسەللى بېرىش ناخشىسىنى ئېيتىدۇ. كەچلىك تاماق يېيىلىپ بولغاندىن كېيىن رەسمىي ئويۇن باشلىنىدۇ. مېھمانلار ناخشا ئېيتىپ ئۇسۇل ئويناشىدۇ. ھاراق ئىچىشىدۇ. سورۇن شۇ تەرىقىدە بىر كېچە داۋاملىشىدۇ. ئەتىسى تاڭ ئېتىشتىن بۇرۇن قىزغا كېلىنلىك كىيىمىنى كىيگۈزۈش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ.

قىز كېلىنلىك كىيىمىنى كىيىدىغان چاغدا ئۇن سېلىپ يىغلايدۇ. قىزنىڭ ئاپىسى ياكى يەڭگىلىرى يىغلاپ تۇرۇپ، قىزنىڭ چېچىغا ئاسما تاقاپ قويىدۇ. ئەترапتىكىلەر كوللېكتىپ ھالدا «ئالوي» ناخشىسىنى ئېيتىدۇ:

ئالوي، ئالوي

ئالوي، شەرق قىزاردى، قىزنىڭ كېلىنلىك كىيىمىنى كىيىدىغان ۋاقتى بولدى.

ئالوي، ئالوي

ئالوي، مېھرىبان ئاتا-ئانىسىغا قىز رەھمەت ئېيتتى.

ئالوي، ئالوي

ئالوي، قىز سۆيۈملۈك ئاپىسىنىڭ قولتۇقىدىن ئايرىلدى.

ئالوي، قىز ئاسما تاقىدى، ئانىسىنىڭ يۈرۈكى سېرىلدى.

ئالوي، ئالوي

ئالوي، بۇ قايغۇ ھەم خۇشاللىق يىغىسىدۇر.

ئالوي، ئالوي،

ئالوي، قۇياش كۆتۈرۈلدى، قىز ئەمدى ئۆيىدىن ئايرىلىدىغان بولدى.

«قىز ئۇزۇتۇش» تا كوللېكتىپ ئېيتىلىدىغان بۇ «ئالوي» ناخشىسى ئۇيغۇرلارنىڭ قىز كۆچۈرگەندە يىغىتىنى ئوراپ تۇرۇپ كوللېكتىپ ئېيتىدىغان «ئالىلاۋلا» ناخشىسىغا ئوخشاپ كېتىدۇ.

كېلىنلىك تونىنى كىيگەندىن كېيىن قىز ياكى قىزغا ۋاكالىتەن باشقا بىرەيلەن «ئايرىلىش» ناخشىسىنى ئېيتىدۇ. قىز ناخشىسى ئارقىلىق ئۆزىنى بېقىپ چوڭ قىلغان ئاتا-ئانىسىغا رەھمەت ئېيتىدۇ. ئۇلاردىن ئۆزىنى ئۇنتۇپ قالماسلىقىنى ۋە ئەسلىرىمەسلىكىنى ئۆتۈنىدۇ. (ئەگەر قىز بۇ توي ئىشىغا قارشى بولسا، ئۇ ھالدا ناخشىسى ئارقىلىق ئۆز دەرد-ئەلەمىنى ۋە نەپرىتىنى ئىپادىلەيدۇ.)

ئايرىلىش ناخشىسى ئېيتىلىپ بولغاندىن كېيىن، قىزنىڭ تۇغقانلىرى ۋە

باشقىلار «ئۇزۇتۇش ناخشىسى» نى ئېيتىدۇ.

سولغا بۇرۇلۇپ قىلغىن ئاناڭغا تازىم، ئېيتقىن رەھمەت،
ئوڭغا ئۆرۈلۈپ قىلغىن ئاتاڭغا تازىم، ئېيتقىن رەھمەت.
ئات تۇياقى تاقىلدىماقتا، قوڭغۇرىقى جىرىڭلىماقتا.
بولدى قىزچاق ئازابلانما،
ئايرىپ قويىمىز ئۆزىمىز سېنى.

توي بېشى «ئاتقا چىقىڭلار» دەپ تەۋرىلىدۇ. بۇ قىز تەرەپتىكى تۇيغۇنىڭ ئەمدى ئاخىرلاشقانلىقىدىن بىشارەت بېرىدۇ. توي كۆچۈرگۈچىلەر توپى «ئالۋى» ئاھاڭىغا تەۋرىلەپ سەپەرگە ئاتلىنىدۇ.

يۈگۈرلاردا قىز تاغىسىنىڭ ئىناۋىتى ۋە ئورنى ھەممىدىن يۇقىرى بولىدۇ. تويدىن بۇرۇن ئالدى بىلەن تاغىسىنىڭ پىكرىنى ئالىدۇ. تاغا جىيەنىنىڭ ۋاراسلىق ھوقۇقى ۋە تۇرمۇش ئىشلىرىنى بەلگىلەشتە مۇھىم رول ئويناپىدۇ.

قىز يۆتكىگەن كۈنى ئوغۇل تەرەپتىن قىز كۆچۈرگۈچىلەرنى كۈتۈۋېلىشقا ئادەم ئەۋەتىدۇ. ئۇلار قىز كۆچۈرگۈچىلەرنىڭ كېلىدىغان يولىدا، ئەپلىك بىر جايىنى تاللاپ، كىگىز سېلىپ، ھاراق، گۆشلەرنى تىزىپ ئۇلارنى ساقلاپ ئولتۇرىدۇ. قىز كۆچۈرگۈچىلەر كەلگەن ھامان ئوغۇل تەرەپنىڭ ئادەملىرى يۈگۈرۈپ بېرىپ قىز تەرەپنىڭ ئات، تۆگىلىرىنىڭ چۈلۈۋرىنى تۇتۇۋېلىشى كېرەك. بولمىسا قىز كۆچۈرگۈچىلەر ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ ھەر تەرەپكە قېچىشىدۇ. قىز تەرەپتىن كەلگەن ئاساسلىق مېھمانلار ئات، تۆگىلىرىدىن چۈشۈپ، گۆش يەپ، ھاراق ئىچكەچ ئارام ئالىدۇ. ئۇلاقلىرىدىن چۈشمىگەنلەرگە بولسا، يىگىت تەرەپنىڭ ئادەملىرى ھاراق، گۆش يەتكۈزۈپ بېرىدۇ. ھاراق تۇتقۇچى دەسلەپكى قوش رومكا ھاراقنى ئاسمانغا، يەرگە چاچىدۇ. شۇ ئارقىلىق تەڭرىدىن ئاسايىشلىق تىلەيدۇ. بىر قۇر ھاراق تۇتۇلۇپ بولغاندىن كېيىن مېھمانلار بىلەن ساھىپخانلار ئۇلاقلىرىغا مىنىشىپ، ئوغۇل تەرەپنىڭ ئۆيىگە قاراپ داۋاملىق ئىلگىرىلەيدۇ.

يىگىت تەرەپكە يېتىپ كەلگەندە، قىز يۆتكۈگۈچىلەرنىڭ بىر قىسمى ئۇلاقلىق ھەر تەرەپكە قېچىشىدۇ. يىگىت تەرەپتىن ئالىدىن تەيىنلەنگەن كىشىلەر قوغلاپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئۇلاقلىرىنىڭ چۈلۈۋرىدىن تۇتۇۋېلىپ، يانىدۇرۇپ كېلىدۇ، قىز تەرەپتىن يەنە بىرقانچە كىشى قىز ئۈچۈن تەييارلانغان چېدىرنى ئاتلىق ئوچ قېتىم ئايلىنىدۇ. ئوغۇل تەرەپتىن بىرقانچە ئايال چېدىر ئىچىدە تۇرۇپ، ياغاچ تاۋاقلارنى چېلىپ تاراقلىتىپ، ۋارقىرىشىپ ئاتنى ئۇركۈتمەكچى بولىدۇ. ئۆيىنى ئايلىنىپ بولغاندىن كېيىن قىزنى ئاتتىن چۈشۈرىدۇ. يىگىتنىڭ دادىسى ۋە تاغىسى ئوز قولىدىن بىلەن قىزنىڭ يېقىن تۇغقانلىرىغا ھاراق تۇتقۇزىدۇ. ھاراق ئىچىلىپ بولغاندىن كېيىن مېھمانلارنى ساھىپخانلار مېھمانخانىغا باشلايدۇ. پوشكال، تالقان

چاي مېهمانلارنىڭ ئالدىغا كەلتۈرۈلدۇ. چايدىن كېيىن يىگىتنىڭ تۇغقانلىرى مېهمانلارغا توش رومكىدىن هاراق تۇتىدۇ. (مانا بۇنىڭ بىلەن ئوغرۇل تەرەپنىڭ تويى رەسمىي باشلانغان بولىدۇ). يىگىت قىز ئۆيچۈن تەييارلانغان تون، ئاسقۇ، ئۈزۈك، هالقا، بىلەزۈك قاتارلىق نەرسىلەرنى ئېلىپ كېلىدۇ. قىزنىڭ قولىدىكى قىزنى قايتىدىن ياساندۇرىدۇ. قىز ياسىنىپ بولغاندىن كېيىن، چوڭ مېهمانخانىغا ئېلىپ كىرىلىدۇ. مېهمانخانىنىڭ ئىشىكىگە ئىككى دۆۋە ئوت يېقىلىدۇ. يىگىت تال چۈۋەقتىن ياسالغان ئوقيانى تۇتۇپ تۇرىدۇ. قىز مېهمانخانا ئىشىكىگە ئېلىپ كېلىنگەندە، يىگىت قىزغا قارىتىپ ئوچ تال ئوق ئاتىدۇ. بۇ يامان روهلارنى قوغلىغانلىقتۇر. ئاندىن قىزنى ئوتتىن ئاتلىتىپ مېهمانخانىغا ئېلىپ كىرىدۇ.

مېهمانخانىدا ئەرلەر سول تەرەپتىن، ئاياللار ئوڭ تەرەپتىن ئورۇن ئېلىشىدۇ. توي باشقۇرغۇچى يۇك بىلەن يۆگەلگەن، پىشقان قويىنىڭ يوتىسىنى (ياچىقىنى) ئۈتۈپ، «يودا، يودا» قوشىقىنى ئېيتىدۇ. يىگىت بىلەن قىز مېهمانلارغا قوش رومكىدىن هاراق تۇتىدۇ. هاراقنى ئەر-ئايال مېهمانلارنىڭ هەممىسى ئىچىدۇ. ياشانغانلار يۇغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانلىرىنى ۋە تويىنىڭ پەيدا بولۇشى هەققىدىكى قوشاقلارنى ئېيتىشىدۇ. ئىچىشىش ۋاينغا يەتكەندە ئېيتىشىشلار باشلىنىدۇ. ئۇسسۇل ئوينىشىدۇ. ...

توي ئاخىرىدا يىگىت تەرەپ قىزنىڭ ئاساسلىق تۇغقانلىرىنىڭ ئالدىغا بىر پارچىدىن بىلىگ، پىشقان گۆش، هاراق قويىدۇ. قىزنىڭ تۇغقانلىرى هۆيلىنىڭ ئوتتۇرىسىغا قويۇلغان شىرەگە ئۆزلىرى ئېلىپ كەلگەن قىز مېلىنى تىزىپ مېهمانلارغا كۆرسىتىدۇ. قىز مېلى قىز ئائىلىسىنىڭ ئىقتىسادىي ئەهۋالىنىڭ ئوخشىماسلىقى تۈپەيلى پەرقلىنىدۇ. قىزنىڭ ئائىلىسى يىگىت ئۇچۇن بىر قۇر كىيىم تەييارلايدۇ. يىگىت شۇ مەيداندىلا بۇ كىيىمنى يەڭگۈشلىۋالىدۇ. قىزنىڭ تۇغقانلىرى قىزنى باشلاپ كېلىپ قېيىن ئانىسىغا رەسمىي تاپشۇرىدۇ. بۇ چاغدا قىزنىڭ تاغىسى قىزنىڭ منجەزى، خاراكتېرى، ئالاهىدىلىكى قاتارلىقلارنى قوشاقما قېتىپ ئېيتىدۇ. يىگىتنىڭ تاتا-تانىسى ئۇرۇق تۇغقانلىرى ۋە قولۇم قوشنىلىرىغا ئايرىم-ئايرىم قوش رومكىدىن هاراق تۇتۇپ، ئۇلاردىن قىزنى ئاسراشنى، كۆيۈنۈشنى، كۆز-قۇلاق بولۇشنى ئۆتۈنىدۇ. قىزنىڭ تېخى كىچىك، ئىش ئۇقماسايدىغانلىقىنى دەپ، ئەگەر قىزدىن سەۋەنلىك ئۆتۈلسە كەچۈرۈۋېتىشنى تىلەيدۇ.

قىز تاپشۇرۇش مۇراسىمى تۈگىگەندىن كېيىن قىزنىڭ تۇغقانلىرى قايتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن توي ئاخىرلىشىدۇ.

### 2. چېدىر ئايرىپ، كېلىنلىك كىيىمى كىيىش تويى

بۇ سېرىدىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئىككىنچى خىل توي شەكلى بولۇپ، ئازادلىقتىن

كېيىن ئەمەلدىن قالغان.

يۇغۇر قىزلىرى 15 ياكى 17 ياشقا (تاق ياشقا) كىرگەندە ئاتا-ئانىسى قىزىغا كېلىنلىك كىيىمى كىيگۈزۈش مۇراسىمى ئۆتكۈزىدۇ.

قىز يېشىغا يەتكەندە قىزنىڭ ئاتا-ئانىسى ئۇرۇق-تۇغقانلىرىنى چاقىرىدۇ. لامانى تەكلىپ قىلىپ ئايەت ئوقۇتىدۇ. ئاندىن ئىنكلكى نەپەر ئايال قىزغا كېلىنلىك كىيىمى كىيگۈزىدۇ. كېلىنلىك كىيىمى تون، جىلىتكە، رەڭلىك بەلباغ، ئۇچلۇق قالپاق، ئۆتۈك، چاچ ئاسمىسى... قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولىدۇ. شۇندىن تارتىپ قىز قىزلىق دەۋرى بىلەن خوشلىشىپ ئايالىلىق دەۋرىگە قەدەم قويىدۇ. قىزنىڭ ئاتا-ئانىسى ئۆز ئۆيى ئەتراپىدىن قىزغا ئايرىم چېدىر تىكىپ بېرىدۇ. قىز كىيىنىپ بولغاندىن كېيىن مېھمانلارنىڭ يېنىغا چىقىپ، تازىم قىلىپ، ئۇلارغا بىر قۇر چاي (ياكى ھاراق) تۇتىدۇ. ئاندىن تۇغقانلىرى قىزنى قىز ئۆچۈن تەييارلانغان چېدىرغا يۆتكەپ قويىدۇ. ئەگەر قىز ئاتا-ئانىسى بىلەن داۋاملىق بىللە ئۆتۈۋېرىشنى خالىسا ئاتا-ئانىسىنىڭ چېدىرىغا قايتىپ كەلسىمۇ بولىدۇ. قىز كېلىنلىك كىيىمى كىيگەندىن تارتىپ تۇرمۇشتا ئەركىنلىككە ئېرىشىدۇ. ئەگەر كۆڭۈلدىكىدەك بىرەرسىنى تاپسا ئۆزىنىڭ كېچىك چېدىرىدا بىللە تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. بالىلىق بولسىمۇ باشقىلارنىڭ سۆز-چۆچىكىگە ئۇچرىمايدۇ. تۇغۇلغان بالا تىلى چىققاندا، ئاپىسى بىلەن بىللە ئۆتۈۋاتقان كىشىنى «يېزنە» ياكى «تاغا» دەپ چاقىرىدۇ. بالىلار كۆپىنچە ئۆز ئاتىسىنى ئۇقمايدۇ، ئەگەر چىقىشالمىسا ئۇ ئەر بىلەن ئايرىلىپ كېتىپ باشقا بىرسىنى تاپىدۇ. ئايرىلىپ كەتكەندىن كېيىن ئەر قىزنىڭ ئۆيىدىن نەرسە-كېرەك ئېلىپ كېتىشكە بولمايدۇ. چۈنكى ئەر قىزنىڭ ئۆيىگە دەسلەپ كەلگەنىدىلا قۇرۇق قول كېلىدۇ. تۇغۇلغان بالىمۇ ئايال تەرەپكە خاس بولىدۇ. بۇ جەريانىدا ھېچقانداق نىكاھ رەسىمىيىتى ئۆتەلمەيدۇ.

قىز بىلەن بىللە تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان كىشى چوقۇم قىزنىڭ ئائىلىسىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە يارەملىشىشى كېرەك. بىرلىمسا قىزنىڭ ئاتا-ئانىسىنىڭ سوغاق مۇئامىلىسىگە ئۇچرايدۇ. قىز ئەرنىڭ كونترول‌لۇقىدا بولمايدۇ، شۇنداقلا قىزنىڭ ئائىلىدىكى ئورنى ۋە ھوقۇقىمۇ يۇقىرى بولىدۇ.

يۇغۇرلارنىڭ بۇ خىل توي شەكلى قەدىمكى جۇپ نىكاھلىنىش تۈزۈمىنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكىنى ئۆزىدە گەۋدىلەندۈرگەن بولۇپ، ئۇ بىزنى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى نىكاھ تۈزۈلمىسىنى تەتقىق قىلىشىمىزدا قىممەتلىك ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ.

## يۇغۇرلارنىڭ مىللىي سەنئىتى

يۇغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى بولغان گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى خېشىي كارىدورىنى

بىرلىككە كەلتۈرۈپ، يېپەك يولىنى راۋانلاشتۇرغاندىن كېيىن، مىللىي ئىقتىسادنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ مىللىي مەدەنىيىتىمۇ تېز سۈرئەتتە راۋاجلانغان. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بۈرۈنقى مەدەنىيەت مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلغان. ئاساستا ئەتراپىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئېسىل مەدەنىيەت مىراسلىرىنىمۇ قوبۇل قىلغان. تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇلارنىڭ ئەينى دەۋرلەردە ناخشا-مۇزىكا، ئۇسسۇللىرى كامالەتكە يەتكەن بولۇپ، ئىچكى ئۆلكىلەرگىمۇ يېتىپ بارغان. مەسىلەن:

«جەنۇب تاغ قوموشىدا ياسىلىدۇ بالىمان،
بۇ مۇزىكا ئەسلىدە كۈچا شەھىرىدىن چىققان.
غارايىپ بولۇپ ئۆزگەردى خەن يېرىدە كۈيلىرى،
ئۇنى لياڭجۇ ئۇيغۇرى چالىدۇ بىزگە بۇيان.
يانداپ تۇرۇپ ئاڭلىغان كىشىلەر پەريات چەكسە،
يۈرت سېغىنغان مۇساپىر كۆزلىرىدە ياش راۋان.»⑤
«لياڭجۇنىڭ ئۇيغۇرلىرى قاينام ئۇسۇل ئويناغان،
ئىلھەك بۇرۇن، ئەتىلىرى ئاپپاق قاشتېشىسىمان.
يەرگە تېگىپ سۆرۈلۈپ تۇرسا شۇڭدەك پوتىسى،
كاناپ كۆينەك پەشلىرى قايرىلىپتۇ ئىككى يان.
ئۇ چېدىرىنىڭ ئالدىدا ئۆز تىلىدا شۇھرلاپ،
كۆكرەك سىلاپ يەڭ شۇمۇپ چۈشتى ئۇسسۇلغا شۇئان ...»⑥
«تىل بىلەن سازەندە ئۇيغۇر قاشتېشى چالغۇ چېكسەڭ،
تۇرىدۇ گەنجۇ ئۇسسۇلى بىزنى شۇنچە جەزىم ئېتىپ.
ھەزرىتىم ئىش جىقلىقىدىن ئۆزىمىزگە كايىماي،
تىڭشىماق ئەۋزەل بۇ سازنى ئۇيقۇلۇق تۇندىن كېچىپ.»⑦

يۇقىرىدىكى نەزمىلەر خەنزۇ شائىرلىرى تەرىپىدىن يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۇيغۇر ناخشا، ئۇسسۇل، مۇزىكىسىنىڭ كارامىتى گەۋدىلەندۈرۈلگەن. نەزمىدە تىلغا ئېلىنغان «لياڭجۇ» ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى يۇڭچاڭ (永昌) ناھىيىسىنىڭ شەرقى، تىيەنجۇ (天祝) نىڭ غەربىدىكى رايونلارنى كۆرسىتىدۇ. «گەنجۇ» بولسا ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جاڭيې ناھىيىسى تەۋەسىنى بولۇپ، ئەينىي دەۋرلەردە گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ پايتەختى بولغان.

دېمەك يۇغۇرلارنىڭ ئەجدادى بولغان گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى ئېسىل سەنئەت ئەنئەنىسىگە ئىگە بولغان. ئەمما ھازىرقى يۇغۇرلار ئەجدادلىرىنىڭ بۇ ئېسىل مەدەنىيەت مىراسلىرىنى ساقلاپ قالالمىغان. ئۇلارنىڭ مۇقىم چالغۇ ئەسۋابى يوق. رىۋايەتلەردە «ئاققۇ سازى» (琴鹅天) ناملىق تارىلىق سازىنىڭ بولغانلىقى كېيىنچە

يۇتتۇرۇپ قويغانلىقى قەيت قىلىنغان. ئۇلارنىڭ ھازىرقى ئۇسسۇلىمۇ ئاددىي بولۇپ زاكۇلارنىڭ ئۇسسۇلىغا ئوخشاپ كېتىدۇ.

يۇغۇرلارنىڭ يېزىقى ساقلىنىپ قېلىنمىغاچقا، خەلق ئېغىز ئىجادىيىتى يۇغۇر خەلقىنىڭ مىللىي مەنىۋىيىتىنىڭ ئاساسلىق شەكلى بولۇپ قالغان. ئۇلارنىڭ ئۇزاق مەزگىللىك ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئەمەلىيىتى داۋامىدا توپلىغان تەجرىبىلىرى، ئىدىيىۋى ھېسسىياتى، تۇرمۇش كەچۈرمىشلىرى، خەلق ناخشىلىرى، رىۋايەت، ھېكايە، داستان، ماقال - تەمسىللىردە جانلىق ئەكس ئەتكەن.

خەلق ناخشىلىرى يۇغۇرلارنىڭ ئەڭ ياقتۇرىدىغان مەنىۋى شەكلى بولۇپ، يۇغۇر دالالىرىنىڭ ھەممىلا يېرىدىن يۇغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ مۇڭلۇق لەرزان كۈيلىرىنى ئاڭلىغىلى بولىدۇ.

ئۆرپ - ئادەت ناخشىلىرى يۇغۇرلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتىنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىنى جانلىق ئەكس ئەتتۈرگەن. بۇنىڭ ئىچىدە تۇي ناخشىلىرى ئاساسىي سالماقنى ئىگىلىگەن بولۇپ، يۇغۇرلارنىڭ تويى باشلىنىشتىن تارتىپ ئاخىرلاشقىچە تۇي ناخشىلىرىدىن ئايرىلالمايدۇ. يۇغۇرلارنىڭ تۇي ناخشىلىرىدىن يۇغۇرلار تۇرمۇشنىڭ بىر پۈتۈن كارتىنىسىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

يۇغۇرلارنىڭ قوشاقلىرى قويۇق ئاھاڭدارلىققا ئىگە. ھەربىر خىل قوشاقنىڭ ئۆزىگە خاس ئاھاڭى بار. قوشاقلار كۆپىنچە بۆاستە بايان قىلىشنى ئاساس قىلغان، ئىستىلىستىك ۋاستىلار كۆپ قوللىنىلمايدۇ. كۆپ ھالىلاردا ناخشا بېشى (جۈملە بېشى) «ئۇي»، «ئالۇي» دېگەندەك قىستۇرما سۆزلەر بىلەن باشلىنىپ، ئاخىرى «تاي، غاي، دەي» دېگەنگە ئوخشاش تاۋۇشلار بىلەن ئاخىرلىشىدۇ (بەزى ناخشا ئاھاڭلىرى قۇمۇل، تۇرپان ئاھاڭلىرىغا ئوخشاپ كېتىدۇ).

«شىجۇ - خاجۇ» «ساريماق» «خۇاڭ دېرچىن» قاتارلىق داستانلار يۇغۇرلارنىڭ ياقتۇرۇپ ئېيتىدىغان داستانلىرىدۇر. «شىجۇ - خاجۇ» داستانىدا يۇغۇر مىللىتىنىڭ گەڭ كۆلەملىك شەرققە كۆچۈشى جەريانى بايان قىلىنغان. «ساريماق» بىلەن «خۇاڭ دېرچىن» دە فېئودالىق زىكاھ ئۇستىدىن شىكايەت قىلىنغان. ئۇنىڭدا ساريماق بىلەن خۇاڭ دېرچىندىن ئىبارەت ئىككى نەپەر قەيسەر، تىز پۈكمەس ئايالنىڭ ئوبرازى يارىتىلغان. بۇ ئۇچ داستاننىڭ ئاھاڭى ناھايىتى مۇڭلۇق بولۇپ، ئاڭلىغان كىشىنىڭ يۈرەك تارىلىرىنى تىترىتىدۇ.

يۇغۇر ئايالىرىنىڭ قولى چېۋەر بولۇپ، كەشتە تىكىشكە ناھايىتى ئۇستا، ئۇلار كىيىم - كېچەكلىرىگە، ياستۇق، يوتقان تاشلىرىغا ۋە ئۆي ياپقۇچلىرىغا خىلمۇ-خىل سۈرەتلىك چىرايلىق كەشتىلەرنى تىكىدۇ. ئۇلار يەنە شىرداق تىكىدۇ، تاغار توقۇيدۇ، كىگىز ئېتىدۇ.

دېمەك يۇغۇرلار ئۇزاق مەزگىللىك تۇرمۇش ئەمەلىيىتى داۋامىدا ئۆزىگە خاس

# ماركسىزملىق قانۇن نۇقتىسىنەزەردە چىڭ تۇرۇپ، دۆلىتىمىز قانۇنىنىڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىلمىي ئاساستا بايان قىلىش توغرىسىدا

گاڭ شى

پارتىيىنىڭ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېت 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان، دۆلىتىمىزدە يولغا قويۇلغان ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، ئېچىۋېتىش سىياسىتى دۆلىتىمىزنىڭ سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئىشلىرى ئۈچۈن گۇللىنىش ئېلىپ كەلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشى ۋە قانۇنشۇناسلىق تەتقىقاتى ئۈچۈنمۇ گۇللىنىش ئېلىپ كەلدى. 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنى روھىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، قانۇنشۇناسلىق خادىملىرى دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى جەريانىدا، قانۇن نەزەريىسى ۋە ئەمەلىيەتتىدە مەيدانغا كەلگەن يېڭى ئەھۋاللار ۋە يېڭى مەسىلىلەر ئۈستىدە ئىستايىدىل ئىزدىنىپ، سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە ۋە قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشى، شۇنىڭدەك قانۇنشۇناسلىق تەتقىقاتى جەھەتتە جانلىق، جۇشقۇن بولغان يېڭى ۋەزىيەت يارىتىپ، مەملىكىتىمىزنىڭ دېموكراتىيە

---

ئۇرۇپ - تادەت ئەنئەنىسىنى شەكىللەندۈرگەن بولۇپ، بۇلارنى داۋاملىق تەتقىق قىلىش قەدىمكى ئۇيغۇرلار ۋە تۈركىي خەلقلەر فولكلورىنى تەتقىق قىلىشتا بىزنىڭ قىممەتلىك ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئىزاھاتلار

① «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 490 - جىلد (ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى).

② ئابى ناكېنو: «غەربىي ئۇيغۇرلار دۆلىتى تارىخى ئوستىدە تەتقىقات» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 94 - بەت.

③ «مىڭ سۇلالىسى تارىخى» 330 - جىلد.

④ ياسكاكوۋ «تۈركىي تىللار نىملىق تۈرلەرگە بۆلۈنۈش مەسىلىسى» مىللەتلەر نەشرىياتى، خەنزۇچە، 1958 - يىل نەشرى، 30 - 27، 37 - بەتلەر.

⑤ «شىنجاڭنىملىق تارىخ دەۋرىدىكى ناخشا ئۇسۇل ئەنئەنىسى» ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ئۇيغۇرچە 1980 - يىل نەشرى 49 - بەت.

⑦⑥ «ئۇيغۇر كىلاسسىك مۇزىكىسى 12 مۇقام ھەققىدە» ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن. مىللەتلەر نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە 81 - يىل نەشرى. 92، 93 - بەتلەر.

سېنده ئېيتىلغان سۆزدۇر.»① «ئورمان ئوغرىلاش قانۇنى توغرىسىدىكى مۇنازىرە» دېگەن ئەسىرىدە دەل جايىغا تەككۈزۈپ تۇرۇپ مۇنداق دېگەن: «ستىبرىيەدەفرانسىيەدىكىگە ئوخشاشلا، ئورمان يەنىلا ئورمان پېتى تۇرماقتا، كاماچاتكىدىمۇ رەيىن ئۆلكىسىدىكىگە ئوخشاشلا، ئورمان خوجايىنلىرى يەنىلا ئورمان خوجايىنى بولۇپ تۇرماقتا. شۇڭا، ئورمانلار ۋە ئورمان خوجايىنلىرىنىڭ ئۆزى توغرىلىق قانۇن چىقىرىلمىغان بولسا، ئۇ ھالدا، بۇ قانۇنلار ئوتتۇرىسىدىكى يەرق پەقەت ئۇلار ئېلان قىلىنغان جاي بىلەن يېزىقتىنلا ئىبارەت بولۇپ قالىدۇ، خالاس»② بۇ مۇلاھىزە-لەردە، ماركسنىڭ بۇرژۇئازىيەنىڭ قولىدىكى قورال بولغان قانۇنلارنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدىكى چۈشەنچىسى روشەن كۆرسىتىلگەن. ماركس «رەيگىلنىڭ قانۇن پەلسە-پىسىگە تەنقىد» كە مۇقەددىمە» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق ھېسابلىغان: رەيگىلنىڭ قانۇن پەلسەپىسىنىڭ چىقىش نۇقتىسى خاتا، قانۇنىي مۇناسىۋەتلەرنى، خۇددى دۆلەت شەكىللىرىگە ئوخشاش، ئۇلارنىڭ ئۆزىدىن چۈشىنىشكىمۇ، ئاتالمىش ئىنسانىيەت روھىنىڭ ئومۇمىي راۋاجلىنىشىدىن چۈشىنىشكىمۇ بولمايدۇ. ئەكسىچە، ئۇلار ماددىي تۇرمۇش مۇناسىۋەتلىرىنى ئۆزىگە مەنبە قىلىدۇ. پروسسىيە دۆلىتىدە خۇسۇسىي مەنپەئەت دۆلەت، قانۇن چىقىرىش، سوت قىلىش سىستېمىلىرىنىڭ ھەممىي خۇدا-سىدۇر. ئۇ سوت قىلىش ۋە ھۆكۈم چىقىرىشنىڭ ئىجرا قىلىنىشىغا قوماندانلىق قىلىدۇ، سۇبىستانتىۋ قانۇن ساھەسى ياكى تەرتىپ قانۇنى ساھەسىدىكى مۇناسىپ قانۇن چىقىرىش ئىشىغىمۇ قوماندانلىق قىلىدۇ. ماركس ئەينى ۋاقىتتىكى سوت تەر-تىپىنىڭ ئېيزىش رولىنى پاش قىلىپ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: ئەگەر قانۇن شەخسىي مەنپەئەتپەرەسلىكنى ئاساس قىلىدىكەن، ئۇ ھالدا ئادىل ھوكۇمنىڭ بەرھەق ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، چۈنكى سوتچىنىڭ ئادىللىقى ھۆكۈم چىقىرىشنىڭ مەزمۇنى ئەمەس، پەقەت شەكىلدىنلا ئىبارەت، مەزمۇن بولسا قانۇنلاردا ئالدىن ئالا بەلگىلەپ قويۇلغان بولىدۇ. بۇ يەردە، ماركس خۇسۇسىي مۇلۇكنىڭ قانۇنغا بولغان چەكلەش رولىنى تېخى ئىنىق چۈشەندۈرمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ خۇسۇسىي مۇلۇك بىلەن قانۇن ئوتتۇرىسىدىكى بېقىنىدىلىق مۇناسىۋەتنى ئىنىق كۆرسىتىپ بەرگەن.

1845 - يىلدىن 1846 - يىلغىچە، ماركس بىلەن ئېنگېلس بىرلىشىپ «نېمىس ئىدىئولوگىيىسى» دېگەن كىتابنى يازغان ۋە ئۇنىڭدا ئۆزلىرىنىڭ دۆلەت ۋە قانۇننىڭ ماھىيىتى توغرىسىدىكى كۆز قاراشلىرىنى تەپسىلىي بايان قىلغان. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، دۆلەت ھۆكۈمران سىنىپ كىشىلىرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئورتاق مەنپەئىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا پايدىلىنىدىغان شەكىلدۇر، قانۇن بولسا ھۆكۈمران

① ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى، 1 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 95 - بەت.

② ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى، 1 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 150 - بەت.

سىنىپنىڭ ئىرادىسىنىڭ ئىسپاتىسى. ھۆكۈمران سىنىپ ئۆزىنىڭ كۈچىنى دۆلەت شەكلى بىلەن ئۇيۇشتۇرغاندىن تاشقىرى، يەنە ئۆزىنىڭ بۇ ئالاھىدە مۇناسىۋەت بەلگىلىگەن ئىرادىسىنى دۆلەت ئىرادىسى، يەنى قانۇن بىلەن تولۇق ئىسپاتلىمىشى كېرەك. بۇرژۇئازىيە جەمئىيىتىدە، قانۇنىي جەھەتتىكى ھوقۇق ۋە ئەركىنلىك پەقەت مۇلۇكدار كىشىلەرگىلا مەنسۇپ بولىدۇ، پرولېتارىيات بۇنى بىلگەندىلا ئاندىن بۇرژۇئازىيىگە قارشى كۈرەش قىلىش ئاڭلىقلىقىغا ئىگە بولالايدۇ ۋە بۇ ئىشقا بەل باغلىيالايدۇ. 1847 - يىللىنىڭ ئاخىرى، «كومموپىستىك پارتىيە خىتابنامىسى» ئېلىمىي كومموپىزىم ھەرىكىتىنىڭ پروگراممىسى سۈپىتىدە دۇنياغا كەلدى. كومموپىستىك پارتىيە خىتابنامىسى» دە، ماركس بىلەن ئېنگېلىسنىڭ قانۇنىنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدىكى نەزەرىيىلىرى تېخىمۇ ئېنىق بولدى. ئۇلار مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «سىلەرنىڭ ھوقۇقشۇناسلىرىڭلارنىڭ قانۇن دەپ ئاتىۋالغان ئىرادىسى بولغىنىغىلا ئوخشاش، ھالبۇكى، بۇنداق ئىرادىنىڭ مەزمۇنىنى ئۆز سىنىپىڭلارنىڭ ماددىي تۇرمۇش شارائىتى بەلگىلەيدۇ.»① قانۇنىنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدىكى بۇ توغرا يەكۈن قانۇنشۇناسلىق ساھەسىدىكى ئېلىمىي ئۆزگىرىشنى كۆرسىتىدۇ. بىرىنچىدىن، ماركس بىلەن ئېنگېلىسنىڭ قانۇنىنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدىكى بايانلىرى قانۇنغا بېرىلگەن تولۇق تەرىپ بولمىسىمۇ ۋە قانۇنىنىڭ بارلىق مۇھىم خۇسۇسىيەتلىرىنى تەپسىلىي ئەكس ئەتتۈرەلمىسىمۇ، لېكىن كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىكى قانۇنىنىڭ ئېقتىسادىي جەھەتتە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇۋاتقان سىنىپ بىلەن ئورگانىنىڭ باغلىنىشىنىڭ بارلىقىنى ئېچىپ بېرىدۇ. ماركس بىلەن ئېنگېلىستىن ئىلگىرى مۇتەپەككۇرلارنىڭ ھەممىسى قانۇنىنىڭ ماھىيىتىنى غەرەزلىنىڭ ياكى غەرەزسىز ھالدا يوشۇرغان ياكى بۇرمىلىغان، ئۇلار قانۇنىنى «ئىلاھىي روھى»، «تەبىئەت بۇيرۇقى» دەپ تەسۋىرلەپ، قانۇنىنى ھۆكۈمران سىنىپنىڭ مەنپەئىتىدىن ئايرىۋەتكەن ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئىقىلگە مۇۋاپىقلىقىنى كۆچىنىڭ ساپىچە ئىسپاتلاشقا ئۇرۇنغان. ھالبۇكى، ماركسىزمنىڭ قانۇنىنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدىكى تەلىماتى بولسا پرولېتارىيات ئىنقىلابىنىڭ مۇقەررەرلىكى ئۈچۈن نەزەرىيىۋى ئاساس يارىتىپ بەردى. ئىككىنچىدىن، قانۇنىدا گەۋدىلەندۈرۈلىدىغان ھۆكۈمران سىنىپنىڭ ئىرادىسى ئۇنىڭ قوغلىشىدىغان مەنپەئەتىدىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ مەنپەئەت شۇ سىنىپنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ئورنى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيەت ئىجتىمائىي ئاڭنى بەلگىلەيدۇ، جەمئىيەتنىڭ ماددىي تۇرمۇش شارائىتى قانۇنىنىڭ مەزمۇنىنى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىيات ئۆزگىرىشىنى بەلگىلەيدۇ. «قانۇنىي مۇناسىۋەتلەرنى، خۇددى دۆلەت شەكىللىرىگە ئوخشاش ئۇلارنىڭ ئۆزىدىن چۈشىنىشكىمۇ، ئاتالمىش ئىنسانىيەت روھىنىڭ ئومۇمىي راۋاجلىنىشىدىن چۈشىنىشـ

① «ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 - توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 460 - بەت.

كىمۇ بولمايدۇ، ئەكسىچە، ئۇلار ماددىي تۇرمۇش مۇناسىۋەتلىرىنى ئۆزىگە مەنبە قىلىدۇ.»① ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار جەمئىيەتنىڭ قانۇنىي مۇئەييەن ھالەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ مەھسۇلى، يەنى خوسۇسىي مۇلۇكچىلىك مۇناسىۋەتلىرىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇ خىرىسىي مۇلۇكچىلىك مۇناسىۋەتلىرىنى قوغدايدىغان تۈزۈمنى قوغداش ۋە مۇستەھكەملەش مەقسىتىدە بارلىققا كەلگەن. دەل شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇرژۇئازىيەنىڭ بارلىق قانۇنلىرى ئالدى بىلەن پرولېتارلاردىن مۇداپىئەلىنىش مەقسىتىدە چىقىرىلغان، پرولېتارىياتقا قارىتا دۈشمەنلىك پوزىتسىيەسىدە بولۇش بۇرژۇئازىيە قانۇنلىرىنىڭ ئۆزىنىڭ تەۋرەنمەس ئاساسىدۇر. دەل شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈنمۇ، ئىجتىمائىي ئىنقىلاب بۇرژۇئازىيەنىڭ ھازىرقى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلىرىنىڭ مۇقەررەر ئەنجىسىدىن ئىبارەت. مارکسىزمغىچە بولغان پەلسەپە دۇنيانى چۈشەندۈرۈش بىلەنلا چەكلەندى، مارکسىزمنىڭ قانۇنىنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدىكى ئىلمىي نەزەريىسى بولسا ئىشچىلار سىنىپى ۋە ئەمگەكچى خەلقنى دۇنيانى ئۆزگەرتىدىغان قورالنى بەردى، بۇنىڭ بىلەن ئىنسانىيەتنىڭ قانۇنىنىڭ ماھىيىتىنى تونۇشى جەھەتتە بىر سەكرەش بارلىققا كەلدى.

## 2. مارکسىزمنىڭ قانۇنىنىڭ ماھىيىتى سىنىپىيلىكتۇر دېگەن نەزەريىسىنى ئېتىراپلىق چۈشىنىش توغرىسىدا

قانۇنىنىڭ سىنىپىيلىكىنى قانداق چۈشىنىش قانۇنىنىڭ ماھىيىتىنى توغرا چۈشىنىشنىڭ ئاچقۇچى. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىنكى بىر مەزگىل ئىچىدە، «سول» ئېندىيۇي ئېقىمنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن، بىز قانۇنىنىڭ سىنىپىيلىكىنى خاتا ھالدا دېكتاتورا يۈرگۈزۈش ۋە باستۇرۇش دەپ چۈشەنگەنلىكىمىز ئۈچۈن، سىنىپىي كۆرەشنى كەڭەيتىۋېتىشتەك خاتا ئاقىۋەتلەر كېلىپ چىقتى، بۇنىڭ بىلەن سوتسىيالىستىك قانۇنچىلىق ساغلاملاشتۇرۇلمىدى، ئەكسىچە، ھەمىشە دېگۈدەك بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ تۇردى. بۇ ئېھتىمال «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا تەرەققىي قىلىپ چېكىگە يەتتى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، كىشىلەر «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» جەريانىدا سىنىپىي كۆرەشنى كېڭەيتىۋېتىش ئارقىسىدا ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغانلىقىغا قاتتىق ئېچىندى، ھەدىسىلا «كۆرەش قىلىش»، «دېكتاتورا يۈرگۈزۈش» بىلەنلا بولۇپ كېتىدىغان ئىنتايىن سول ھەرىكەتلەردىن تەبئىي ھالدا بىزار بولۇشتى. خىزمىتىمىزنىڭ مۇھىم نۇقتىسىدا بۇرۇلۇش بولغاندىن كېيىن، سىنىپىي كۆرەش جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي زىددىيىتى بولۇشتىن قالدى، پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ خىزمىتىنىڭ مەركىزى ۋاماننۇلاشقان

① «ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 ـ توم، 82 ـ بەت.

تۈرە تىلىك سوتسىيالىستىك دۆلەت قۇرۇشتىن ئىبارەت بولدى. زامانىۋىلاشقان قۇرۇلۇشنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، 1979 - يىلدىن باشلاپ، مەملىكىتىمىزنىڭ قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشىمۇ يېڭى بىر تارىخىي باسقۇچقا قەدەم قويدى، ئىقتىسادىي تېخنىكا ۋە باشقۇرۇش ئىشلىرىغا دائىر نۇرغۇنلىغان قانۇن - نىزاملارنىڭ تۈزۈلۈشى ۋە يولغا قويۇلۇشى كىشىلەرنىڭ دۆلىتىمىز قۇرۇلغانلىقىدىن كېيىن كەينى - كەينىدىن ئۈزۈلدۈرمەي ئېلىپ بېرىلغان سىياسىي ھەرىكەتلەردە شەكىللەنگەن قانۇن كۆز قارىشىنى ئۆزگەرتتى. دەل ئاشۇنداق شارائىتتا، قانۇننىڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيەتلىرى توغرىسىدا ھەر خىل كۆز قاراشلار بارلىققا كەلدى ۋە بۇ ھەقتە مۇنازىرە ئېلىپ بېرىلدى. قانۇننىڭ سىنىپىيلىكىنى پۈتۈنلەي ئىنكار قىلىدىغان نۇقتىنەزەر ھەم ماركسىزمنىڭ قانۇننىڭ خاراكتېرى توغرىسىدىكى ئاساسىي قائىدىلىرىگە ماس كەلمەيدۇ، ھەم ئىنسانىيەت تارىخىدا مەۋجۇت بولغان قانۇنلارنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغىمۇ ماس كەلمەيدۇ، شۇڭا ئۇ خاتا نۇقتىنەزەردۇر، بۇ، قانۇنشۇناسلىق ساھەسىدىكىلەرنىڭ ئورتاق كۆز قارىشى. قانۇن ھەم سىنىپىيلىككە ئىگە، ھەم سىنىپىيلىكى بولمىغان ئىجتىمائىيلىققا (يەنى ئورتاقلىق دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئىگە دەيدىغان نۇقتىنەزەر توغرىسىدا مۇنازىرە ئېلىپ بېرىلماقتا. بۇ نۇقتىنەزەرنىڭ ئاساسىي نەزەريىۋى دەلىلى مۇنداق: (1) قانۇن ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تۇرمۇشىنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتلىرىنىڭ ئىنكاسى، شۇنداقلا كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا شەكىللەنگەن ئىجتىمائىي ئورتاق قائىدە، شۇڭا ئۇ تەبىئەت قانۇنىيەتلىرى خاراكتېرىگە ئىگە، بۇ، قانۇننىڭ ئىجتىمائىيلىقىنىڭ ئاساسى. (2) سىنىپىي جەمئىيەتتە، قانۇننىڭ قائىدىلىرى ۋە ئىقتىدارى ئىككىگە بۆلۈنىدۇ، بىر قىسمى دىكتاتورا خاراكتېرىدىكى سىنىپىي ئېھتىياجنى دائىم قائىدىلەر بولۇپ، ئۇ مەخسۇس ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى سىنىپقا تاقابىل تۇرۇشقا قارىتىلىدۇ، يەنە بىر قىسمى بولسا ھۆكۈمران سىنىپنىڭ ئىچكى مۇناسىۋەتلىرىنى تەڭشەيدىغان قائىدىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئومۇمىي خاراكتېرىدىكى ئىجتىمائىي تۇرمۇشقا دائىر قائىدىلەر بولۇپ، ئۇ ئۇنىڭ ئىجتىمائىيلىقىنى كۆرسىتىدۇ. (3) ھازىرقى جەمئىيەتتە، قانۇنلارنىڭ خىلى زور قىسمى، مەسىلەن، مۇھىت ئاسراش قانۇنى، يىمەكلىكلەر تازىلىقى قانۇنى، دېڭىز قاتنىشى بىخەتەرلىكى قانۇنى قاتارلىقلار قانۇنلاشتۇرۇلغان تېخنىكا قائىدىلىرى بولۇپ، ئۇ ئادەملەر بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەردىن كېلىپ چىققان ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى تەڭشەيدۇ، بۇنداق قانۇنلار پەقەت ئىجتىمائىيلىققىلا ئىگە. بۇ نۇقتىنەزەرلەر ئايرىم قانۇنلار ئۇستىدە كونكرېت تەھلىل ئېلىپ بارغاندا، يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن بەزى ھادىسىلەرنى كۆرگەن بولسىمۇ، لېكىن مۇنداق بىر پاكىتنى، يەنى مەلۇم بىر قانۇن يا كى مەلۇم بىر قانۇننىڭ بەزى ماددىلىرى ئۇنى تۈزگەن ۋە يولغا قويغان دۆلەتنىڭ ھاكىمىيىتىدىن ئايرىلسا، ئۇنىڭ مەۋجۇت بولۇپ

تۇرالمشىنىڭ مۇمكىن بۇلمەسلىكىنىڭ ئەستىن چىقارغان. مەلۇم بىر قانۇننى يېڭى بەزى قانۇن ماددىلىرىنى يەككە - يىگانە هالدا تەھلىل قىلىش بىلەنلا بولۇپ كېتىپ، ئۇلارنىڭ قانۇندىن ئىبارەت بۈتۈن ئومۇمىي گەۋدىسىنىڭ تەركىبىي قىسمى ئوپىتمىدىكى سىنىپىي خاراكتېرىنى كۆرەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، مۇقەررەر هالدا خاتا يەكۈن چىقارغان.

قانۇننىڭ سىنىپىيلىكىنىڭ مەزمۇنى نېمە؟ ئۇ سىنىپىي ئېزىش خاراكتېرى بىلەن ئوخشاشمۇ؟ يەقەت دىكتاتۇرا يۈرگۈزۈش ۋە ئېزىش جەھەتتىلا ئىپادىلىنەمدۇ؟ بۇلارغا ئىنكار شەكلىدە جاۋاب بېرىلمىدۇ. قانۇننىڭ سىنىپىيلىكى مۇنداق جايلاردا ئىپادىلىنىدۇ:

بىرىنچى، قانۇن دۆلەت تەرىپىدىن تۈزۈلگەن يېڭى ئېتىراپ قىلىنغان ۋە دۆلەتنىڭ مەجبۇرلاش كۈچىنىڭ كاپالىتى بىلەن يولغا قويۇلىدىغان ئىجتىمائىي هەرىكەت قائىدىلىرىدىن ئىبارەت. لېنىن قانۇننىڭ ماهىيىتى ئۈستىدە توختالغىنىدا مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «قانۇن دېگەن نېمە؟ قانۇن غەلىبىنى قولغا كەلتۈرگەن ۋە دۆلەت هاكىمىيىتىنى ئۆز قولىدا تۇتقان سىنىپنىڭ ئىرادىسىنىڭ ئىپادىسى.»① ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار دۆلىتىنىڭ قانۇنى شۇنداق، سوتسىيالىستىك دۆلەتلەرنىڭ قانۇنىمۇ شۇنداق. لېكىن، هۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئۆز ئىرادىسىنى قانۇن سۈپىتىدە ئىپادىلىشى ئۇ ئۆز مەيلىچە ئىش قىلسا بولىدۇ، دېگەنلىك ئەمەس. قانۇن مەلۇم بىر جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسىدىن ۋە بۇ ئىقتىسادىي تۈزۈلمە تەرىپىدىن چەكلىنىپ تۇرىدىغان مەدەنىيەت تەرەققىياتىدىن هالقىپ كېتەلمەيدۇ، هەرقانداق بىر هۆكۈمران سىنىپ قانۇن تۈزگەندە، ئۆز ئىتتىپاقداشلىرىنىڭ مەنپەئىتىنى ئىپتىبارغا ئېلىشى شەرت، بەزى چاغلاردا يەنە هۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى سىنىپلارغا مەلۇم جەھەتلەردە يول قويۇشى لازىم. قىزىلۇق جەمئىيەتنىڭ قانۇنى ئۆزىنىڭ مۇستەبىتلىكى ۋە ۋەشىلىكى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ، لېكىن، ئۇمۇ قىزىللار سىنىپىنى «ئۆزىنىڭ قوللارچە هايلىتىنى ساقلاپ قالالايدىغان شارائىت» بىلەن تەمىن ئېتىشى كېرەك.② بۇنداق قىلىشتىن مەقسەت هۆكۈمران سىنىپنىڭ ئورنىنى ساقلاپ قېلىش بولۇپ، يەنىلا هۆكۈمران سىنىپنىڭ ئىرادىسى ئەكس ئېتىتۇرۇلىدۇ. سوتسىيالىستىك قانۇننى هازىرغىچە بولغان ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ئەڭ ئىلغار قانۇن دېيىشىمىز ئۇنىڭ ئاز سانىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلارنىڭ ئىرادىسىنى ئەمەس، بەلكى مۇتلەق كۆپ سانىدىكى كىشىلەرنىڭ ئىرادىسىنى ئىپادىلىگەنلىكىگە قارىتىلغان. ئېشچىلار سىنىپى ۋە كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىرادىسىنى ئىپادىلىشى ۋە خەلق دېموكراتىيىسى دىكتاتۇرىلىقىدىكى دۆلەت ئاپپاراتىنىڭ كاپالىتى بىلەن

---

① «لېنىن تەسەررۇراتى»، ۱۶ - توم، خەنزۇچە نەشرى، ۱۵۴ - بەت.

② «ماركس - ئېنگېلس تالانما تەسەررۇراتى»، ۱ - توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، ۴۶۱ - بەت.

بولغا قويۇلۇشى دۆلىتىمىز قانۇنىنىڭ سىنىپىي خاراكتېرىنى كۆرسىتىدۇ. دۆلىتىمىزنىڭ ئاساسىي قانۇنىدا: «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى ئىشچىلار سىنىپى رەھبەرلىك قىلىدىغان، ئىشچى - دېھقان ئىتتىپاقىنى ئاساس قىلىدىغان خەلق دېموكراتىيىسى دىكتاتۇرىلىقىدىكى سوتسىيالىستىك دۆلەت» دەپ ئېنىق كۆرسىتىلگەن. دۆلىتىمىزنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنى، ھەق تەلەپ قانۇنى قاتارلىق بىر قاتار قانۇنلارنىڭ ھەممىسى خەلق دېموكراتىيىسى دىكتاتۇرىلىقىدىكى تۈزۈمنى، سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي ئاساسنى قوغدايدۇ. مۇلۇكچىلىكىدىكى مال - مۇلۇكلەرنى ۋە ئەمگەكچى ئاممىنىڭ كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى مال - مۇلۇكلەرنى، پۇقرالارنىڭ خۇسۇسىي ئىگىدارلىقىدىكى قانۇنىي مال - مۇلۇكنى قوغداشنى ئۆزىنىڭ ۋەزىپىسى قىلىدۇ. دۆلىتىمىزنىڭ «ماۋھەت ئاسراش قانۇنى»، «يىمەكلىكلەر تازىلىقى قانۇنى» قاتارلىق باشقۇرۇش خاراكتېرىدىكى قانۇنلار قارىماققا پۈتۈن جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ئورتاق مەنپەئىتىنى قوغدايدىغان تېخنىكا خاراكتېرىدىكى قانۇنلار بولۇپ كۆرۈنسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ سىنىپىي خاراكتېرى يەنىلا ناھايىتى روشەن. بىزنىڭچىدىن، بۇ قانۇنلار دۆلەتنىڭ ئاساسىي قانۇنىغا ئاساسەن، خەلقنىڭ مەنپەئىتى ۋە ئىرادىسىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى تەرىپىدىن تۈزۈلىدۇ، ئۇلار سوتسىيالىستىك قانۇن سىستېمىسىنىڭ بىر قىسمى. ئۇلارنى مۇلۇكچىلىكنىڭ خاراكتېرىدىن، دۆلەت ھاكىمىيىتىنىڭ خاراكتېرىدىن ۋە ئاساسىي قانۇننىڭ تۈپ پرىنسىپلىرىدىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ. دۆلىتىمىزنىڭ مۇھىم ئاسراش قانۇنىنىڭ 1 - ماددىسىدا: «بۇ قانۇن جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى ئاساسىي قانۇنىنىڭ 11 - ماددىسىدىكى «دۆلەت مۇھىتنى ۋە تەبىئىي بايلىق مەنبەلىرىنى قوغدايدۇ، بۇلغىنىشنىڭ ۋە باشقا ئىجتىمائىي زىياندا شلىقنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ» دېگەن بەلگىلىمىگە ئاساسەن تۈزۈلدى» دەپ بەلگىلەنگەن. ئاساسىي قانۇن سىنىپىي كۈچلەرنىڭ سېلىشتۇرما مۇناسىۋىتىنى ئەك مەركەزلىك ھالدا ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، ئۇنىڭدا، بۇلغىنىش پەيدا قىلىپ مۇھىتقا بۇزغۇنچىلىق قىلىش ئارقىلىق ئادەملەرنىڭ زەخىملىنىشى ۋە ئۆلۈپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولغانلارنى ياكى چوڭ زىيانلارنى كەلتۈرۈپ چىقارغۇچىلارنى قانۇن بويىچە مەجبۇرىي جاۋابكارلىق، ئىقتىسادىي جاۋابكارلىق، ھەتتا جىنايى جاۋابكارلىققا تارتىش لازىملىقى بەلگىلەنگەن. جىنايى جاۋابكارلىققا تارتىشتا جىنايى ئىشلار قانۇنىنىڭ ئالاقىدار ماددىلىرىغا ئاساسلىنىدۇ، جىنايى ئىشلار قانۇنى سىنىپىلىكى ئېنىق روشەن بولغان قانۇن ھېسابلىنىدۇ، بەزى دۆلەتلەرنىڭ مۇھىت ئاسراش قانۇنىنىڭ ئۆزىدە جازا پرىنسىپلىرى بەلگىلەنگەن. ياپونىيەنىڭ مۇھىت ئاسراش قانۇنىنىڭ 8 - بابىدا، مۇھىت ئاسراش قانۇنىغا خىلاپلىق قىلغۇچىلارغا بېرىلىدىغان جازا تەدبىرلىرى مەخسۇس بەلگىلەنگەن. ئىككىنچىدىن، «مۇھىت ئاسراش قانۇنى» ۋە «يىمەكلىكلەر تازىلىقى قانۇنى» قاتارلىق باشقۇرۇش خاراكتېرىدىكى

قانۇن - نىزاملاردىنمۇ مۇئەييەن مۇلۇكچىلىك مۇناسىۋەتنىڭ ئاساس قىلىدىغان ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ماركس گېرمانىيىنىڭ ئورمان ئوغرىلاش قانۇنىغا باھا بېرگەندە مەنىلىك قىسىپ مۇنداق كۆرسەتكەن: «يومىشچىكلار ئۆزى خالىغانچە قانۇن چىقىرىپ، كەمبەغەللەرنىڭ قۇرۇپ قاخشال بولۇپ قالغان شاخلارنى تېرىۋېلىش ھەرىكىتىنى جىنايەت دەپ جاكارلايدۇ، چۈنكى جىنايى ھەرىكەتنىڭ ماھىيىتى مەلۇم ماددا بۇيۇمىدىكى ئورمانلارغا زىيان يەتكۈزۈشتە ئەمەس، بەلكى ئورمانىنىڭ دۆلەت نېرۋىسىغا - مۇلۇكچىلىكىنىڭ ئۆزىگە زىيان يەتكۈزۈشتە.»① دېمەك، پۈتكۈل دۆلەت ئاپپاراتلىرىنىڭ ھەممىسى ئورمان ئېگىلىرىنىڭ مەنپەئىتىنى ئۈچۈن، كەپ تېنىڭ تىكلاش، پايلاقچىلىق قىلىش، باھا بېرىش، ساقلاش، قولغا ئېلىش ۋە چاپارمەنلىك قىلىش قاتارلىقلارغا ئايلىنىپ قالغان. نېمە ئۈچۈن شۇنداق بولىدۇ؟ بۇنىڭ سەۋەبى ئورمان ئوغرىلاش قانۇنىنىڭ ھۆكۈمران سىنىپنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلغانلىقىدۇر. ھازىرقى جەمئىيەتتە، ئورمان ئاسراش قانۇنىغا ئوخشاپ كېتىدىغان ئاشۇنداق تەبىئىي مۇھىتنى قوغداش، تەبىئىي بايلىقلارنى مۇۋاپىق ئېچىش ئىشلىرىغا دائىر قانۇن - نىزاملار ماھىيەتتە نوقۇل ھالدىكى ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنى مۇۋاپىق ئېچىش ۋە ئاسراش مەسىلىسىلا بولۇپ قالماي؛ بەلكى تەبىئىي بايلىقلارنى ئېچىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش جەريانىدا ھۆكۈمران سىنىپنىڭ مەنپەئىتىگە زىيان يېتىپ قېلىشتىن ساقلىنىش مەسىلىسى بولۇپ قالدى؛ نوقۇل ھالدىكى تېخنىكىلىق مەشغۇلات مەسىلىسىلا بولۇپ قالماي، بەلكى ئۇستقۇرۇلمىنىڭ بىر قىسمى سۈپىتىدە، باشقا قانۇن قائىدىلىرىگە ئوخشاش، دۆلەت ھاكىمىيىتىنى تەشكىللىك، سىستېمىلىق ھالدا ئېپادىلەپ، مۇئەييەن جەمئىيەتنىڭ ئېقتىسادىي بازىسىنى قاغداش ۋە راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلماقتا.

ئىككىنچى، قانۇننىڭ سىنىپىيلىكى ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ ئېقتىسادىي بازىسىنى ۋە ئۇنىڭ ئۈستىگە قۇرۇلغان ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر بىلەن ئىجتىمائىي تەرتىپلەرنى كۆچىنىڭ بارىچە قوغدىشىدا ئېپادىلىنىدۇ. ھەرقانداق جەمئىيەتتە ئۇنىڭ ئېقتىسادىي تەرەققىياتىغا ماس كېلىدىغان ئىجتىمائىي تەرتىپ بولىدۇ، بۇ جەمئىيەتنىڭ ئۆزىنىڭ داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىشى ۋە راۋاجلىنالىشىنىڭ ئالدىنقى شەرتىدۇر. ھۆكۈمران سىنىپلار ئۆزىنىڭ ئېقتىسادىي مەنپەئىتىنى قوغداش ئۈچۈن، دۆلەت بىلەن ھەرقايسى ئىجتىمائىي گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدىكى، ھۆكۈمران سىنىپلار بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى سىنىپلار ئوتتۇرىسىدىكى مەنپەئەت زىددىيىتى ۋە تىرەقۇنۇشنى قانۇن بىلەن تەڭشەپ تۇرۇشى شەرت. قانۇن قارىمۇ - قارشى سىنىپلارنىڭ ھەرىكىتىنى دۆلەت ئىرادىسى سەكلى بىلەن قائىدىگە كىرگۈزىدۇ ۋە شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنى ئىجتىمائىي فۇنكسىيىلەرنىمۇ ئۈستىگە ئالىدۇ، ماركس «كاپىتال»

---

① ماركس - ئېنگېلس تاللانمىلىرى، 1 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 168 - بەت.

دېگەن كىتابىدا مۇنداق يازىدۇ: دۆلەتنىڭ پائالىيەتلىرى پارلىق ئىجتىمائىي خاراكتېردا پارلىققا كەلگەن تۈرلۈك ئاممىۋى ئىشلارنى بېجىرىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.»① ئاممىۋى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىدىغان ئىجتىمائىي فۇنكسىيەلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.»② ئىجتىمائىي تۈرۈش-غانىدا، ئۇ تارىخىي تەرەققىياتنىڭ ھازىرقى باسقۇچىدا نىسبەتەن ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىكى ئاساسىي شەرتلەرنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن قوللىنىلغان تەدبىرلەرنى ئىبارەت، مەسىلەن، مالىيە ئىشلەپچىقىرىش ساھەلىرىنى مۇئەييەن دەرىجىدە تەڭشەپ تۇرۇش ئىجتىمائىي تۈرۈشنىڭ ئوخشاش بولمىغان ساھەلىرىنىڭ ھەمكارلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرىدىكى ئورتاق تۈرمۇش مىزانلىرىنى ساقلاپ قالىدۇ ۋە باشقىلار. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىجتىمائىي تەرتىپلەرنى قوغداشنىڭ ئېھتىياجى. ئاممىۋى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىدىغان فۇنكسىيەلەر بەزى كىشىلەر چۈشەندۈرگەندەك سىنىپىيلىكى يوق نەرسە ئەمەس، دەل ئۇنىڭ ئەكسىچە، بۇ سىنىپىي ھوكۇمرانلىقنى ۋە سىنىپىي مەنپەئەتكە بېقىنىدۇ. ئېنگېلس دەل جايىغا تەككۈزۈپ مۇنداق دېگەن: «سىياسىي ھۆكۈمرانلىق ھەممىلا يەردە مەلۇم ئىجتىمائىي فۇنكسىيەنى ئاساس قىلىدۇ، يەنە كېلىپ سىياسىي ھۆكۈمرانلىق پەقەت ئۆزىنىڭ بۇنداق ئىجتىمائىي فۇنكسىيەسىنى ئىجرا قىلغاندىلا ئاندىن ساقلىنىپ قالالايدۇ. مەدەنىيەتلىك ئەنگلىيەلىكلەرلا ھىندىستاندا بۇ نۇقتىغا ئېتىبار قىلمىدى؛ ئۇلار سۇغۇرۇش ئۆستەڭلىرى ۋە تومىلارنىڭ بۇزۇلۇپ كېتىدىغىنى بىلەن كارى بولمىدى، ھازىر ھەر دائىم ئاچارچىلىق يۈز بېرىپ تۇرغاچقا، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ھىندىستانىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ھېچبولمىغاندا ئۆزلىرىدىن بۇرۇنقى ھۆكۈمرانلىقى بىلەن ئوخشاش دەرىجىدىكى قانۇنىي كۈچكە ئېرىشتۈرەلەي-دىغان ئاشۇنداق ھەرىكەتكە سەل قارىغانلىقىنى ئەمدىلا تونۇپ يەتمەكتە.»② ئېنگېلس پېرىسىيە بىلەن ھىندىستاننى مىسالغا ئېلىپ، قايسى دۆلەتنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمىتىنىڭ قانداق گۈللەنگەنلىكى ياكى خاراب بولغانلىقىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىنىڭ ھەممىدىن ئاۋۋال دەريا - ئۆستەڭلەرنىڭ ياش مىرابى ئىمكەنلىكىنى ئاھايىتى ئېنىق بىلىدۇ. ئاممىۋى ئىشلارنى باشقۇرىدىغان فۇنكسىيەلەر دۆلەت تەشكىلىنى سىنىپتىن ھالقىغان ياكى سىنىپتىن خالى بولغان ئورگانلارغا ئايلاندۇرالمايدۇ، قانۇنىمۇ پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئىرادىسىگە ئايلاندۇرالمايدۇ. ھۆكۈمران سىنىپنىڭ مەلۇم ئىجتىمائىي فۇنكسىيەسىنى ئىجرا قىلىشتىكى مەقسىتى يەنىلا ئۆز سىنىپىغا پايدىلىق بولغان ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ۋە ئىجتىمائىي تەرتىپلەرنى قوغداش ۋە مۇستەھكەملەشتىن ئىبارەت.

① «ماركس - ئېنگېلس تاللانمىلىرى»، 25 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 432 - بەت.

② «ماركس - ئېنگېلس تاللانمىلىرى»، 4 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 219 - بەت.

قانۇننىڭ ماھىيىتىنى توغرا تونۇشنىڭ يەنە بىر ئاچقۇچى قانۇننىڭ ئىجتىمائىي ئىيلىقىنى توغرا چۈشىنىشتۇر. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، بەزى كىشىلەر قانۇن سىنىپىيلىكى بولمىغان ئىجتىمائىيلىققا ئىگە دەپ قاراپ، قانۇننىڭ ماھىيىتىنى ئۇنىڭ سىنىپىيلىكى بىلەن قارىمۇ - قارشى بولغان ئىجتىمائىيلىقى بىلەن چۈشەندۈرۈشكە ئۇرۇنماقتا. ئۇنداق بولسا، زادى قانۇننىڭ ئىجتىمائىيلىقى بارمۇ - يوق؟ ئىجتىمائىيلىق دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى نېمە؟ ئۇ سىنىپىيلىك بىلەن بىرلىككە كېلەلەمدۇ - يوق؟

بۇ سۆزنىڭ ئۆزىدىنلا بىلىنىپ تۇرۇپتىكى، قانۇننىڭ ئىجتىمائىيلىقى قانۇننىڭ ئىجتىمائىيلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ ھەقىقەتەن مەۋجۇت بولۇپ، ئۇنى ئىنكار قىلىشقا بولمايدۇ. قانۇن بىر خىل ئىجتىمائىي ھادىسە، ئۇنىڭ تەكشەش ئوبيېكتى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتتۇر، قانۇن قائىدىلىرى بىر خىل ئىجتىمائىي قائىدە بولۇپ، ئۇ جەمئىيەتتە ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ. قانۇننىڭ بۇنداق ئىجتىمائىيلىقى توغرىسىدا ھېچقاچان مۇنازىرە بولۇپ باقمىغان ئەمەس، لېكىن، قانۇن سىنىپىيلىكى بولمىغان ئىجتىمائىيلىققا ئىگە ياكى سىنىپىيلىققا قارىمۇ - قارشى كېلىدىغان ئىجتىمائىيلىققا ئىگە دېيىلىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا، مەسىلىنى كۆرۈشكە توغرا كېلىدۇ.

دەرۋەقە، قانۇن ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئىچكى مۇناسىۋەتلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى تەكشەيدىغان ئىجتىمائىي تۈرمۇش قائىدىسى، بۇ ئۇنىڭ ئىجتىمائىيلىقىدۇر. بىراق، بۇنداق ئىجتىمائىيلىق قانۇننىڭ سىنىپىيلىكى بىلەن زىت ئەمەس، بەلكى بىردۇر. قانۇن ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ تەكشىگۈچىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى ستىخىيىلىك ھالدا ئەمەس، بەلكى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئارزۇسى ۋە مەقسىتى بويىچە ئاڭلىق ھالدا تەكشەيدۇ، جەمئىيەتنى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئىرادىسى ۋە مەنپەئىتىگە ئۇيغۇنلىشىش تەرىپىگە قاراپ ئاكتىپ راۋاجلاندۇرۇپ، كىشىلەرگە ھازىرقى مەۋجۇت ئىقتىسادىي، سىياسىي ۋە قانۇنىي تەرتىپلەرنى قوبۇل قىلدۇرىدۇ. ئېنگېلس مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «دۆلەت جەمئىيەتنىڭ مۇئەييەن تەرەققىيات باسقۇچىنىڭ مەھسۇلى: دۆلەت بۇ جەمئىيەتنىڭ ھەل قىلغىلى بولمايدىغان ئىچكى زىددىيەتكە پېتىپ قېلىپ، كېلىشتۇرگىلى بولمايدىغان قارىمۇ - قارشى تەرەپلەرگە بۆلۈنۈپ كەتكەنلىكىنىڭ ۋە بۇ قارىمۇ - قارشى تەرەپلەردىن قۇتۇلۇشقا ئاجىزلىق قىلغانلىقىنىڭ ئىپادىسى. بۇ قارىمۇ - قارشى تەرەپلەر ۋە ئۇ ئىقتىسادىي مەنپەئەتلەر ئۆچۈن ئۆزئارا توقۇنۇشماقچى بولغان سىنىپلار ئۈستۈنسىز كۈرەشلەردە ئۆزىنى ۋە جەمئىيەتنى يوقىتىشقا ئېلىپ بارالمايدۇ، بۇنىڭ ئۆچۈن، توقۇنۇشنى يەسەيتىپ، ئۇنى «تەرتىپ» دائىرىسىدە تۇتۇپ تۇرالايدىغان ۋە قارىماقچا جەمئىيەتنىڭ ئۈستىدە تۇرىدىغان بىر خىل

كۆچ بولۇشى زۆرۈر.»① قانۇن قائىدىلىرى ئىرادىيەن ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى ئەكس ئەتتۈرمەيدۇ ۋە تەكشىمەيدۇ، دەپ پەرەز قىلىشقا بولمايدۇ، شۇنىڭدەك قانۇن قائىدىلىرى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ مەنپەئىتى ۋە تەلىپىنى ئىپادىلىمەي، دۆلەت ھاكىمىيىتىدىن ئايرىلغان ھالدا جەمئىيەتتە يەككە - يېگانە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، دەپ پەرەز قىلىشقىمۇ بولمايدۇ.

قانۇن جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلىشىش ئۈچۈن بارلىققا كەلگەن. مۇئەييەن جەمئىيەتنىڭ قانۇنى مۇئەييەن ماددىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ مەھسۇلى، بۇمۇ قانۇننىڭ ئېجتىمائىيلىقىدۇر، ئەمما، سىنىپىي ھۆكۈمرانلىقنىڭ ئۆزىمۇ جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلى، مۇئەييەن ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئالدى بىلەن مۇئەييەن سىنىپىي مۇناسىۋەتلەرنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ، ئىقتىسادىي جەھەتتە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان سىنىپلار دۆلەتنىن پايدىلىنىپ، سىياسىي جەھەتتە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدىغان سىنىپقا ئايلىنىدۇ ۋە ئۆزىنىڭ مۇشۇ سىنىپىنىڭ ماددىي تۇرمۇش شارائىتى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن ئىرادىسىنى قانۇن دەرىجىسىگە كۆتۈرىدۇ. قانۇننىڭ سىنىپىيلىكى بىلەن ئىجتىمائىيلىقى ئەنە شۇ نۇقتىدا بىرلىككە كېلىدۇ.

مەلۇم بىر جەمئىيەتنىڭ قانۇنىنى كونكرېت تەھلىل قىلىساق، ئۇرغۇنلىغان قانۇن - نىزاملارنىڭ مەلۇم بىر سىنىپنىڭ ئالاھىدە مەنپەئىتى ۋە تەلىپى ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئومۇرتاق مەنپەئىتى ۋە تەلىپى ئىمكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز، مەسىلەن، تەبىئىي بايلىقنى قوغداش، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بىخەتەرلىكىنى كاپالەتلەندۈرۈش، ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنى ئاسراش قاتارلىق جەھەتلەردىكى قانۇنلار ئاشۇنداق قانۇنلاردۇر، بۇمۇ قانۇننىڭ ئىجتىمائىيلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. لېكىن، ھۆكۈمران سىنىپنىڭ پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە پۈتكۈل جەمئىيەتنى ئۇنۇملۇك ھالدا باشقۇرۇش ياكى باشقۇرالماسلىقى ئۈنىڭ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى داۋاملىق ساقلاپ قېلىش ياكى قالالماسلىقىغا بېرىپ تاقىلىدۇ. تارىختا، جەمئىيەتنى ئىدارە قىلىشتا، بوشاڭلىق قىلىش، تۇپۇيلىدىن ھاكىمىيەت قولدىن كېتىپ قالغان ئىشلار ناھايىتى كۆپ. دېمەك، سىنىپىيلىكى بىۋاستە ئىپادىلەنمەيدىغان ۋە روشەن بولمىغان قانۇنلارمۇ ئالدى بىلەن ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزدە تۇتقان ئاساستا تۈزۈلىدۇ ۋە يولغا قويۇلىدۇ، قانۇننىڭ ئىجتىمائىيلىقى بىلەن سىنىپىيلىكى ئەنە شۇ نۇقتىدىنمۇ بىر بىرىگە زىت كەلمەيدۇ. قانۇننىڭ سىنىپىيلىكى بىلەن ئىجتىمائىيلىقىنى تەتقىق قىلىشتا، بىر تەرەپتىن، سىنىپىي كۆرەشنى تۇتقا قىلىۋېلىپ، قانۇننى نوقۇل ھالدا سىنىپىي كۆرەشنىڭ قورالى قىلىۋالىدىغان كۆز قاراشقا قارشى تۇرۇش لازىم، يەنە بىر تەرەپتىن، ماركسىزمنىڭ قانۇننىڭ سىنىپىيلىكى

① ماركس - ئېنگېلس تەسەررلىرى، 4 - توم، خەلىزۇچە نەشرى، 166 - بەت.

تۇغرىسىدىكى ئاساسىي پرىنسىپلىرىدا چەك تۇرۇپ، قانۇننىڭ ئىجتىمائىيلەشتۈرۈش سىنىپىيلىكىنىڭ ئۆزگىرىشىنى توغرا تونۇش لازىم.

3. ماركسىزملىق قانۇن نۇقتىسىنىدىن قارىغاندا چەك تۇرۇپ، دۆلەتنىڭ سوتسىيالىستىك قانۇن - تۈزۈملىرىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش ۋە كۈچەيتىش توغرىسىدا

ماركسىزملىق قانۇننىڭ ماھىيىتى قۇغرىسىدىكى ئاساسىي پرىنسىپلىرىدا چەك تۇرۇش دۆلەتنىڭ سوتسىيالىستىك قانۇن - تۈزۈملىرىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش ۋە كۈچەيتىش جەھەتتە ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. يولداش جىياڭ زېمىن جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 40 يىللىقىنى تەبرىكلەش يىغىنىدا سۆزلىگەن سۆزىدە، سوتسىيالىستىك دېموكراتىيىنى ۋە قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىشنىڭ ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئوخشاشلا دۆلەتنىڭ ئۇزاقمۇچە تىنچ بولۇشى ۋە گۈللەپ ياشنىشىنىڭ مۇھىم كاپالىتى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتتى. بۇقەت ماركسىزملىق قانۇن نۇقتىسىنەزىرىنىڭ يېتەكچىلىكى بولغانلىقىدىن، ئاندىن سوتسىيالىستىك قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشىنى توغرا نىشانغا ئىگە قىلغىلى بولىدۇ.

بىرىنچى، ماركسىزملىق قانۇن نۇقتىسىنەزىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئىشچىلار سىنىپى رەھبەرلىك قىلىدىغان، ئىشچى - دېھقان ئىتتىپاقىنى ئاساس قىلىدىغان خەلق دېموكراتىيىسى دىكتاتۇرىسىنى مۇستەھكەملەش ۋە كۈچەيتىش لازىم. دۆلەتنىڭ قۇرۇلغان 40 يىلدىن بۇيان، جۇڭگو خەلقى سوتسىيالىزم تۈزۈمىدە پارلاق مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈردى، سوتسىيالىزم تۈزۈمى قاتتىق سىناقلاردىن ئۆتتۇپ، ئۆزىنىڭ مۇقىم ھۆكۈمرانلىقىنى ئورناتتى، خەلقنىڭ دائىمىسى كېڭىيىپ، دىكتاتۇرىنىڭ ئوبيېكتى تارايدى. ئەسلىدىكى دۈشمەن سىنىپلار ھازىرقى ئىنتايىن ئاز سانلىدىكى دۈشمەن ئۇنسۇرلارغا ئايلاندى، بۇ تارىخىي ئىھەمىيەتلىك ئۆزگىرىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەمما، بۇ ئۆزگىرىش دۆلەتنىڭ خەلق دېموكراتىيىسى دىكتاتۇرىسىنىڭ سىنىپىي ماھىيىتىنى ئۆزگەرتمەيدى، دۆلەتنىڭ قانۇنىنىڭ سىنىپىي ماھىيىتىنىمۇ ئۆزگەرتمەيدى، دۆلەتنىڭ قانۇنى يەنىلا ئىشچىلار سىنىپى ۋە كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىرادىسىنىڭ ئىپادىسى، يەنىلا ئىشچىلار سىنىپى ۋە ئەمگەكچى خەلقنىڭ تۈپ مەنپەئىتىنى قوغدايدىغان قورال. ئۇنىڭسىپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار سىنىپ سۈپىتىدە يوقىتىلغان بولسىمۇ، لېكىن دۈشمەن ئۇنسۇرلار ۋە جەمئىيەتسىزگە قارشى ئۇنسۇرلار تېخى مەۋجۇت، ئۇلار بىزنىڭ ئىشلىرىمىزغا يەنىلا ناھايىتى چوڭ بۇزغۇنچىلىق قىلىدۇ، ئۇنىڭسىپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ تەسىرى تېخى مەۋجۇت. ئىشچىلار سىنىپى ۋە كەڭ ئەمگەكچى خەلق قانۇننىڭ سىنىپىي

ماهىيىتى توغرىسىدىكى پرىنسىپلاردا چىڭ تۇرۇپ، جەمئىيەتتىكى باشقا سىنىپلار ۋە تەبىقىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى ئۆزىنىڭ ئۇرادىسى ئارقىلىق قاتىدىكە سېلىپ ئۆزىنىڭ تارىخىي ۋەزىپىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشى لازىم.

ئىككىنچى، ماركسىزملىق قانۇن نۇقتىسىنەزەرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، سوتسىيالىستىك دېموكراتىيىنى جارى قىلىپ، ھەرخىل قانۇن - تۈزۈملەرنى مۇكەممەللەشتۇرۇش لازىم. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيان، بولۇپمۇ يېقىنقى 40 يىلدىن بۇيان، مەملىكىتىمىزنىڭ دېموكراتىيە ۋە قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشى جەھەتتە كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلۈپ، دۆلەت ۋە جەمئىيەت تۈزۈمۇشىنىڭ ئاساسلىق تەرەپلىرىدە ئاساسەن قانۇنغا تايىنىپ ئىش كۆرۈلمەدىغان بولدى، لېكىن، بىز دۆلىتىمىزنىڭ ئەھۋالىنى كۆرۈشىمىز كېرەك، دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە ۋە قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشىدا تېخىمۇ ئويلىنىشقا تېگىشلىك بولغان ئاممىلارنى كۆرۈشىمىز كېرەك، بۇلار مۇنۇلاردىن ئىبارەت: دۆلىتىمىزدە سوتسىيالىستىك تۈزۈم ئورنىتىلغان بولسىمۇ، لېكىن، ھەرقايسى تەرەپلەردىكى كونكرېت تۈزۈملەر يەنىلا تازا مۇكەممەل ئەمەس؛ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار يوقىتىلغان بولسىمۇ، لېكىن سىنىپىي كۈرەش يەنىلا مەلۇم دائىرىدە مەۋجۇت؛ ئىقتىساد، مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى جەھەتتە ئاھايىتى زور مۇۋەپپەقىيەتلەر بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەرگە قارىغاندا يەنىلا ناھايىتى چوڭ پەرق مەۋجۇت. بىزنىڭ دۆلىتىمىز بىرلىككە كەلگەن سوتسىيالىستىك دۆلەت بولغان بولسىمۇ، يېرى كەڭ، ئاھالىسى كۆپ بولۇپ، سىياسىي، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەرەققىياتى تەكشى ئەمەس، مەملىكىتىمىز شاناملىق مەدەنىيەتكە ۋە ئۇزاق تارىخىي ئەنئەنىگە ئىگە بولسىمۇ، فېئودالىزىم جەمئىيەت تارىخىنىڭ ناھايىتى ئۇزاق داۋام قىلغانلىقى تۈپەيلىدىن، دېموكراتىيە ۋە قانۇنچىلىق ئەنئەنىسى كەم. مانا مۇشۇ ئاممىلار مەملىكىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە ۋە قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشىدا، ئەمەلىيەتنى چىقىش قىلىپ، سوتسىيالىزم نىشانىنى بويلاپ، رەھبەرلىكى بولغان ھالدا تەرتىپلىك ئىلگىرىلەش لازىملىقىنى بەلگىلەيدۇ. سوتسىيالىزم نىشانى دېگىنىمىز كەڭ خەلقنىڭ ئۇرادىسى ۋە مەنپەئىتىنىڭ دۆلەت ۋە جەمئىيەت تۈرمۇشىدا ھەقىقىي تۇرده گەۋدىلىنىشىگە كاپالەتلىك قىلىش دېگەنلىكتۇر. كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ بەزى ئىشلىرىنى ئەينەك قىلىشقا بولمايدۇ، لېكىن كۆچۈرۈپ كېلىشكە ھەرگىز بولمايدۇ. بىز سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە بىلەن كاپىتالىستىك دېموكراتىيىنىڭ چېگرىسىنى، سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە بىلەن چەكتىن ئاشقان دېموكراتىيىلىشىشنىڭ ۋە ھۆكۈمەتسىزلىكنىڭ چېگرىسىنى ئېنىق ئايرىشىمىز لازىم.

ئۈچىنچى، ماركسىزملىق قانۇن نۇقتىسىنەزەرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، دۆلەتنىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇش فۇنكسىيەسىنى، سوتسىيالىستىك

تۈزۈمنىڭ ئەۋزەللىكىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش لازىم. مەملىكىتىمىزنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئىشلىرىنىڭ چوڭقۇر راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىۋە مەدەنىيەت قاتارلىق ھەرقايسى ساھەلەردىكى ئىشلارنى باشقۇرۇش فونكسىيىسى ناھايىتى زور دەرىجىدە راۋاجلاندى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئىقتىسادىي ساھەگە دائىر قانۇنلار دۆلىتىمىزنىڭ قانۇنلىرىدا خېلى زور سالماقنى ئىگىلىدى. مەدەنىيەت، مائارىپ، پەن - تېخنىكا قاتارلىق ساھەلەرگە دائىر قانۇنلارمۇ خېلى زور دەرىجىدە كۆپەيدى. بۇ بىزنىڭ قانۇنلىرىمىزنىڭ خاراكتېرىنىڭ ئۆزگەرگەنلىكىدىن ئىبارەت، يەنى قانۇنلىرىمىزنىڭ ساھەسىنىڭ ئەۋزەللىكىنىڭ تولۇق جارى قىلدۇرۇلغانلىقىدىن بولغان ئىشتۇر، سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىمۇمىي مۇلۇكچىلىك ئاساسىدىكى ئىقتىسادىي بازىس ئۈستىگە قۇرۇلغان بولىدۇ، دۆلەتنىڭ رەھبىرىي سىنىپى بولغان ئىشچىلار سىنىپى ئىنسانىيەتنىڭ ئىلغار مەنپەئىتىنىڭ ۋەكىلى، ئۇلار كونا دۇنيانى بۇزۇپ تاشلاش ئىقتىدارىغىلا ئىگە بولۇپ قالماي، يەنە لكى ئىقتىساد، مەدەنىيەت ۋە تۇرلۇك ئىجتىمائىي ئىشلارنى ياخشى باشقۇرۇپ، جەمئىيەتنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشىنى ئىنتايىن زور دەرىجىدە گۈللەندۈرۈش ئىقتىدارىغىمۇ ئىگە.

«قانۇنشۇناسلىق تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1990 - يىل 3 - سانىدىن تەرجىمە قىلىندى.

قېيۇم قۇربان تەرجىمىسى

# ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئىدىيىۋى - پىسخىك ئالاھىدىلىكلىرىنى توغرا ئىگىلەپ، سىياسىي - ئىدىيىۋى تەربىيىنى كۈچەيتىش توغرىسىدا

ئىلھام ياسىن

پارتىيىنىڭ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېت 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيانقى تارىخ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىشتىن ئىبارەت يېڭى دەۋرگە كىردى. ئومۇمىيۈزلۈك ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش ۋە ئىشىكنى سىرتقا ئېچىۋېتىش سىياسىتىنىڭ يولغا قويۇلۇشى بىلەن، 90 - يىللاردىكى ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىدا تۈرلۈك پىسخىك ئالاھىدىلىكلەر، ئاڭ فورماتسىيىسىنىڭ كۆپ خىللىقى ۋە مۇرەككەپلىكى كېلىپ چىقتى. بۇ ھال بىزدىن ئالىي مەكتەپلەردىكى ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيە خىزمىتىنى يېڭىلاش ۋە كۈچەيتىشنى تەلەپ قىلدۇ. يېڭى دەۋرنىڭ تەلىپىگە ماس ھالدا ھازىرقى دەۋردىكى ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ياش ئالاھىدىلىكى ۋە ئىدىيىۋى ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن كۆپ خىل جانلىق شەكىللەرنى قوللىنىپ، بايرەقى روشەن ھالدا ماركسىزمنىڭ ئاساسىي قائىدىسى ۋە ئاساسىنى يەلپۈگۈچ قىلغان تەربىيىنى، ۋەتەنپەرۋەرلىك، كوللېكتىۋىزملىق تەربىيىسى ۋە ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش، جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىش تەربىيىسىنى ھەمدە ئىنقىلابىي ئەنئەنە تەربىيىسىنى قانات يايدۇرۇش، بۇ ئارقىلىق ئەخلاق - پەزىلەت، ئىنقىلابىي غايە ۋە كومۇنىزملىق كىشىلىك تۇرمۇش قارىشىنى تۇرغۇزۇشقا، ھۆكۈمەتسىزلىك ۋە شەخسىيەتچىلىكنى تۈگىتىشكە يېتەكلەش كېرەك. بولۇپمۇ نۆۋەتتىكى ئەمەلىي ئەھۋالغا ئاساسەن ھەرقايسى ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ياش ئالاھىدىلىكى ۋە تۈرلۈك پىسخىك ئالاھىدىلىكىنى توغرا، ئەتراپلىق كۆزىتىپ ۋە ئىگىلەپ، ئۇلاردا نۆۋەتتە مەۋجۇت بولۇۋاتقان تۈرلۈك ئىدىيىۋى مەسىلىلەر، نەزەرىيىۋى مەسىلىلەر ۋە ئەمەلىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىدىيىسىنى ماركسىزم - لېنىنىزم ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى ۋە سوتسىيالىزم پرىنسىپلىرى بىلەن قوراللاندۇرۇپ، توغرا دۇنيا قاراش، كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى، قىممەت قارىشى ۋە ئۇلۇغۋار غايە تىكلەشكە يېتەكلىشىمىز ئۇچۇن ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيە خىزمىتىنى ھەقىقىي تۈردە كۈچەيتىشىمىز كېرەك.

تۆۋەندە مەن كۆپ يىللاردىن بۇيانقى ئوقۇتۇش ئەمەلىيىتىدە ھېس قىلغانلىرىم ئاساسىدا ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ پسىخىك ئالاھىدىلىكى ھەمدە ئۇلاردا ساقلىنىۋاتقان ئىدىيىۋى ۋە ئەمەلىي مەسىلىلەر ئۈستىدە ئۆزەمنىڭ پىكرىمنى قاراشلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتىمەن.

## 1. ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ پسىخىك ئالاھىدىلىكلىرى

ئالىي مەكتەپلەردىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ يېشى ئادەتتە 17 ياشتىن 24 ياشقىچە بولغان ئاربلىقتا بولىدۇ. ئۇلار ھازىرقى زامانداشلىرىنىڭ بىر ئەۋلاد ياشلارنىڭ مۇنەۋۋەر قىسمى بولۇپ، مۇھىم تارىخىي ۋەزىپىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان. ئۇلارنىڭ مەكتەپتىكى مەزگىلى دەل ھەر خىل بىلىم ۋە ماھارەتلەرنى ئىگىلەپ، ئەخلاقىي، ئەقلىي، جىسمانىي ۋە گۈزەللىكتىن ئىبارەت كۆپ تەرەپتىن ئومۇميۈزلۈك تەرەققىي قىلىپ، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ لايىقەتلىك ئىختىساس ئىگىسى بولۇپ يېتىشىپ چىقىشىنىڭ تەييارلىق باسقۇچى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بەزى پسىخولوگلار كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى ياشلىق دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە شەكىللىنىدۇ؛ ياشلىق دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، يەنى دەل ئالىي مەكتەپنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدا ئاساسىي جەھەتتىن مۇقىملىشىدۇ؛ شۇڭا، ئالىي مەكتەپ باسقۇچى ياش ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەزىلىۋولگىيە ۋە پسىخولوگىيە جەھەتلەردە ئۆسۈپ يېتىلىشى تېز، ئۆزگىرىشى چوڭ بولىدىغان، كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى شەكىللىنىپ ئاساسىي جەھەتتىن مۇقىملىشىدىغان ھالقىلىق مەزگىل، دەپ قارايدۇ. چۈنكى بۇ مەزگىلدە ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەزىلىۋولگىيە جەھەتتە ئۆسۈپ يېتىلىشى تېز بولۇپ، شەرتلىك رېپلىكىسنىڭ شەكىللىنىشى ناھايىتى مۇرەككەپ ھەم ناھايىتى ئېنىق، بەدەنىنىڭ ئۆسۈشى ئاساسىي جەھەتتىن پىشىپ يېتىلگەن، 2 - سىگنال سىستېمىسى ناھايىتى مۇھىم تەڭشەش رولىنى ئوينايدىغان بولىدۇ. ئۆزىنى بىلىشى يېڭى باسقۇچقا تەرەققىي قىلىپ ئۆزى بىلەن ئەتراپتىكى شەيئىلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا ھەل قىلالايدىغان، كۆزىتىش ۋە تەپەككۇر قىلىش سەۋىيىسىنى يېتىلدۈرەلەيدىغان، ھەر خىل ئىجتىمائىي مىزانلارنى ئورنىتالايدىغان، ئورنىتىلغان شۇ ئىجتىمائىي مىزانلار ئارقىلىق ھەر خىل ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى ئۆلچەپ ئۆزلىرىگە توغرا تۇرمۇش يولى تاللىيالايدىغان دەرىجىگە راۋاجلىنىدۇ. ئومۇمەن، ھازىرقى ئالىي مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلارنىڭ پسىخىك ئالاھىدىلىكلىرى تۆۋەندىكى بىرنەچچە تەرەپتە كونكرېت ئىپادىلىنىدۇ.

1) ئۆز - ئۆزىنى بىلىش جەھەتتە ئۆز - ئۆزىنى تەرەققىياتىش ئېڭى كۈچىيىدۇ. چۈنكى ياشلىق دەۋرىدە تۇرغان ھەربىر ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى

ئالمي مەكتەپنىڭ دەرۋازىسىدىن كىرىشى بىلەنلا ئالدى بىلەن ئۆز - ئۆزىگە «مەن ئالمي مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى بولۇپ قالدىم، فاندا‌ق ئىرقۇشۇم كېرەك»، «قاندا‌ق ئادەم بولۇپ چىقىشىم كېرەك» دېگەنگە ئوخشاش بىر قاتار سوئاللارنى قويىدۇ. بۇ مەسىلىلەرگە جاۋاب بېرىش مۇقەررەر ھالدا ئۆز - ئۆزىنى بىلىش مەسىلىسىگە بېرىپ چېتىلىدۇ. ئوقۇغۇچىلار بولسا دائىم تولۇپ تاشقان قىزغىنلىق ۋە جىددىي ھالدا بۇ مەسىلىلەرنى ئويلىنىپ، كۆپىنچە ھاللاردا قانائەتلىنەرلىك ياكى نىسبەتەن قانائەتلىنەرلىك جاۋابقا ئېرىشىشنى كۆچلۈك ئارزۇ قىلىدۇ. نەتىجىدە ئۆلارنىڭ ئۆز - ئۆزىنى بىلىش زۆرۈرىيىتى روشەن ئىپادىلىنىپ چىقىدۇ. كېيىنكى مەزگىللەردە مەكتەپتىن ئىبارەت ئالاھىدە تۇرمۇش ئۆلارنىڭ ئۆز - ئۆزىنى بىلىش سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، باشقىلارنىڭ ئۆز ئۇستىدىكى باھاسىنى پەقەتلا پايدىلىنىش ماتېرىيالى قىلىپ، ئۆزى بىلەن ئەتراپىدىكى ساۋاقداشلىرىنى ئاڭلىق ھالدا سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ئۆزىگە توغرا باھا بېرىش ۋە ئۆزىنى نىسبەتەن ئەتراپلىق بىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۆزلىرىگە باھا بېرىش جەريانىدا كۆپرەك نۇقتىلار ۋە قاتلاملاردىن ئۆزىنى كۆزىتىپ ۋە تەسەۋۋۇر قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئوبرازىنى لايىھىلەيدۇ. ئۆزىنىڭ ئوبرازى پەقەت ناشقى قىياپەت بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن بەلكى ئىچكى ئامىل مەسىلەن، زېھنى كۈچ، ئىقتىدار، خاراكتېر قاتارلىق ئامىللارغا ئەھمىيەت بېرىشكە كېڭىيىدۇ. بۇ ئۆلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئوبرازىغا نىسبەتەن مول مەزمۇنلارنى قوغلىشىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئۆلارنىڭ ئۆز - ئۆزىنى بىلىش جەھەتتىكى ئوبيېكتقا نىسبەتەن باھا بېرىش ئۇسۇلىنىڭ تەدرىجىي مۇكەممەللىشىشى، ئىدىئالىي تۇرمۇش تەجرىبىسىنىڭ بېيىشى، ئەقلىي كۆچىنىڭ راۋاجلىنىشى ئىرادە - ئارزۇلىرىنىڭ نىسپىي ھالدا مۇقىملىشىشى، شۇنداقلا مۇستەقىللىق ھېسسىياتى، ئۆزىگە ئىشىنىش ۋە باشقىلارنى بىسىپ چۈشۈش ئىرادىسىنىڭ كۈچىيىشى سەۋەبىدىن ئۆزىگە بەرگەن باھاسىنىڭ ئوبيېكتىپلىق دەرىجىسى تەدرىجىي يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، ئۆز - ئۆزىنى بىلىش ۋە تەربىيىلەش جەھەتتە خېلىلا ئاكتىپلاشقان ئىگە بولىدۇ. ھەرقانداق بىر ئىشتا قوشۇمچە رولنى ئۇستىگە ئېلىشنى خالىماستىن، بەلكى ئاساسىي رولنى خۇشاللىق بىلەن ئۇستىگە ئېلىشنى ئارزۇ قىلىدۇ. نەتىجىدە بىرەر ئىشتا ئۆزىنىڭ سۆز - ھەرىكەتلىرىدە دىققەت قىلىنمىغان ھەتتا ناچار ئاقىۋەتلەرنى پەيدا قىلىدىغان نۇقتىلار بولۇپ قالسا، شۇ ھامانلا خاتىرجەمسىزلىك ۋە ئەزا تارتىش ھېسسىياتىدا بولىدۇ. لېكىن ئۆلارنىڭ بەزى تەلەپلىرى (مۇۋاپىق بولسۇن ياكى مۇۋاپىق بولمىسۇن) قانىدۇرۇلماي قالسا، ھېسسىياتى جانلىنىپ كېتىپ، ئاسانلا بەزى بىر تەرەپلىمە، ئەخمىقانە ئىشلار ياكى يامان ئىشلارنى قىلىپ قويىدۇ. چۈنكى ئۆلارنىڭ ئۆزىنى تەربىيىلىشى بەزى ھورۇنلۇق تۇسىنى ئالغان بولۇپ، بىر تەرەپتىن، ئۆزىنى كۆپىتۈرۈپ دائىم

ئۆزى توغرا دەپ قارىغان سۆز ھەرىكەتتە چىڭ تۇرىۋالمىدۇ، ئۆزىنىڭ خاتالىقلىرىنى يېپىپ، ئوبيېكتىپ جەھەتتە ئۆزىنى دالدىغا ئېلىشقا تىرىشىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، بەزى ئوقۇغۇچىلار پەقەت ئۆزىنى تۇتۇۋېلىشنىلا تەشەببۇس قىلىپ، باشقىلارنىڭ يارىدەمنى چەتكە قېقىپ، سىرتقى تەرىمىيە ئامىلىنى ئاكتىپ ھالدا ئۆز - ئۆزىنى تەربىيىلەشنىڭ يەنە بىر مۇھىم ئامىلىغا ئايلاندۇرمايدۇ. ئەكسىچە ئۇنى دائىم ئۆزىنى بوغىدىغان سىرتماق دەپ قاراپ، ئۇنىڭدىن قۇتۇلۇشنى ئومىد قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا تەربىيە ئېلىپ بارغاندا ئۇلارنىڭ ئۆز - ئۆزىنى كونترول قىلىش ئىقتىدارىنى كۈچەيتىپ، ئۆزلىرى تەسەۋۋۇر قىلغان گۈزەل ئارزۇلىرىنىڭ ھەم ئوبيېكتىپ شارائىتنىڭ چەكلىمىسىگە، ھەم سۇبيېكتىپ شارائىتنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ دائىم ئەگرى - توقاي يوللارنى بېسىپ ئۆتىدىغانلىقى سەۋەبىدىن، ھەرقانداق بىر ئىشتا ھەدەپلا ئالدىراپ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشقا ئۇرۇنۇش مۇقەررەر ھالدا ئۆزىنى تىزگىنلىيەلمەي، بەزى ئەخمىقانە ئىشلارنى قىلىشقا ئېلىپ بارىدىغانلىقىنى تونۇپ يېتىشكە يارىدەم بېرىش، ئۆز - ئۆزىنى بىلىشنىڭ چەكسىز كېڭىيىپ كېتىشىنى چەكلەپ، ئۆز - ئۆزىنى بىلىشنىڭ تەرەققىياتى كىشىلەرنىڭ ئىرادىسىگە باغلىق بولمايدىغان ئوبيېكتىپ مەۋجۇدىيەت ئىكەنلىكىنى تونۇتۇپ، ئۆز - ئۆزىنى بىلىش جەھەتتىكى ساغلام بولمىغان تەرەپلەرنى چەكلەش ۋە تەدرىجىي تۈگىتىش كېرەك.

2) ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ تەپەككۇر قابىلىيىتى ئالاھىدە بىر خىل ئەندىزە بولۇپ شەكىللەنگەن. چۈنكى ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت ۋە جەمئىيەتنى بىلىش پائالىيىتى ئومۇمەن تەپەككۇر قىلىش ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئادەملەرنىڭ تەپەككۇرىمۇ ھەرقانداق بىر ئوبيېكتىپ شەيئىنىڭ ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى ھەرىكەت ھالىتىنى ساقلاپ قالىدىغان ئالاھىدىلىكىگە ئېگە بولغىنىغا ئوخشاش بىر خىل ئالاھىدىلىككە ئېگە بولۇپ، ئۇ ھەم ئېلگىرىكى ئەمەلىيەت ۋە بىلىشنىڭ نەتىجىسى، ھەم يېڭى بىلىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تەپەككۇرنىڭ بۇ خىل ئالاھىدىلىكى تەپەككۇرنىڭ ئەندىزىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار ئېگىلىگەن بىلىم ۋە تۇرمۇش تەجرىبىسىنىڭ كۈچەيمىشىگە ئەگىشىپ، بۇ خىل ئالاھىدە تەپەككۇر ئەندىزىسىنىڭ يارىدىمى بىلەن ئۇلارنىڭ ئەسلىدىكى بىۋاسىتە پائالىيەت تەپەككۇرى ۋە ئوبرازلىق تەپەككۇرى تەدرىجىي ھالدا «ئىككىنچى سەپ» كە ئۆتۈپ، ئۇنىڭ ئورنىنى ئابستراكت الوگىكىلىق تەپەككۇر ئىگىلەيدۇ. بولۇپمۇ «غايىۋى مەن» بىلەن «رېئال مەن» توقۇنۇشۇپ قالغان ۋاقىتتا بۇ خىل ئۆزگىرىش تېز لىشىپ، ئالدى بىلەن تەپەككۇر جەھەتتە بۆسۈش بولىدۇ. نەتىجىدە باشقىلارنىڭ كۆز قارىشىغا ئاسانلا ئىشەنىپ كەتمەيدىغان، باشقىلار تەرىپىدىن چىقىرىلغان تەييار يەكۈنىنى شۇ پېتى قوللىنىشنى خالىمايدىغان ھەم ئاددىي ھالدىكى ھادىسىلەر تىزمىسىغا

قانائەتلەنمەيدىغان، بەلكى شەيئىلەرنىڭ سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتىنى، شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتى ۋە قانۇنىيىتىنى ئېچىپ تاشلاپ، نەزەرىيە جەھەتتە چوڭقۇرلۇققا ئىگە بولۇشنى تەلەپ قىلىدىغان، شۇ ئارقىلىق ئىزدىنىش جەريانىدا ئۆزلىرىنىڭ قىممىتىنى ئۆلچىيەلەيدىغان بولىدۇ. شۇنداقلا شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتى ۋە قانۇنىيىتىنى بىلىش ۋە ئىزدىنىش جەريانىدا پىكىر يۈرگۈزۈشتىن ئىز قالدۇرۇشنى ھەمدە بىر تۈرلۈك ئۇدۇل يولنىڭ بولۇشنى، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئاددىيلاشتۇرۇلۇشى مۇھەككەپ ھادىسىلەرنى ئېپادىلەشنى، قىسقىراق سۆز - جۈملە ۋە بەلگىلەرنىڭ كۆپەيتىلىشى ئۇچۇر ۋە بىلىملەرنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشىنى ئۇيغۇر قىلىدۇ. قىسقىسى، ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى مەكتەپتىن ئىبارەت ئالاھىدە مۇھىتتا ئۆگىنىش ۋە جەمئىيەت بىلەن ئارىلىشىش ئارقىلىق نىسبەتەن كۆپرەك ئابستراكت ئۇقۇم، ئاساسىي قائىدە - قانۇنىيەت ۋە فورمۇلالارنى ئىگىلەيدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ شەيئىلەر ئوستىدىن سىستېمىلىق ھالدا نەزەرىيە جەھەتتە ئىسپاتلاش ئېلىپ بېرىش خاراكتېرىدىكى تەپەككۇر پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بېرىشىغا ياردەم بېرىپ، تەپەككۇرنىڭ مۇستەقىللىقىنى يۇقىرى كۆتىرىدۇ. نەتىجىدە نەزەرىيىۋى تەپەككۇرنىڭ راۋاجلىنىشىنى تەپەككۇردىكى ئىجادچانلىقنى كۈچەيتىپ، مەسىلىلەرگە يولۇققاندا ئۆزىگە خاس ھەل قىلىش چارىلىرى ۋە يېڭى پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويالايدىغان قىلىدۇ. شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئەقلىي پائالىيىتى ئاددىي ھالدىكى ئۇچۇر ۋە بىلىملەرنى ئىگىلەش پائالىيىتىدىن تەپەككۇر ئارقىلىق پىششىقلاپ ئىشلەپ، بەزى ئۆزىگە خاس يېڭى كۆز قاراشلانى ئوتتۇرىغا قويۇش پائالىيىتىگە ئۆزگىرىدۇ. لېكىن تەپەككۇرنىڭ مۇستەقىللىقى ئۇلارنىڭ كۆڭلىدىكى بىكىنمەچىلىكنى پەيدا قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن بەزى مەسىلىلەرنى يۈزەكى ۋە بىر تەرەپلىمە ھالدا چۈشىنىۋېلىپ ئۇنىڭدىن خاتا يەكۈن چىقىرىدۇ. مەسىلەن: بەزى ساۋاقداشلار سوتسىيالىزمنىڭ ئۆزەل ياكى ئەۋزەل ئەمەسلىكىنى سېلىشتۇرغاندا، كاپىتالىزمنىڭ ھازىرقى تەرەققىيات ئەھۋالىنىلا كۆرۈپ، ئۇنىڭ ئۆتمۈشى ۋە تارىخىي يۈزلىنىشىگە سەل قارايدۇ. سوتسىيالىزمنىڭ ھازىرقى بەزى مۇكەممەل بولمىغان تەرەپلىرىنىلا كۆرۈپ، ئۇنىڭ بارلىققا كېلىشتىن بۇرۇنقى تارىخىي ئەھۋالى ۋە بارلىققا كەلگەندىن كېيىنكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە، شۇنداقلا ئومۇمىي يۈزلىنىشىگە سەل قارايدۇ. سوتسىيالىزمنى پەقەت تەرەققىي قىلغان كاپىتالىستىك دۆلەتلەر بىلەنلا سېلىشتۇرۇپ، تەرەققىي قىلمىغان كاپىتالىستىك دۆلەتلەر بىلەن سېلىشتۇرۇشقا سەل قارايدۇ. نەتىجىدە، كاپىتالىزم سوتسىيالىزمدىن ئەۋزەل، دېگەن خاتا يەكۈننى چىقىرىدۇ. شۇڭا، ئۇلار مەسىلىلەرگە پەقەت ئۆزلىرىنىڭ تەپەككۇر ئەندىزىسىگە تايىنىپلا باھا بېرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ دېئالېكتىك ماتېرىيالىزمنى، ئۆزىنىڭ يېتەكچى ئىدىيىسى قىلىپ شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتىنى ئومۇمىيۈزلۈك ۋە چوڭقۇر تونۇپ، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدىگەن ھالدا

مەسىلىلەرنى تەھلىل قىلىش ۋە مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشقا ياردەم بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدە تەپەككۇر ئەندىزىسىنىڭ تەرەققىي قىلىشىنى قولغا كەلتۈرۈش كېرەك.

3) ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ھېسسىيات جەھەتتە ناچار كەيپىياتنى ئۆزلۈكسىز تەكشەپ تۇرىدۇ. ھەرقانداق بىر ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا ئەترابىدىكى ئادەم ۋە شەيئىلەرگە قارىتا ھەم ئىچكى چۈشەنچىگە، ھەم سۇبېيېكتىپ پوزىتسىيىگە ئىگە بولىدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ كەيپىيات ۋە ھېسسىياتىنى پەيدا قىلىدۇ. تەپەككۇر ئەندىزىسىنىڭ ئورنىتىلىشىغا ئەگىشىپ كەيپىيات ۋە ھېسسىياتنىڭ تەرەققىياتى ئىلگىرى سۈرۈلىدۇ ۋەئالىي مەكتەپتىن ئىبارەت ئالاھىدە تۈرمۇشتا كەڭ ۋە تولۇق ئىپادىلىنىپ چىقىدۇ. چۈنكى ئۇلارنىڭ فىزىئولوگىيىلىك ئۆزگىرىشى ۋە ئىجتىمائىي تەلىپى مۇئەييەن دەرىجىگە يېتىپ، ھەر خىل ئارزۇ ۋە يېڭى تەلەپلەرنى پەيدا قىلغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ ھېسسىياتى مول مەزمۇنغا ئىگە بولىدۇ. بۇ ئۇلاردا قىممەتلىك سىياسىي قىزغىنلىق، ۋەتەن ۋە مىللەتنى قىزغىن سۆيۈش، جەمئىيەتنىڭ ئالغا بېسىشىنى ئۈمىد قىلىش، ھەقىقەتكە ئىنتىلىش، كىشىلىك تۈرمۇشنى تەھلىل قىلىشتەك ھېسسىياتنى پەيدا قىلىدۇ. بۇنداق ياخشى ھېسسىيات توغرا كىشىلىك تۈرمۇش قارىشى ۋە ئەقىل ئىدرەكنىڭ يېتەكچىلىكىدە قىزغىنلىق ۋە ئالغا ئىنتىلىشنى قوزغىتىدۇ. لېكىن ئۇلار بەزىدە ساغلام بولمىغان ھېسسىيات ۋە كەيپىياتلارنى پەيدا قىلىدۇ. مەسىلەن: ئۆز - ئۆزىنى ۋە شەخسنى ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرۈپ، «ئادەمنىڭ ماھىيىتى ئۆز مەنپەئىتىنىلا كۆزلەش» دېگەنگە ئىشىنىپ، ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ياكى ئۆزئارا قارشىلىشىش ياكى ئۆزئارا پايدىلىنىش مۇناسىۋىتى دەپ قارايدۇ. بۇ ئالىي مەكتەپلەردىكى بەزى ناچار كەيپىياتنى ھەمدە ئۇنىڭدىن كېلىپ چىقىدىغان يامان ئاقىۋەتلەرنى پەيدا قىلىدۇ. بۇنىڭغا ئۆتكەن يىل ئېتىياز ۋە ياز ئارىلىقىدا يۈز بەرگەن مالىمانچىلىق، بېيجىڭدا يۈز بەرگەن ئەكسىلئىنقىلابىي توپنىلاڭ مىسال بولالايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ مەسىلىلەرگە يولۇققاندا ئۇنى غايە يۈكسەكلىكىگە كۆتۈرۈپ بىلىش، يۈزەكى نەرسىلەرگە ئېسىلمۇۋېلىپ ماھىيەتلىك نەرسىلەرگە ئىھەمىيەتسىز قاراشتەك بىر تەرەپلىمىلىكىنى تۈگىتىشكە ياردەم بېرىپ، ئۇلاردا تۇغرا دۇنيا قاراشنى تەرغىۋىشى، بىرەر ئىشقا يولۇققاندا ئالدى بىلەن «نېمە ئۈچۈن؟» دېگەنگە ئوخشاش سۇئالالارنى كۆپرەك قويۇپ، ھېسسىياتقا بېرىلىپلا ئىش قىلىش روھىي ھالىتىدىن ساقلىنىشقا ياردەم بېرىش كېرەك.

4) تەسەۋۋۇر كۆچى جانلىنىپ، غايىسى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈش ھالىتىدە تۇرىدۇ. ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ شەيئىلەرنى كۆزىتىش ئىقتىدارى ۋە ئەستە ساقلاش كۆچىنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن ئۇگىنىش ۋە تۇرمۇش جەريانىدا مول مەزمۇنلۇق

ۋە جانامق تەسۋىرىي ماتېرىياللارنى توپلاپ، تەسەۋۋۇرنىڭ قايتا پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن شەرت - شارائىت يارىتىدۇ ھەمدە ئابستراكت تەپەككۇرنىڭ تەرەققىياتى ئۈلارنىڭ تەسەۋۋۇر جەريانىدا تىپىك ئوبراز يارىتىش سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرىدۇ. نەتىجىدە ئۈلار ئۆزلىرى ياراتقان تىپىك ئوبرازلار ئارقىلىق ئوبيېكتنىڭ ماھىيىتى ۋە قانۇنىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ تەسەۋۋۇر ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرىدۇ. بۇنداق تەسەۋۋۇر ئىقتىدارى كۆپىنچە ھاللاردا ئۈلارنىڭ مول مەزمۇنلۇق غايىسىدە ئىسپاتلىنىدۇ. غايىسە دېگىنىمىز — كىشىلەر ئەمەلىيەت جەريانىدا شەكىللەندۈرگەن مەلۇم نىشان بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان، ھەم ئەمەلگە ئېشىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان، كەلگۈسىگە تەلپۈنۈش ۋە ئىنتىلىش بولۇپ، ئۇ تۇغما مەۋجۇت بولىدىغان نەرسە بولماستىن، بەلكى بىلىمنىڭ كېڭىيىشى ۋە چوڭقۇرلىشىش ھەم ئىجتىمائىي تۇرمۇش تەجرىبىسىنىڭ ئۆزلۇكسىز كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ پەيدا بولىدۇ. ئالىي مەكتەپلەردىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ غايىسى تەرەققىي قىلىش باسقۇچىدا تۇرغانلىقتىن، ئۈلارنىڭ غايە قارىشى بىلەن كىشىلىك تۇرمۇش قىممىتى قارىشى زىچ بىرلەشكەن بولۇپ، باشلانغۇچ - ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا قارىغاندا ئۈلارنىڭ غايىسى مەيلى مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن بولسۇن يىراق تەرەققىيات سەۋىيە جەھەتتىن بولسۇن بەزى يېڭى ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولىدۇ. يەنى ئۈلار كەلگۈسىگە نىسبەتەن تولۇپ - تاشقان ئىشەنچىگە ئىگە. شۇڭا مۇتلەق كۆپ سانلىكى ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئەتىگە نەزەر تاشلاپ ئۆزى نۆۋەتتىكى كۆرەش نىشانىنى تالىلاشنىڭ مەۋقەسى قىلىدۇ. ئۈلار جەمئىيەتنىڭ ھۆجەيرىسى بولغان مەكتەپتىن ئىبارەت ئالاھىدە مۇھىتتا ياشىغانلىقتىن ئىجتىمائىي غايە، كەسىپىي غايە ۋە تۇرمۇش غايىسىگە ئىگە بولىدۇ. يەنى ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەندىن كېيىنكى ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشى ھەم مۇھەببەت، نىكاھ، ئائىلە قاتارلىق جەھەتلەرنى تەسەۋۋۇر قىلىپ ئۆزىنىڭ تۇرمۇش غايىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ. مەكتەپتە ئوقۇغۇچىلار ھەر خىل بىلىم ۋە ماھارەت ئاساسىدا كەلگۈسىدە ئۆزى شۇغۇللىنىدىغان كەسىپى جەھەتتە مەلۇم دەرىجىگە يېتىش ھەم مەلۇم نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈشنى ئارزۇ قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۆزىنىڭ كەسىپىي غايىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ. شۇنداقلا ئۈلارمۇ جەمئىيەتنىڭ ئەزاسى بولغانلىقتىن، نۆۋەتتىكى ئىجتىمائىي تۇزۇم، جەمئىيەت قۇرۇلمىسى ۋە جەمئىيەتنىڭ قىيابېتىمىگە كۆڭۈل بۆلۈپلا قالماستىن، بەلكى كەلگۈسىدىكى ئىجتىمائىي تۇزۇمگىمۇ كۆڭۈل بۆلىدۇ. لېكىن يەنە بىر قىسىم ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى كەلگۈسىنى تەسەۋۋۇر قىلىش جەريانىدا قولىدىن كەلمەيدىغان ئىشقا ئېسىلىۋالغانلىقتىن، ئۈلارنىڭ غايىسى قويۇق رومانتىك تۈس ئالغان بولىدۇ، پەقەت شەخسىي نەپسىلا قوغلىشىدۇ. نەتىجىدە خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىش ۋە دۆلەت مەنپەئىتىگە بويسۇنۇش قارىشى ئاجىزلىشىدۇ ياكى ئالىي مەكتەپنى بىر «تۆمۈر

تاۋاق» دەپ قاراپ، پەقەت ھوزۇر - ھالاۋەتىنلا قوغلىشىپ، ئۆزىگە بولغان تەلەپنى بوشاشتۇرۇپ قويىدۇ. ئۆزىنى ھەددىدىن زىيادە چاغلاپ، جەمئىيەتنى بەك ئاددىي مۆلچەرلەپ، قىيىنچىلىقلارنى ۋە ئوكۇشسىز شارائىتىنى تولۇق مۆلچەرلىيەلمەي، بەزەر ئىشقا يولۇقۇپ قالسا قايمۇقۇپ خۇدىنى يوقىتىپ قويىدۇ. شۇنى بىلىش كېرەككى، غايىسىز ئادەمنىڭ تۇرمۇشى مەنىسىز ئۆتۈپ كېتىدۇ. ئەمما ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولمىغان غايە دائىم تەسەۋۋۇر قىلغۇسىز بەزى يامان ئاقىۋەتلەرنىمۇ ئېلىپ كېلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنى كۆپرەك ئەمەلىي پائالىيەتلەرگە قاتناشتۇرۇپ، تەسەۋۋۇرنىڭ تولۇق تەرەققىي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئومۇم بىلەن شەخسنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا، ياخشى ھەل قىلىپ ئۇلۇغۋار غايە تىكلىشىگە ياردەم بېرىشىمىز كېرەك.

5) ئالىي مەكتەپلەردىكى ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيىنى قاراتمىلىقى بولغان ھالدا ئېلىپ بېرىش كېرەك. ماۋارىپ - مەقسەتلىك، پىلانلىق، تەشكىللىك ھالدا ئادەم تەربىيىلەيدىغان بىر تۈرلۈك ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت پائالىيىتى بولۇپ، مەكتەپلەرنىڭ تەربىيىلەنگۈچىلەرنى قانداق ئىدىيە بىلەن تەربىيىلىشى ھەم ئۇلارنىڭ قانداق ئىدىيە ۋە ئىقتىدارغا ئىگە كىشىلەردىن قىلىپ يېتىشتۈرۈپ چىقىش - مۇقەررەر ھالدا ھەرقايسى مەكتەپلەرنىڭ 1 - دەرىجىلىك مۇھىم خىزمىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. سوتسىيالىزمنىڭ تۆۋەن باسقۇچىدا، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدا يەنىلا دۈشمەن كۈچلەر مەۋجۇت بولىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىدا پرولېتارىياتلىق كىشىلىك تۈرمۇش قارىشى ۋە ئۇلۇغۋار غايىسى تىكلەپ، ماۋارىپنى سوتسىيالىزم يۆنىلىشىنى بويلاپ ساغلام تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئوقۇغۇچىلارنى سوتسىيالىزم ئىشلىرىنىڭ يارامليق قۇرغۇچىلىرى ۋە ئىز باسارلىرىدىن قىلىپ يېتىشتۈرۈپ چىقىش - بىزدىن باشتىن - ئاخىر سوتسىيالىستىك مەكتەپ باشقۇرۇش يۆنىلىشىدە چىڭ تۇرۇپ، ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيىنى ئالىي مەكتەپلەردىكى بارلىق خىزمەتلەرنىڭ ئالدىغا قويۇشىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ. بولۇپمۇ ئۆتكەن يىلى ئەتىياز ۋە ياز ئارىلىقىدا يۈز بەرگەن مالىمانچىلىق، بېيجىڭدا يۈز بەرگەن ئەكسىلئىنقىلابىي توپىلاڭ ئالىي مەكتەپلەردىكى ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيە خىزمىتىنى زور كۈچ بىلەن كۈچەيتىشنىڭ مۇھىملىقى ۋە تەخىرسىز لىكىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تولۇق چۈشەندۈرۈپ بەردى. بىر يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بۇيان ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرى، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى 13 - نۆۋەتلىك 4 - ، 5 - ، 6 - ئومۇمىي يىغىنىنىڭ روھىنى ئىزچىل ئىجرا قىلىپ، ئالىي مەكتەپلەردىكى ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيە خىزمىتىنى كۈچەيتىپ مەكتەپلەرنىڭ ۋەزىيىتىنى ياخشىلىدى. لېكىن بەزى - ئالىي مەكتەپلەردىكى ئايرىم ئوقۇغۇچىلارنىڭ خەلقئارا ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ «تىنچ ئۆزگەرتىۋېتىش» سۇيىقەستى ۋە دۆلەت ئىچىدىكى سىنىپىي كۈرەشنىڭ ئەھۋالىغا بولغان تونۇشى ۋە ھۇشيارلىقى، مەكتەپلەرنى سوتسىيالىستىك

ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى ۋە ئەمەلىيەت بىلەن بىرلەشتۈرۈش قارىشى ۋە تەجرىبىسى يېتەرلىك بولمىغانلىقتىن، ئاز بولمىغان ئىدىيىۋى مەسىلىلەر ساقلانماقتا. بولۇپمۇ دۆلىتىمىز ۋە ئالىي مەكتەپ، ئوقۇغۇچىلىرى زادى قانداق يولغا مېڭىشى كېرەك؟ دېگەن مەسىلىلەر بەزى ئايرىم ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىدىيىسىدە. ھازىرغىچە تولۇق ھەل بولمىدى. گەرچە پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى پارتىيەنىڭ زىيالىيلار سىياسىتىنىڭ ئۆزگەرمەيدىغانلىقىنى قايتا - قايتا ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، بەزى ئوقۇغۇچىلار ئۆزلىرىنىڭ غايىسى ۋە ئىستىقبالىدىن ئۈمىدسىزلىنىپ مەكتەپلەردە تەكشۈرۈش - تەرتىپكە سېلىشقا ئوخشاش بىرەر پائالىيەت ئېلىپ بېرىلسا «زىيالىيلار يەنە قامچىلىنىدىغان بولدى» دەپ قاراپ، «سىياسىي بەك مۇرەككەپ ھەم بەك قورقۇنچلۇق» دەپ ھېس قىلىپ، سىياسىي - ئىدىيىۋى خىزمەتتىن زېرىكىش كەيپىياتىدا بولدى. شۇڭا بىز چوقۇم ئوقۇغۇچىلاردا مەۋجۇت بولمۇاتقان ئەمەلىي مەسىلىلەرنى تولۇق تونۇپ، مەكتەپلەرنىڭ ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيە خىزمىتىنىڭ رەھبەرلىك تۈزۈلمىسىنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ، پارتكومنىڭ مەكتەپلەرنىڭ سوتسىيالىستىك يۆنىلىشىگە ۋە ئىدىيىۋى - سىياسىي خىزمەتكە بولغان ئومۇمىيۈزلۈك مەسئۇلىيىتىنى ھەقىقىي تۈردە ئۆز ئۈستىگە ئېلىشىنى، مەكتەپ مۇدىرىنىڭ پارتكومنىڭ رەھبەرلىكىدە مەكتەپلەرنى باشقۇرۇش ۋە ئىدىيىۋى - سىياسىي خىزمەتنى كۈچەيتىشتىكى رولىنىڭ تولۇق جارى قىلدۇرۇلۇشىنى ئېلىگىرى سۈرۈپ، پارتىيە تەشكىلاتلىرى، ئىتتىپاق تەشكىلى، ئوقۇغۇچىلار ئۇيۇشمىسى، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ ۋە ئۆزئارا ماسلاشتۇرۇپ، كەڭ ئوقۇغۇچىلارنىڭ تۈرلۈك ئىدىيىۋى پىسخىك قانۇنىيىتىنى توغرا ئۆتراپلىق ئېگىلەپ، ئۇلارغا ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنىڭ ئاساسىي نەزەرىيىۋى بىلىملىرىنى سىڭدۈرۈپ، ئۇلارنىڭ توغرا مەيدان، نۇقتىنىسەزەر ۋە ئۇسۇلىنى ئېگىلەپ، توغرا بولغان دۇنيا قاراش، كىشىلىك تۈرمۇش قارىشى، ئەخلاق قارىشى، قىممەت قارىشىنى تۈرغۇزۇشقا يېتەكلەپ، ئۇلارنىڭ ئىدىيىسىدىكى تۈرلۈك پاسسىپ، ناچار ئىللەتلەرنى تۈگىتىپ، ئېسىل پەزىلەت يېتىلدۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈشىمىز، مەكتەپلەردە ۋەزىيەت تەربىيىسى ۋە دۇنيا قاراش، كىشىلىك تۈرمۇش قارىشى، قىممەت قارىشى تەربىيىسى ئېلىپ بېرىپ، ئۇلارنى، ھەم قىزىللاشقان ھەم ئىنتىلىشلاشقان، 4 ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ تۇرىدىغان، سوتسىيالىزمنىڭ يارىملىق قۇرغۇچىلىرى ۋە ئىز باسارلىرىدىن قىلىپ يېتىشتۈرۈپ چىقىشىمىز لازىم.

# قەدىمكى خەنزۇ تىلىدا يېزىلغان ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلىش ھەققىدە دەسلەپكى مۇلاھىزە

چېن شېمىك

ئىككى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ كۈنسايىن راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، قەدىمكى خەنزۇ تىلىدا يېزىلغان مەشھۇر كلاسسىك ئەسەرلەر ۋە قەدىمكى تارىخىي كىتابلار ئۇيغۇرچىغا كۆپلەپ تەرجىمە قىلىنىپ، ئۇيغۇرلارغا تونۇشتۇرۇلماقتا. بۇ جۈملىدىن مىللىتىمىزنىڭ ئىسىل مەدەنىيىتىگە ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇشتا، خەنزۇلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزئارا چۈشىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلىدىكى ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلىش ئانچە ئوڭاي ئىش ئەمەس. قەدىمكى زامان خەنزۇ تىلىدىكى ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلىش تېخىمۇ ئوڭايغا چۈشمەيدۇ. چۈنكى ئۇ چۈشىنىش ۋە ئىپادىلەش جەھەتتە سەل قارىغىلى بولمايدىغان نۇرغۇنلىغان مەسىلىلەرگە تاقىلىدۇ. 1981 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىم يىلىدىن باشلاپ، شىنجاڭ داشۆ ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىش ئورنى كۈچ تەشكىللەپ «24 تارىخ» ئىسپىدىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ماتېرىياللارنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىشقا ۋە بۇنىڭغا زۆرۈر ئىزاھاتلارنى بېرىشكە باشلىدى. مەن «تارىخىي خاتىرىلەر»، «خەنناما» ۋە «كېيىنكى خەننامە» قاتارلىق تارىخىي ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلىش، تەھرىرلەش ۋە ئىزاھلاش خىزمىتىگە قاتنىشىپ، بىرمۇنچە تەسىرات ۋە ھاسىلاتلارغا ئىگە بولدۇم. شۇڭا مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، تەرجىمانلارنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن، قەدىمكى زامان خەنزۇ تىلىدا يېزىلغان ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلىش جەريانىدا دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك بولغان بەزى مەسىلىلەر ئۈستىدە ئۆز پىكرىمنى ئوتتۇرىغا قويماقچىمەن.

1. ئەسەردە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن دەۋر، ئىجتىمائىي ئەھۋال ۋە تۇرمۇش مۇھىتىنى چوڭقۇر چۈشىنىش كېرەك.

ھەرقانداق بىر ئەسەرنى تەرجىمە قىلىشتا ئەسلى ئەسەرنىڭ سۆز جۈملىلىرى بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، شۇ ئەسەردە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن دەۋر، ئىجتىمائىي

ئەھۋال ۋە تۈرمۇش مۇھىتىنى چۈشىنىپ، پۈتۈن ئەسەرنىڭ ئاساسىي ئىدىيىسىگە ئاساسەن، تېيىزلىقتىن چوڭقۇرلۇققا، شەكىلدىن مەزمۇنغا ئۆتۈپ، ئاندىن يېڭىدىن ۋە تەھلىل يۈرگۈزۈش كېرەك. يەقەت مۇشۇنداق قىلغاندىلا، ھەربىر سۆزنىڭ مۇئىيەن دەۋردىكى ۋە كونكرېت كونتېكىست ئىچىدىكى ھەقىقىي مەنىسىنى توغرا ئۆزلەشتۈرۈپ، ئەسلى ئەسەرنىڭ ھەقىقىي مەزمۇنىنى ئىگىلىۋالغىلى بولىدۇ.

مەسىلەن:

轩辕之时，神农氏世衰。诸候相侵伐，暴虐百姓，而神农氏弗能征。

《史记。五帝本记》

شۇنىڭدەك دەۋردە شىنىۋڭشى ئەۋلادلىرى زەيىپلەشتى. ئاقساقاللار ئۆزئارا ھۇجۇم قىلىشىپ، ئاھالىگە شەپقەتسىز زۇلۇم سالدى، لېكىن شىنىۋڭشى ئەۋلادلىرى ئۇلارغا جازا يۈرگۈزۈشى قىلالمايتتى.

«قىسقىچە جۇڭگو تارىخى» دا خاتىرىلەنگەن ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، بەگلىك بېكىتىش تۈزۈمى شاك خانلىقىدىن باشلىنىپ، جۇ خانلىقىغا كەلگەندە تەدرىجىي مۇكەممەللەشكەن. شۇنىڭدەك شاك خانلىقىدىن تەخمىنەن بەش يۈز يىل ئىلگىرىكى ئىپتىدائىي كومىمۇنا دەۋردە ياشىغان. ئەسلى تېكىستتىكى «诸候» سۆزى ئەمەلىيەتتە قەبىلە باشلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئەگەر بىز ئۇنى مەنىسى بويىچە «بەگلەر» دەپ تەرجىمە قىلىپ قويساق، ئەسلى ئەسەر مەزمۇنىنىڭ توغرا ئىپادىلىنىشىگە تەسىر يېتىدۇ. يەنە مەسىلەن:

置左右大监，监于万国。

《史记。五帝本记》

ئوك، سول چوك مۇپەتتىشلەرنى قويۇپ، بارلىق قەبىلىلەر ئۈستىدىن نازارەت قىلاتتى.

شۇنىڭدەك دەۋردە، قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دۆلەت تېخى شەكىللەنمىگەن، بەگلىك بېكىتىش تۈزۈمىمۇ تېخى باشلانمىغان. ئەسلى تېكىستتىكى «国» سۆزى ئەمەلىيەتتە «ئۇرۇقداشلىق ئاساسىدىكى قەبىلە» نى كۆرسىتىدۇ. ئەگەر «国» سۆزىنى خېلى مەنىسى بويىچە «ئەل»، «خانلىق» ياكى «بەگلىك» دەپ تەرجىمە قىلساق، ئەسلى تېكىست مەزمۇنىنىڭ توغرا ئىپادىلىنىشىگە تەسىر يېتىدۇ. يەنە بىر مىسال ئالايلى:

于是舜归而言于尧帝，请流共工于幽陵，以变北狄。

《史记。五帝本记》

شۇن قايتىپ كېلىپ، چوك ئاقساقال ياۋغا مەلۇم قىلدى، گۇڭگوڭنى يىراقلىققا سۈرگۈن قىلىپ، شىمالىي دىلارنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرىنى ئۆزگەرتىشنى تەلەپ قىلدى.

«尧» قۇللۇق جەمئىيەت ياكى فېئودالىق جەمئىيەتتىكى خان، پادىشاھ ياكى بەگلىك بېگى ئىدىمىس، بەلكى ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى بىر قەبىلە باشلىقى، شۇڭا تېكىستتىكى «帝» سۆزى «چوك ئاقساقال» دەپ تەرجىمە قىلىنىغان.

ئەگەر بىز ئۇنى «پادىشاھ»، «خاقان» ياكى «بەگ» دەپ تەرجىمە قىلساق، ئەسلى ئەسەر مەزمۇنىنىڭ توغرا ئىپادىلەنمىشىگە تەسىر يېتىدۇ. يەنە مىسال ئالايلى:

秦僻在雍州，不与中国诸侯之会盟，夷狄遇之。

《史记。秦本纪》

چىن بەگلىكى چەت ياقىدىكى يوڭجۇ ئايمىقىغا جايلاشقان بولۇپ، ئوتتۇرا جۇڭگودىكى بەگلىكلەرنىڭ يىغىلىشلىرى ۋە ئىتتىپاقلىرىغا قاتناشتۇرۇلمايتتى، ئوتتۇرا جۇڭگودىكى بەگلىكلەر تەرىپىدىن يېرىم-دىلار قاتارىدا قارىلاتتى.

چۈنچۇ، جەنگو دەۋرلىرىدە «中国» سۆزى پەقەت ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىنىلا كۆرسىتەتتى. چىن ۋە خەن دەۋرىگە كەلگەندە «中国» نىڭ كۆرسىتىدىغان زېمىن دائىرىسى تەدرىجىي كېڭەيگەن بولسىمۇ، يەنىلا ھازىرقى مەنىسى بىلەن ئوخشاشمايدۇ. ئەگەر بىز «中国» نى ھازىرقىغا ئوخشاش ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە قىلىدىغان بولساق، ئۇ ھالدا ئەسلى ئەسەر مەزمۇنىنى پۈتۈنلەي خاتا ئىپادىلەپ قويىمىز. يەنە مەسىلەن:

孝元在代时，前后有三男。及窦太后得幸，前后死，及三子更死，故孝景得立。

《汉书。景帝本纪》

خاقان ۋىندى دەي بەگلىكىنىڭ بېگى بولغان ۋاقتىدا، ئاۋالقى بەگ ئاغىچىدىن ئۈچ ئوغۇل كۆرگەن. دۇ خانىش ئەتسۈارلىق ئىورۇنغا چىققان چاغدا، ئاۋۋالقى بەگ ئاغچا ئۆلۈپ كەتكەنىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇنىڭدىن توغۇلغان ھېلىقى ئۈچ ئوغلىمۇ ئىسلگىرى-ئىلگىرى ئۆلۈپ كەتكەچكە، جىڭدى ۋەلىئەھد بولۇپ، خاقانلىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلغان.

يۇقىرىقى مىسالدىكى "后" خەن خاقانى ۋىندىنىڭ دەي بەگلىكىگە بەگ بولۇپ تۇرۇۋاتقان چاغدىكى ئايالىنى كۆرسىتىدۇ، ھەرگىزمۇ ۋىندى خاقان بولغاندىن كېيىنكى ئايالىنى كۆرسەتمەيدۇ. شۇڭا «بەگ ئاغچا» دەپ تەرجىمە قىلمىغان؛ «窦太后» خەن خاقانى جىڭدىنىڭ ئانىسى بولۇپ، «窦» خانىش ۋاقتىدا يولدىشى ۋىندىنىڭ ياخشى كۆرۈشىگە مۇيەسسەر بولغان، شۇڭا «窦太后» «دۇ خانىش» دەپ تەرجىمە قىلىنغان. ئەگەر «后» بىلەن «窦太后» خەت مەنىسى بويىچە ئايرىم-ئايرىم ھالدا «خانىش» ۋە «دۇ خان ئانا» دەپ تەرجىمە قىلىنسا، ئۇ ھالدا ئەسلى تېكىستنىڭ مەزمۇنىنى چۈشىنىش قىيىن بولغان بولاتتى.

2. سۆز مەنىسىنى ئەستايىدىل چۈشىنىش كېرەك.

ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلى ئاھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولغان قەدىمكى خەنزۇ تىلى ئاساسىدا تەرەققىي قىلىپ شەكىللەنگەن تىل بولۇپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ئىنتايىن زىچ مۇناسىۋەت بار. لېكىن تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىنىڭ ئوبيېكتىپ شەيئىلەرنىڭ ئۆزگىرىشىگە بولغان ئىنكاسى ئاھايىتى سەزگۈر بولغاچقا، ئۇنىڭ

تەرەققىياتىمۇ ناھايىتى تېز بولىدۇ. ئۇ ھامان ئالاھىدە ئۆزگىرىش ھالىتىنى ئىچىدە تۇرغان بولىدۇ. شۇڭا گىرامماتىكا بىلەن سېلىشتۇرغاندا خەنزۇ تىلىدىكى قەدىمكى سۆزلەر بىلەن ھازىرقى سۆزلەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ئىنتايىن زور. شۇ سەۋەبتىن، خەنزۇ تىلىدىكى قەدىمكى ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلغاندا، سۆز مەنىسىنى چۈشىنىش ئاسان مۇھىم مەسىلە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

1) قەدىمكى سۆزلەر بىلەن ھازىرقى سۆزلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇنا پەرقىگە ئالاھىدە دىققەت قىلىش كېرەك.

ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلىدىكى بەزى سۆزلەرنىڭ مەنىسى شۇ سۆزنىڭ قەدىمكى مەنىسى بىلەن مۇنا جەھەتتىن ناھايىتى چوڭ پەرقلىنىدۇ. سەللا دىققەت قىلمايدىغان بولساق، خەتنىڭ ھازىرقى مەنىسىگە قاراپلا تەبىر بېرىپ قويىمىز-دە ئەسەرنىڭ ئەسلى مەنىسىنى خاتا چۈشىنىپ قالىمىز. شۇڭا بۇنىڭغا ھەرگىزمۇ بىخەستەلىك قىلماسلىق كېرەك.

我儿子，安敢望汉天子！汉天子，我丈人行也。

《汉书。匈奴传》

مەن بالا بولۇپ، خەن خاقانى ئاتا يوللۇق بولغاچقا، خاپا قىلسام بولماس!

«望» سۆزى قەدىمكى خەنزۇ تىلىدا كۆپ مەنىلىك سۆز بولۇپ، ئۇنىڭ كۆپ قىسىم مەنىلىرى تا ھازىرغىچە ئىشلىتىلىپ كەلمەكتە. لېكىن «责怪»، «罪得» قاتارلىق مەنىلىرى ھازىر ئىنتايىن كەم قوللىنىلىدۇ، ھەتتا يوق دېيىشكىمۇ بولىدۇ. ئەگەر بىز كونتېكىستتىكى «望»خېتىنىڭ قەدىمكى دەۋرىدىكى مەنىلىرى ئىچىدىن «ۋۇاپىق بولغان بىر مەنىسىنى تاللىمايلى، خەت مەنىسىگە قاراپلا تەبىر بېرىپ، ھازىرقى خەنزۇ تىلىدا دائىم قوللىنىدىغان «قارىماق» دېگەن مەنىنى تەرجىمە قىلىپ قويىدىغان بولساق، ئۇ ھالدا ئەسلى تېكىست مەزمۇنىنىڭ تىوغرا ئىپادىلىنىشىگە تەسىر يېتىدۇ. «丈人» دېگەن سۆزنىڭ ھازىرقى مەنىسى «قېيىن ئاتا». لېكىن قەدىمكى زامان خەنزۇ تىلىدا بولسا «ئالدىنقى بوغۇن، چوڭلار» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئەگەر بىز خەت مەنىسىگە قاراپلا «قېيىن ئاتا» دەپ تەرجىمە قىلىپ قويساق، ئۇ ھالدا خاتا بولىدۇ. يەنە بىر مىسال ئالايلى:

皇帝让书再至，发使以书报。

《汉书。匈奴传》

خاقان قايتا-قايتا مەكتۇپ ئارقىلىق بىزنى ئەيىبلىدىلەر، ئەلچى ئارقىلىق جاۋابىمنى بەردىم.

ئەسلى تېكىستتىكى «让» خېتى «ئەيىبلەش» دېگەن مەنىدە بولۇپ، «让书» سۆزى «ئەيىبلەش خېتى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئەگەر بىز خەت مەنىسىگە

قاراپلا، هازىرقى زامان خەنزۇ تىلىدىكى «يول قويۇش» مەنىسىدە تەرجىمە قىلىپ قويىساق، ئەسلى تېكىستىنىڭ مەزمۇنى توغرا ئىپادىلەنمەي قالىدۇ. يەنە مەسىلەن:

是时雁门尉史行微，见寇，保此亭。

《汉书。匈奴传》

دەل شۇ ۋاقىتتا، يەنمېننىڭ كۆزەتچى بېگى دۇشمەننى كۆرۈپ قېلىپ، قاراۋۇلخانىغا يوشۇرۇنىدۇ.

ئەسلى تېكىستتىكى «保» سۆزى «كىرىش، يوشۇرۇش» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئەگەر بىز خەت مەنىسىگە قاراپلا، هازىرقى زامان خەنزۇ تىلىدىكى «قوغدىماق» دېگەن مەنىدە تەرجىمە قىلىپ قويىساق، ئۇ هالدا تەرجىمە ئەسلى تېكىست بىلەن ماسلاشماي قالىدۇ.

يەنە بىر مىسال ئالايلى:

于是匈奴得宽，复稍度河南与中国界于故塞。

《史记。匈奴传》

شۇنىڭ بىلەن قۇلايلىق شارائىتقا ئېرىشكەن هونلار يېڭىۋاشتىن تەدرىجىي هالدا خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا ئۆتۈپ، چىن خاقانلىقى بىلەن قەدىمكى چېگىرا بويىچە چېگرىداش بولۇالدى.

ئەسلى تېكىستتىكى «稍» سۆزى «تەدرىجىي» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئەگەر بىز ئۇنى هازىرقى زامان خەنزۇ تىلىدىكى «سەل - پەل، ئازراق» دېگەن مەنىدە تەرجىمە قىلىپ قويىساق، ئۇ ۋاقىتتا ئەسلى تېكىست مەزمۇنىنىڭ توغرا ئىپادىلىنىشىگە تەسىر يېتىدۇ.

يەنە مەسىلەن:

百姓闻之，知与不知，无老壮皆为垂涕。

《汉书。李广苏建传》

ۋەقەدىن خەۋەر تاپقان ئاھالە، مەيلى لى گۇاڭنى تونۇيدىغان، تونۇمايدىغانلار بولسۇن، مەيلى قېرى ياكى ياش بولسۇن، هەممىسى كۆز يېشى قىلمىشىدۇ.

ئەسلى تېكىستتىكى «涕» سۆزى «كۆز يېشى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، ئەگەر بىز ئۇنى خەت مەنىسىگە قاراپلا، هازىرقى زامان خەنزۇ تىلىدىكى «ماڭقا» دېگەن مەنىدە تەرجىمە قىلىپ قويىساق، كۇلكىمگە قالىمىز.

2) ئۇلاپ ئىشلىتىلگەن تاق بوغۇملۇق ئىككى سۆزنى قوش بوغۇملۇق بىر سۆز دەپ خاتا چۈشىنىپ قالماسلىق كېرەك.

قەدىمكى زامان خەنزۇ تىلىدىكى سۆزلەر تاق بوغۇملۇق سۆزلەرنى ئاساس قىلسا، هازىرقى زامان خەنزۇ تىلىدىكى سۆزلەر قوش بوغۇملۇق سۆزلەرنى ئاساس قىلىدۇ. هازىرقى زامان خەنزۇ تىلىدىكى نۇرغۇنلىغان قوش بوغۇملۇق سۆزلەر قەدىمكى زامان خەنزۇ تىلىدىكى تاق بوغۇملۇق ئىككى سۆزنىڭ داۋام ئۇلاپ

ئىشلىتىلمەيدىغان نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ سۆزلەرنىڭ قەدىمكى مەنىسى بىلەن ھازىرقى مەنىسى ئوتتۇرىسىدا يەرق ناھايىتى چوڭ. شۇڭا بىز قەدىمكى ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلغان چېغىمىزدا قەدىمكى زامان خەنزۇ تىلىدىكى ئۇلاپ ئىشلىتىلگەن تاق بوغۇملۇق ئىككى سۆزنى ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلىدىكى قوش بوغۇملۇق بىر سۆز دەپ چۈشىنىپ قالماسلىققا ئالاھىدە دىققەت قىلىش كېرەك. مەسىلەن:

诸宿将所将士兵亦不如骠骑。

《汉书。卫青霍去病传》

كونا سەركەردىلەرنىڭ سېپاھ - بەگلىرى ۋە قورال - ياراقلىرى قىران چەۋەندىز سەنگۈننىڭكىگە يەتمەيتتى.

ئەسلى تېكىستتىكى «士» «ئەسكەر» نى بىلدۈرىدۇ، «兵» «قورال - ياراق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. لېكىن قەدىمكى خەنزۇ تىلىدا ئۇلاپ ئىشلىتىلگەن بۇ ئىككى سۆز ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلىدىكى «士兵» دېگەن قوش بوغۇملۇق بىر سۆز بىلەن شەكىلداش بولۇپ قالغان. ئەگەر بىز «士兵» نى قوش بوغۇملۇق بىر سۆز دەپ قاراپ «ئەسكەر» دەپ تەرجىمە قىلىپ قويساق، ئەسلى تېكىستنىڭ مەزمۇنىنى توغرا ئىپادىلىمىگەن بولىمىز. يەنە بىر مىسال ئالايلى:

战士不离伤，十万之众咸怀集服。

《史记。匈奴列传》

ئۇرۇشتا خان لەشكەرلىرىنى چېقىشقا ئۈچراتماي، ھونلارنىڭ ئون تۈمەن ئادىمىنى بويسۇندۇردى.

يۇقىرىقى مىسالدىكى «战» «كۈرەش» ياكى «ئۇرۇش» دېگەن مەنادا كەلگەن. ئەگەر بىز سەللا دىققەت قىلماي «士战» دېگەن تاق بوغۇملۇق ئىككى سۆزنى ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلىدىكى «战士» دېگەن قوش بوغۇملۇق بىر سۆز مەنىسىدە چۈشىنىپ، ئۇنى «جەڭچى» دەپ تەرجىمە قىلىپ قويساق، ئۇ چاغدا ئەسلى تېكىستنىڭ مەزمۇنىنى بۇزۇپ قويغان بولىمىز. يەنە مەسىلەن:

安息地方数千里，最为大国。

《史记。大宛列传》

ئارشاك يەر مەيدانى بىرنەچچە مىڭ (كۋادرات) چاقىرىم بولۇپ، غەربىي ئەللەر بويىچە ئەڭ چوڭ دۆلەت ھېسابلىنىدىكەن.

يۇقىرىقى مىسالدىكى «地» «زېمىن» دېگەن مەنىنى، «方» «دائىرە» يەنى كۆلىمى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. تاق بوغۇملۇق بۇ ئىككى سۆز قوشۇپ ئىشلىتىلگەندىن كېيىن، ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلىدىكى «地方» دېگەن قوش بوغۇملۇق بىر سۆز بىلەن شەكىلداش بولۇپ قالغان. ئەگەر بۇنى «地方» دېگەن بىر سۆز مەنىسى بويىچە «جاي» دەپ تەرجىمە قىلىپ قويساق، ئۇ چاغدا

تەرجىمىمىز مۇۋاپىق بولماي قالمدۇ.

يەنە بىر مىسال كۆرەيلى:

李广才气，天下无双，自负其能，数与虏敌战，恐亡之。

《汉书．李广苏建传》

لى گۇاڭ قابىلىيەت ۋە جاسارەتتە تەڭدىشى يوق ئادەم. ئۇ ئۆزىگە بەك تەمەننا قويىدۇ، ھونلار بىلەن كۆپ ئېلىشىدۇ. بۇ ئادەمدىن ئايرىلىپ قېلىشىمىز مۇمكىن.

يۇقىرىقى مىسالدىكى «才» «ئىقتىدار» دېگەن مەنىنى. «气» «جاسارەت» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. تاق بوغۇملۇق بۇ ئىككى سۆز بىرلاپ ئىشلىتىلگەندىن كېيىن، ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلىدىكى «才气» دېگەن قوش بوغۇملۇق بىر سۆز بىلەن شەكىلداش بولۇپ قالغان، لېكىن ئۇلارنىڭ ئاڭلاتقان مەنىسى ئوخشاش ئەمەس. ئەگەر بىز «才气» دېگەن سۆزنى كونتېكستتا ئاڭلاتقان مەنىسى بىلەن «تالانت» دەپ تەرجىمە قىلىپ قويساق، ئەسلى تېكىستنىڭ مەزمۇنىنى چۈشىنىشكە ئامالسىز قالمىمىز، چۈنكى لى گۇاڭ ئەسلىدە بىر ھەربىي سەركەردە.

يەنە بىر مىسال ئالايلى:

孝昭以骨肉之亲，不忍致法，宽赦旦妻子，免为庶人。

《史记．三王世家》

خاقان جاۋدى قان ــ قېرىنداشلىق مۇھەببىتىنى كۆزدە تۇتقانلىقى ئۈچۈن قاتتىق جازالاشقا كۆڭلى قىيماي، ئاخىرى يەن بېگى لىۋدەنىڭ بالا ـ چاقىلىرىنى كېچىرىم قىلدى. لېكىن ئۇلارنى ئاددىي پۇقراغا ئايلاندۇردى.

بۇ مىسالدىكى «妻» بىلەن «子» قوشۇپ ئىشلىتىلگەندىن كېيىن «بالا ـ چاقىلىرى» دېگەن مەنانى بېرىدۇ. ئۇ ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلىدىكى «妻子» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسىگە قارىغاندا كۆپ مۇرەككەپ. ئەگەر بىز «妻子» دېگەن ئىككى سۆزنى بىر سۆز دەپ قاراپ «خوتۇنى» دەپ تەرجىمە قىلىپ قويساق، ئەسلى تېكىست مەزمۇنىنىڭ توغرا ئىپادىلىنىشىگە تەسىر يېتىدۇ.

3) كونتېكستتىكى ئىپادىلەش ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، يانداش مەنا مۇناسىۋىتىدە كەلگەن قوشما سوزلەرنىڭ مەنىسىنى توغرا بەلگىلەش كېرەك.

قەدىمكى دەۋردىكى يازغۇچىلار ماقالە يازغاندا، بوغۇملارنى تەڭشەش ئۈچۈن، بەزى ۋاقىتلاردا مەنىسى ئۆزئارا قارىمۇ قارشى ياكى ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك بولغان تاق بوغۇملۇق ئىككى سۆزنى قوشۇپ ئىشلىتىدۇ. لېكىن بۇنىڭ ئىچىدە بىرى مەنا ئىپادىلەيدۇ، يەنە بىرى بولسا مەنا ئىپادىلىمەي، قوشۇمچە رول ئويناپدۇ. مانا مۇشۇنداق تاق بوغۇملۇق ئىككى سۆزنىڭ قوشۇپ ئىشلىتىلىشى يانداش مەنادا كەلگەن قوشما سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. يانداش مەنادا كەلگەن

قوشما سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى توغرا ئىپادىلىمەشتە كونتېكىستنىڭ ئىپادىلەش ئالاھىدىلىكىگە ئاساسلىنىپ، كونكرېت ئەمەل شارائىتىغا بىرلەشتۈرۈپ تەھلىل قىلمىشىمىز كېرەك، ھەرگىزمۇ ئۇنى تەڭداش مەنادا كەلگەن مۇستەقىل ئىككى سۆز دەپ چۈشىنىپ قالماسلىق كېرەك. مەسىلەن:

自博望侯开外国道以尊贵，其后从使卒皆争上书言外国奇怪利害，求使。

《史记．大宛列传》

بىرلىكە تۆرە چەت ئەلگە باردىغان يولنى ئېچىپ، ھۆرمەتلىك ئۇنۋانغا ئېرىشكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ بىلەن بىللە بارغان كىچىك ئەمەلدارلار چەت ئەلدىكى ئاجايىپ - غارايىپ ئىشلار ۋە ئۇنىڭ ئېلىمىزگە بولغان پايدىسى توغرىسىدا يۇقىرىغا مەكتۇپ سۇنۇپ، ئۆزىنىڭ ئەلچى بولۇشىنى ئىلتىماس قىلىدۇ.

بۇ مىسالدىكى «利害» يانداش مەنادا كەلگەن قوشما سۆز بولۇپ، كونتېكىستنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسەن، «利» نىڭ مەنىسى تەرجىمە قىلىنىپ، «害» نىڭ مەنىسى تەرجىمە قىلىنمىغان. يەنە بىر مىسال ئالايلى:

今公常从数骑，一旦有缓急，宁可恃乎？

《史记．鼂错列传》

ھازىر ھەززەتلىرى ھەمىشە بىر نەچچە چەۋەندāز نەۆكەرنىلا ئەگەشتۈرۈپ يۈردىلا، مۇبادا بىرەر جىددىي ئىھۋال چىقىپ قالسا، ئۇلار سىلىنى ھىمايىسىگە ئالالايتتىمۇ؟

بۇ مىسالدىكى «缓急» يانداش مەنادا كەلگەن بىر قوشما سۆز بولۇپ، «急» «جىددىي ئىھۋال» دېگەن مەنىنى ئىپادىلىگەن. «缓» بولسا مەنا ئىپادىلىمەي، پەقەت قوشۇمچىلىق رولدا كەلگەن. يەنە بىر مىسال كۆرەيلى:

君之功高，明主所知。人臣执事，何长短而自言乎！

《汉书．张汤传》

سىز نىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتىڭىز دانا خاقانىمىزغا ئايان. ۋەزىر بولغان كىشى خاقاننىڭ چاكىرى تۇرسا، ئۆزىنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى ئاغزىدىن چۈشۈرمەي يۈرۈشنىڭ نېمە ھاجىتى!

بۇ مىسالدىكى «长短» يانداش مەنادا كەلگەن بىر قوشما سۆز بولۇپ، «长» «ئارتۇقچىلىقى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرگەن، «短» بولسا مەنا ئىپادىلىمەي پەقەت قوشۇمچىلىق رولدا كەلگەن. يەنە بىر مىسال كۆرەيلى:

魏其之东朝，盛推灌夫之善，言其醉饱得过，乃丞相以他事诬罪之。

《史记．魏其武安候列传》

ۋەيچى تۆرىسى خان ئانا ئوردىسىغا بېرىپ، گىۋەن فۇنىڭ ياخشىلىقىنى تازا تەرىپلىدى ۋە بىاش ۋەزىر تىيەن فىڭنىڭ گىۋەن فۇنىڭ مەس بولۇپ كەتكەندە سادىر قىلىپ قويغان خاتالىقىنى دەستەك قىلىپ، ئۇنىڭغا بەتنام

چاپلىغانلىقىنى چۈشەندۈردى.

بۇ مىسالدىكى «饱»（醉饱）يانداش مەنىسىدا كەلگەن قوشما سۆز بولۇپ، «醉»
مەنا ئىپادىلىگەن، «饱» مەنا ئىپادىلىمەيدۇ، قوشۇمچىلىق رولىدا كەلگەن.

3. ئەمەل نامىلىرىنى تەرجىمە قىلىشتا قاتتىق دىققەت قىلىش كېرەك.

جۇڭگو تارىخىدا ئەمەل نامىلىرى، تۆرىلىك نامىلىرى، ئاتاق نامىلىرى تۇراقلىق، ۋاقىتلىق ۋە شان-شەرەپ خاراكتېرىگە ئىگە بولۇپ، خىلمۇ-خىل ئاتىلىدۇ ۋە ئاھايىتى مۇرەككەپ بولىدۇ. ئوخشاش بىر ئەمەل نامى، مەسىلەن: «尚书» نىڭ ھەرقايسى دەۋرلەردىكى ئەمەل ۋەزىپىسى ئوخشاش بولمايدۇ؛ ئوخشاش بىر ۋەزىپىنى، مەسىلەن، دۆلەت بويىچە ئەڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ھەربىي ئەمەلدارىنى ئالساق، ئۇنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەردىكى ئاتىلىشىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. شۇنداقلا ئەمەلدارلىق تۈزۈمىدە دائىم دېگۈدەك ئۆزگىرىش ۋە ئىسلاھ قىلىنىش بولۇپ تۇرغاچقا، ئوخشاش بىر تارىخىي دەۋردىكى ئوخشاش بىر ۋەزىپىدىكىلەرنىڭمۇ ئەمەل نامىلىرى پۈتۈنلەي ئوخشاش بولۇپ كەتمەيدۇ. بۇ خىل ئەھۋال قەدىمكى ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلىشتا خېلى كۆپ ئاۋارچىلىقلارنى ئېلىپ كېلىدۇ.

قەدىمكى خەنزۇ تىلىدا يېزىلغان ئەسەرلەردىكى ئەمەل نامىلىرىنى ئىمكان قەدەر ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى مۇناسىپ كېلىدىغان ئەمەل نامىلىرى بويىچە ئېلىش كېرەك. لېكىن ئۇيغۇرلار بىلەن خەنزۇلارنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغانلىقتىن، ئەمەل نامىلىرى بىر بىرىگە تامامەن ئوخشاش بولۇپ كەتمەيدۇ، شۇ سەۋەبتىن بىر بىرىگە مۇناسىپ كېلىدىغان ئەمەل نامىلىرىمۇ ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ. شۇڭا كىتابخانلارنىڭ تەرجىمە قىلىنغان قەدىمكى ئەسەرلەرنى ئوقۇش ۋە چۈشىنىشىگە قولايلىق بولۇشى ئۈچۈن، ئەمەل نامىلىرىنى تەرجىمە قىلغاندا، مۇناسىپ كېلىدىغان ئەمەل نامىلىرىنى ئىشلىتىشتىن سىرت، يەنە ئاساسىي جەھەتتىن مەنا تەرجىمىسى پاكىز مەنا تەرجىمىسىگە ئىزاھ بېرىش ئۇسۇلىنى قوللىنىشقا توغرا كېلىدۇ. ئاھاڭ تەرجىمىسى ھەددىدىن كۆپ بولۇپ كەتمەسلىكى كېرەك. مەيلى تەڭداش كېلىدىغان ئەمەل نامىنى قوللىنايلى ياكى مەنا تەرجىمىسى قىلايلى ھەر ئىككىلىسىدە ئەمەل نامىلىرىنىڭ كونكرېت تەلىم شارائىتىدىكى ھەقىقىي مەنىسىگە دىققەت قىلىشىمىز، ھەرگىزمۇ ئەمەل نامىلىرىنى بىر خىل نام قىلىپ تەرجىمە قىلىش شەكلىگە قېلىپلاشتۇرۇپ قويماسلىقىمىز كېرەك. مەسىلەن:

1. 太尉‘长安侯卢绾常从平定天下，功最多，可王燕。

《史记．韩信卢绾列传》

باش لەشكەر بېشى، چاڭئەن تۆرىسى لۇۋەن خاقان ئالىلىرى بىلەن بىرلىكتە ئەلنى تىنچلاشتا كۆپ خىزمەت كۆرسەتتى، ئۇنى يەن پادىشاھلىقىغا قىلىپ تىكلەشكە

بولىدۇ.

2. 乃益置大司马位，大将军、骠骑将军皆为大司马。定令，令骑骠将军秩禄与大将军等。

《史记·卫将军骠骑列传》

ئوردا يەنە چوڭ سەنگۈن بىلەن قىرغان چەۋەندار سەنگۈنىسى باش لەشكەر بەشى قىلىپ تەيىنلىدى ۋە يارلىق چۈشۈرۈپ، قىرغان چەۋەندار سەنگۈنىنىڭ ئورنىغا ۋە ماۋاشى چوڭ سەنگۈن بىلەن باراۋەر بولىدۇ دەپ بەلگىلىدى.

چىن سۇلالىسى دەۋرىدە «太尉» مەملىكەت بويىچە ئەڭ يۇقىرى ھەربىي ئەمەلدارلىقنىڭ نامى. خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدىمۇ يەنىلا «太尉» دېگەن نام داۋاملىق ئىشلىتىلىپ كەلگەن. خەن خاقانى ۋۇدىنىڭ يۈەنشۇ 4 - يىلىغا كەلگەندە، «太尉» دېگەن ئەمەل نامى بىكار قىلىنىپ «大司马» دەپ ئاتالغان، لېكىن خىزمەت ۋەزىپىسى ئۆزگەرمىگەن. شۇڭا يۇقىرىقى مىسالدىكى «太尉» بىلەن «司马» ئوخشاش بىر خىل نامدا تەرجىمە قىلىنغان. يەنە بىر مىسال ئالايلى:

沛公引兵击阳城，使张良以韩司徒降下韩故地。

《史记·韩信卢绾传》

كېيىن پېي بېگىم لىيۇباڭ قوشۇن تارتىپ يانگجىڭغا ھۇجۇم قىلغاندا، جاڭ لياڭنى خەن بەگلىكىنىڭ ئاقارتىش بېگى سالاھىيىتى بىلەن خەن بەگلىكى زېمىنىدىكى لەشكەرلەر ۋەۋ خەلقنى ئويسۇندۇرۇشقا ئەۋەتتى.

2. 司徒鲍昱议曰："今使人于危难之地，急而弃之，则伤死难之臣。"

《后汉书、窦融传》

ھازىر يۇقىرالار چەت جايلارغا ئەۋەتىلىپ، بىرەر جەددىيلىككە ئۇچرىغان چاغدا تاشلىۋېتىلسە، ئەمەل ئۈچۈن جان پىدا قىلىدىغان ۋەزىر - ۋۇزرالارنىڭ كۆڭلى يېرىم بولۇپ كېتىدۇ.

چۈنچىۋۇ دەۋرىدىن تارتىپ، غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىگىچە «司徒》ئىلىم - مەرىپەت ئىشلىرىنىڭ باشقۇرۇلىدىغان ئەمەلدارلىقنىڭ نامى بولۇپ كەلگەن، خەن خاقانى يۈەنشى دەۋرىگە كەلگەندە ۋەزىرلىك «大司徒» دەپ ئاتىغان، شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە «大司徒» دېگەن بۇ نام يەنە «司徒» غا ئۆزگەرتىلگەن. شۇڭا ئوخشاش بىر ئەمەل نامىنىڭ تارىخىي دەۋرلەردىكى ۋەزىپىسى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، ئىشلەتكەن تەرجىمە نامىلىرىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ.

4. دەۋر تۈسىنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان سۆزلەرنى ئىشلىتىش كېرەك.

دەۋر تۈسى شۇ دەۋرنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. قەدىمكى ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلغاندا ئەسلى ئەسەرنىڭ دەۋر تۈسىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن تەرجىمىدە قۇيۇق دەۋر تۈسىگە ئىگە بولغان بىر قىسىم سۆزلەرنى ئىشلىتىشكە

بولىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئەسلى ئەسەرنىڭ ئۇسلۇبىنى ساقلاپ، ئەسلى ئەسەرنىڭ مەزمۇنىغا سادىق بولۇش مەقسىتىگە يەتكىلى بولىدۇ. لېكىن ئىشلەتكەن قەدىمكى سۆزلەر چوقۇم ھازىرقى زامان، ئۇيغۇر تىلىدا ئىشلىتىلمۇاتقان سۆزلەر بولۇشى، يەنە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى لۇغىتىگە كىرگۈزۈلگەن سۆزلەر بولۇشى كېرەك. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىگە كىرگۈزۈلمىگەن، ئىستېمالدىن ئالالمىقاچان قېپقالغان سۆزلەرنى ئىشلەتمەسلىك كېرەك. ئۇنداق بولمىغاندا كىتابخانىلارغا نۇرغۇن، ئاۋارچىلىقلارنى تۇغدۇرۇپ قويىمىز، تەرجىمىنىڭ ئۇنۇمىنۇ ياخشى بولمايدۇ. مەسىلەن:

城长归，即与军士计议。

《汉书．张骞李广利传》

قەلئە بېگى قايتىپلا قاراۋۇللىرى بىلەن كېڭەشتى.

بۇ مىسالدىكى «城长» دېگەن سۆز «شەھەر باشلىقى» دەپ ئەمەس، «قەلئە بېگى» دەپ تەرجىمە قىلىنغان. «军士» دېگەن سۆز «مۇداپىئە جەڭچىلىرى» دەپ ئەمەس، بەلكى «قاراۋۇل» دەپ تەرجىمە قىلىنغان. چۈنكى قەلئە، قاراۋۇل دېگەن سۆزلەر ھەم قەدىمكى تۇسكە ئىگە، ھەم ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا چۈشەنگىلى بولىدىغان سۆزلەردۇر. يەنە بىر مىسال ئالايلى:

大宛以为然，遣骞，为发译导，抵康居。

《史记．大宛列传》

پەرغانىلىقلار بۇنىڭغا ماقۇل بولغان ۋە تىلماچ، يول باشلىغۇچى قوشۇپ جىياڭ چىيەننى كانگاغا يەتكۈزۈپ قويغان.

بۇ مىسالدىكى «译» سۆزى «تەرجىمان» دەپ تەرجىمە قىلىنماي، «تىلماچ» دەپ تەرجىمە قىلىنغان، بۇ سۆز دەۋر تۇسىگە ئىنتايىن ماس كەلگەن. يەنە بىر مىسال ئالايلى:

老上稍弱弹于初立，孝文皇帝复遣宗室女公主为单于阏氏。

《史记．匈奴列传》

ئاغا تەخىرىقۇت قايسۇق تەختىكە چىقىشى بىلەن خاقان ۋىندى يەنە خان جەمەتىدىن بولغان بىر خانىمنى تەكرىقۇتقا ئالچى قىلىپ ئەۋەتىدۇ.

«خانىمكە» يا كى «مەلىكە» دېگەن سۆزلەر ئەسلىدىلا كۆچلۈك دەۋر تۇسىگە ئىگە سۆزلەر. ئەگەر «公主» دېگەن بۇ سۆزنى «قۇنچۇي» دەپ تەرجىمە قىلساق، ئۇ ھالدا تەرجىمىنىڭ ئۇنۇمىگە قەسىر يېتىدۇ. چۈنكى «قۇنچۇي» دېگەن بۇ سۆز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئالالمىقاچان ئىستېمالدىن قېپقالغان سۆز بولۇپ، كىتابخانىلارمۇ بۇ سۆزنىڭ مەنىسىنى چۈشەنمەيدۇ. لۇغەتتىنمۇ ئىزدەپ تاپالمايدۇ. يەنە بىر مىسال كۆرەيلى:

天下之民肝脑涂地，父子暴骨中野。

《汉书．刘敬传》

ئەلدىكى پۇقسىزلار دەھشەتسىلىك ئۇرۇش پاراكەندىچىلىككە ئۇچراپ، دالىلار ئاتا-بالىلارنىڭ جەسىدى بىلەن تولدى.

«پۇقرا» سۆزى بەلگىلىك دەۋر تۈسىگە ئىگە سۆز. ئەگەر بىز تېكىستتىكى «民» سۆزىنى «پۇدۇن» دەپ تەرجىمە قىلىپ قويساق، كىتابخانلار ئۇنىڭ مەنىسىنى چۈشىنىۋالمايدۇ، چۈنكى «پۇدۇن» سۆزى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكىسىدىن ئاللىبۇرۇن چۈشۈپ قالغان.

5. ئىمكانقەدەر ئوخشاش ئورۇنلۇق ئىزاھلىغۇچى بۆلەكلەرنى تولۇقلاپ ئىلىش ياكى ئەسلىدىكى تولۇق ئاتالغۇسىنى ئىلىش كېرەك.

قىسقارتىپ ئاتاش ياكى ئوخشاش ئورۇنلۇق ئىزاھلىغۇچى بۆلەكلەرنى قىسقارتىش قەدىمكى زامان خەنزۇ تىلىدا دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدىغان ھادىسە. كىتابخانلارنىڭ ئەسلى تېكىستتىكى تۇغرا چۈشىنىۋېلىشى ئۈچۈن، تەرجىمە جەريانىدا ئىمكانقەدەر قىسقارتىلغان ئوخشاش ئورۇنلۇق ئىزاھلىغۇچى بۆلەكلەرنى تولۇقلىشىمىز يەنە ئەسلىدىكى تولۇق ئاتىلىشى بويىچە تەرجىمە قىلىشىمىز كېرەك. مۇشۇنداق قىلغاندا تەرجىمىمىز بىر قەدەر ئېنىق ۋە رەتلىك بولىدۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپادىلەش ئادىتىگە تېخىمۇ ياپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

居顷之，石建卒。于是上召广代建为郎中令。

《史记．李将列传》

ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، شى جيەن ۋاپات بولدى. شۇنىڭ بىلەن خاقان ۋۇدى شى جيەننىڭ ئورنىغا لى گۇاڭنى ئىشىك ئاغىسى قىلىپ تەيىنلىدى.

بۇ مىسالدىكى «上» خاقان ۋۇدىنى كۆرسىتىدۇ، «广» بىلەن «建» فامىلىسى قىسقارتىلغان ئادەم ئىسمى، ئەگەر بىز تەرجىمىدە قىسقارتىلغان بۇ بۆلەكلەرنى تولۇقلىمىغىنىمىزدا، كىتابخانلارنىڭ چۈشىنىشى قىيىن بولۇپ قالىدۇ. تەرجىمىمۇ راۋان بولمايدۇ. يەنە بىر مىسال ئالايلى:

大将军引还过幕南，乃得前将军‘右将军。

《汉书．卫青霍去病传》

چوڭ سەنگۇن ۋېي چىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ قۇملۇقنىڭ جەنۇبىغا قايتىپ كەلگەندىلا، ئاندىن ئالدىنقى سەنگۇن لىي گۇاڭ، ئوڭ سەنگۇن جاۋيىجى بىلەن قوشۇلغانىدى.

ئەسلى تېكىستتىكى «大将军»، «前将军»، «右将军» لەرنىڭ ئىزاھلىغۇچى بۆلەكلىرى قىسقارتىلغان، تەرجىمىدە ئەسلىدىكى ئوخشاش ئورۇنلۇق ئىزاھلىغۇچى بۆلەكلىرى تولۇقلاپ ئىلىنغان بولۇپ، مۇشۇنداق قىلىساق، كىتابخانلار ئەسلى ئەسەرنىڭ مەزمۇنىنى دەرھال ئاڭقىرالمايدۇ.

6. مۇۋاپىق هالدا بەزى ئىزاھاتلارنى بېرىش كېرەك.

ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى ۋە مىللىي خاراكتېرى، ئۆرپ-ئادىتى باشقا مىللەتلەرنىڭكى بىلەن ئوخشاش بولمايدۇ. شۇڭا ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان نەرسىلىرى بولىدۇ. شۇنداقلا ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ تىل - يېزىقىدا مۇشۇ ئالاھىدە نەرسىلەرنى ئىپادىلەيدىغان كۆپلىگەن سۆزلەر بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا قەدىمكى زامانىدىكى يەر - جاي، تاغ، كۆل، دەريالارنىڭ ناملىرى ھازىرقى ۋاقىتتىكى ناملىرى بىلەن ئوخشىمايدۇ. ئۇلارنىڭ زېمىن دائىرىسى بىلەن جۇغرافىيىلىك ئورنىمۇ ھازىرقىسى بىلەن ئوخشاپ كەتمەيدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە خەنزۇ تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلى ئوتتۇرىسىدىكى ئاھاڭ پەرقى ناھايىتى زور بولغاچقا، ئۇرغۇنلىغان خەنزۇچە سۆزلەرنى ئۇيغۇر تىلىدا ئۇنىڭغا ماس كېلىدىغان ئاھاڭ بويىچە توغرا تەلەپپۇز قىلىپ تەرجىمە قىلغىلى بولمايدۇ. يۇقىرىقى ئەھۋاللار بىزنىڭ قەدىمكى ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلغىنىمىزغا مەلۇم قىيىنچىلىقلارنى ئېلىپ كېلىدۇ. بۇنى ھەل قىلىشنىڭ بىر قەدەر ياخشى ئۇسۇلى مۇۋاپىق ھالدا ئىزاھات بېرىشتىن ئىبارەت.

ئىزاھات بېرىش ئاساسەن ئىككى خىل بولىدۇ. بىرى تېكستنىڭ ئوتتۇرىسىغا قىستۇرۇپ ئىزاھات بېرىش ئۇسۇلى، يەنە بىر خىلى بەت ئاخىرىغا ئىزاھات بېرىش ئۇسۇلى، ئاددىي ئىزاھات بېرىشتە بىز تېكىست ئاخىرىغا قىستۇرۇپ ئىزاھات بېرىش ئۇسۇلىنى قوللانساق بولىدۇ. مۇرەككەپرەك ئىزاھات بېرىشتە بەت ئاخىرىغا ئىزاھات بېرىش ئۇسۇلىنى قوللانساق بولىدۇ. ئىزاھاتــ كىتابخانلارنىڭ ئەسلى تېكىست مەزمۇنىنى چۈشىنىشكە ياردەم بېرىدۇ. مەسىلەن:

汉王还定三秦，乃许信为韩王。

《汉书，韩信卢绾传》

شۇنىڭ بىلەن خەن بېگى (汉王) قېشۇنىنى قايتۇرۇپ كېلىپ، ئوچ چىننى① قايتۇرۇۋالدى ۋە خەن شىن (韩信) بەگلىكىنىڭ بېگى قىلىپ تەيىنلەشكە ۋەدە بەردى.

خەنزۇ تىلىدىكى «汉»، «韩» دېگەن سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىدا ئوخشاشلا «خەن» دەپ يېزىلىدۇ. ئەگەر بىز سۆز ئاخىرىغا قىستۇرما ئىزاھات بەرمىسەك، كىتابخانلار ئەسلى تېكىست مەزمۇنىدىكى ھەر خىل مۇناسىۋەتلەرنى ئېنىق چۈشىنەلمەيدۇ. ئەگەر «三秦» دېگەن سۆزگە بەت ئاخىرىدا بىر قەدەر ئەتراپلىق ئىزاھات بەرمىسەك، كىتابخانلار ئۇنىڭ تولۇق مەزمۇنىنى ئېنىق چۈشىنەلمەي قالىدۇ. يەنە بىر مىسال ئالايلى:

① ئوچ چىن (三秦) — شياڭ يۈچىن (دائىرىسى بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسىگە توغرا كېلىدۇ) دېگەن يەرگە مۇجۇم قىلىپ كەرگەندە، چىننى ئوچ بۆلەككە بۆلۈۋەتكەن.

孝文帝十四年，匈奴大入肖关，而广以良家子，从军击胡。

《汉书．李广苏建传》

خەن خاقانى ۋىنددىنسىك 14 - يىلى (مىلادىددىن بۇرۇن 166 - يىلى) هونلار شياۋگۈەن① قوۋۇقىغا بېسىپ كىرگەندە، لى گۇاڭ پاك ئائىلىنىڭ پەرزەنتى② سۈپىتىدە قوشۇنغا قاتنىشىپ، هونلارغا قارشى ئۇرۇشتى.

يۇقىرىقى مىسالدىكى «孝文帝十四年» دېگەن سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا قىستۇرما ئىزاهات بەرمىسەك، ئۇنىڭ كۆرسەتكەن كونكرېت ۋاقتىنى كىتابخانلار بىلمەي قالىدۇ. «肖关»، «良家子» دېگەن سۆزلەرگە بەت ئايىقىدا ئىزاهات بەرمىسەك، كىتابخانلار بۇ سۆزلەرنىڭ كونكرېت مەزمۇنىنى چۈشىنەلمەي قالىدۇ. يەنە بىر مىسال كۆرەيلى:

后秦灭六国。而秦始皇使蒙恬将十万之众北击胡，悉收河南地。

《汉书．匈奴传》

چىن بەگلىكى ئالتە بەگلىكنى تارمار قىلغاندىن كېيىن، چىن شىخۇاڭ مىڭ-تىيەنىي③ يۈز مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن شىمالدىكى هونلارغا هۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىپ، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنى قايتۇرۇۋالغۇزدى.

بۇ يەردە كىتابخانلارنىڭ ئەسلى تېكست مەزمۇنىنى تولۇقلا چۈشىنىۋېلىشىگە ياردەمى بولسۇن ئۈچۈن، «蒙恬» دېگەن ئىسىمغا بەت ئاخىرىدا ئالاهىدە ئىزاهات بېرىلگەن.

---

① شياۋگۈەن (关肖) — غەربىي ئەنجىلىك خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى ئاكۇيىۋۇەن ناهىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، ئەدەمكى شىمالغا بارىدىغان مۇهىم جاي ئىدى.

② پاك ئائىلىنىڭ پەرزەندى (良家子) — جەن خ قانلىقى دەۋرىدە ھەربىي قوشۇن تىككى خىل كىشىنى لەردىن تەركىپ تاپاتتى. بىرى پاك ئائىلە دەپ ئاتالغان پۇقرالار (تۈۋىلار، باخشىلار، سودىگەرلەر، ھۈنەرۋەنلەر بۇنىڭ سىرتىدا) ئىلگە پەرزەنتلىرى، يەنە بىرى جىنايەتچىلەر.

③ مىڭ تىيەن (蒙恬 م ب ۲۲۰ - يىللىرى) دەسلە بىتە چىن بەگلىكىنىڭ دۇۋالىبىگى ئىدى. چىن شىخۇاڭ ئالتە بەگلىكنى يوقاتقاندىن كېيىن، ئۇلۇغ سەنگۈن بولۇپ قوشۇن بىلەن شىمالدىكى هونلاردىن مۇداپىئە كۆرسەتكەن ۋە سەددىچىن سېپىلىنى سالدۇرغان.

# چاغاتاي تىلىدىكى يىگىرمە بەشىنچى ئۈزۈك تاۋۇش «ئ» [ʔ] توغرىسىدا

ئابدۇرۇپ پولات

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا يىگىرمە تۆت ئۈزۈك تاۋۇش بار. بىراق، يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى بولغان چاغاتاي تىلىدا بولسا، يىگىرمە بەش ئۈزۈك تاۋۇش بار. مەزكۇر يىگىرمە بەشىنچى ئۈزۈك تاۋۇش «ئ» چاغاتايچىغا ئەرەبچىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەردە ئىشلىتىلگەن بولۇپ، ئۇ چاغاتاي يېزىقىدا «ئەين»، «ھەمزە» ۋە «ئەلف» تىن ئىبارەت ئۈچ ھەرپ بىلەن ئىپادىلەنگەن.

چاغاتاي يېزىقىدا 34 ھەرپ بار. مەزكۇر يېزىقتا، ئەرەبچە سۆزلەر ئەرەبچە ھەرپلەر بىلەن، پارسچە سۆزلەر پارسچە ھەرپلەر بىلەن يېزىلىدىغان بولغاچ، بىر خىل تىل تاۋۇشى بىرقانچە خىل ھەرپ بىلەن ئىپادىلىنىدىغان ئەھۋال كېلىپ چىققان. مەسىلەن، «ز» فونېمىسى «ز»، «ژال». «زات»، «ئىزغى» دىن ئىبارەت تۆت ھەرپ بىلەن ئىپادىلىنىدۇ ۋە باشقىلار.(«چاغاتاي تىلى» 109 - بەت، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1986 - يىل نەشرى) شۇ ۋەجدىن، مىۋاژۇيىمىزدىكى ئۈزۈك تاۋۇش «ئ» چاغاتاي يېزىقىدا «ئەين»، «ئەلف» ۋە «ھەمزە» دىن ئىبارەت ئۈچ ھەرپ بىلەن ئىپادىلەنگەن.

1. «ئەين» بىلەن ئىپادىلىنىشى: مەزكۇر «ئەين» ھەرپى (ھازىرقى يېزىقىمىزدىكى «غ» ھەرپىنىڭ چېكىتسىز شەكلى) ئەرەپ تىلىدا بىر سىرىلاڭغۇ، بوغۇز ئۈزۈك تاۋۇشىنى ئىپادىلەيدىغان ھەرپ بولۇپ، چاغاتاي تىلى دەۋرىدە ئەرەبچىدىن كىرگەن «ئەين» لىك سۆزلەر بىلەن ئۇيغۇرچىغا ئۆزلىشىپ، ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا ئۇ ئەسلىدىكى سىرىلاڭغۇ، بوغۇق، بوغۇز تاۋۇشلۇق ھالىتىنى ئۆزگەرتىپ، يەڭگىل، چېكىپلا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ئۇيغۇرچە «ئ» [ʔ] ئۈزۈك تاۋۇشىنى شەكىللەندۈرگەن. مەسىلەن: تەئىمل (假期 tə?til) مەئلۇم (已知道的 mə?lum)، يەئنى (即, 也就是 yə?ni)، تەئنە (挖苦, 讽刺 tə?nə)، شوئلە (光, 影子 xo?lə)، كەرەمەت (奇迹 mə?jizə)، مەئنا (意思, 含义 mə?na)، مۆئمىن (克尔白 kə?bə)، فېئىل (动词, 动作, 行为 fe?l)، مەئدە (胃, 胸 mə?də)، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

2 — «ئەلىف» بىلەن ئىپادىلىنىشى: «ئەلىف» ھەرپى ئەرەبچىدە، شۇنداقلا ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا ۋە چاغاتاي يېزىقىدا ئوخشاشلا ئۆزۈك تاۋۇش «ئ» نى ئىپادىلىگۈچى ھەرپ بولۇپ خىزمەت قىلىغان. قەدىمكى ئۇيغۇرچە ۋە چاغاتاي يېزىقىدا ئۇنىڭ سوزۇق تاۋۇشلۇق شەكلى يەتتە سوزۇق تاۋۇشلارنى ئىپادىلەيدىغان يارىمچى بەلگىلەر زەبەر ياكى فەتھە (« ٰ ») ياكى «ئە» تاۋۇشىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ)، پەش ياكى زەممە (لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارغا ۋەكىللىك قىلىدۇ)، زىر كەسرە (« ِ ») ۋە «ئى» سوزۇق تاۋۇشلىرىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ) بىلەنلا ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، «ات» يېزىلغان بىر خەتنى «ئات، ئەت، ئوت، ئۆت، ئىت» ئوقۇلىدىغان سۆز قىلىش ئۈچۈن، ئالدى «ئەلىف» [ا] نىڭ ئۈستىگە ياكى ئاستىغا «ٰا، ئە، ئو، ئۇ، ئۆ، ئى» تاۋۇشلىرىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان يارىمچە بەلگىلەرنى قويىمىز. («تۈركىي تىللار دىۋانى، 1 - توم، 48 - 49 - 54 - 55 - بەتلەر. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980 - يىل نەشرى) شۇڭلاشقا، چاغاتاي يېزىقىدا «ئەلىف» ۋەكىللىك قىلىدىغان ئەڭ ئاساسلىق ئۆزۈك تاۋۇش «ئ» دېيىلىدۇ. («چاغاتاي تىلى» 107 - بەت. قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1986 - يىل نەشرى)

3 - «ھەمزە» بىلەن ئىپادىلىنىشى: ئۆزۈنىڭ باش شەكلى [ئ]، ئوتتۇرا شەكلى [ٔ]، ئاياغ شەكلى (بۇ شەكىلدە ئۇ ئاياغىدىن ئۇلىنىدىغان «ئەلىف» ۋە ئاياغدىن ئۇلىنىدىغان «ۋاۋ» ھەرپلىرىنىڭ ئوستىگە قونۇپ كېلىدۇ) ۋە يالغۇز شەكلى [ء] دىن ئىبارەت تۆت خىل شەكىلگە بولغان «ھەمزە» چاغاتاي يېزىقىدا ھەر قانداق بىر ئۆزۈك تاۋۇش ھەرپىگە ئوخشاش مۇستەقىل بىر ھەرپ بولۇپ، ئۇ چاغاتاي تىلىدىكى ئۈزۈك تاۋۇش «ئ» [ʔ] گە ۋەكىللىك قىلىدۇ. مەزكۇر ھەمزە پەتھە سوزۇق تاۋۇش ھەرپلىرى ۋە سوزۇق تاۋۇشلارغا ۋەكىللىك قىلغۇچى بەلگىلەر قوشۇلغاندىلا، ئاندىن ئۆزۈنىڭ سوزۇق تاۋۇشلۇق شەكلىنى ھاسىل قىلىدۇ. ئەگەر سوزۇق تاۋۇش قوشۇلماي (ساكىن بەلگىسى بىلەن) كەلسە، ئۆزۈنىڭ ئەسلى تاۋۇشى «ئ» ئۆزۈك تاۋۇشى تەلەپپۇز قىلىنمىدۇ. مەسىلەن: تەئسىر (影响 taʔsir)، تەئخىر (延拖 taʔhir)، تەئكىد (强调 taʔkid)، تەئمىن (供给 taʔmin)، مەئمۇر (行政人员 maʔmur)، مۇئمىن (伊斯兰教徒 muʔmin) ۋە باشقىلار.

بىراق، مېنىڭ بۇ «يىگىرمە بەشىنچى ئۆزۈك تاۋۇش» قاراشىمغا ئاقايىسل كەسىپداشلارمۇ خېلى بار. ئۇلارنىڭ ئىنكار قىلىش پوزىتسىيىسى، بىلىشىمچە بايان قىلغان پىكىرلىرىنى مۇنداق ئىككى نۇقتىغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن: بىرىنچىسى، ئەرەبچە سۆزلەر ئۇيغۇرچىغا پارس تىلى ئارقىلىق كىرگەن، پارسچىدا «ئەيىن» ھەرپىنى تەلەپپۇز قىلمىنايدىغان ھەرپ دەيدۇ. ھالبۇكى، بىز ئۇنىسى چاغاتايچىدا تەلەپپۇز قىلمىغان دېسەك قانداق بولىدۇ؟ ئىككىنچىسى، ساماىلوۋىچ، يۇنس ئۇيغۇر

قاتارلىق مەشھۇر چاغاتايشۇناسلار ئۆز ئەسەرلىرىدە مۇنداق «چاغاتاي تىلىدا يېگىرمە بەشىنچى ئۈزۈك تاۋۇش بار» دېگەن گەپنى قىلغان ئەمەس. بۇخىل پىكىرلەرگە نىسبەتەن مېنىڭ جاۋابىم مۇنداق:

بىرىنچى، دەرۋەقە، ئۇيغۇرلار تارىختىتا، خۇسۇسەن چاغاتاي تىلى دەۋرىدە پارس تىلىدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان يېقىن تام قوشنا بولۇپ ئۇزۇشكەنتكەن، تىل جەھەتتە بىر - بىرىگە تەسىر قىلىشماسلىقى مۇمكىن ئەمەس. بىراق، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەرەبلەردىن، ئەرەبچىدىن بىۋاستە سۆز قوبۇل قىلماسلىقى تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى، ئۇيغۇرلارغا ئۇرئان ئوقۇشنى پارسلار ئۆگەتكەن دېگەن گەپ يوق. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ئىراق، مىسىرغا بېرىپ، ئىلىم تەھسىل قىلىشتا، مەككە - مەدىنىگە بېرىپ ھەج - تاۋاپ قىلىشتا، سودا تىجارەت قىلىشتا پارسلارنىڭ يېتىلەپ مېڭىشىغا قاراپ قالغانلىقى سوزلەنمەيدۇ. ئۇلار ئۆزلىرى بىۋاسىتە بېرىپ، بىۋاسىتە كېلىپ، ئەرەبلەر بىلەن بىۋاسىتە ئۇچرىشىپ، ئۆز ئارا مەدەنىيەت ئۆگىنىش، ئۆگىتىش قىلىشىپ كەلگەن. مۇشۇ جەريانىدا، ئۇلار ئۆزلىرى يوكسەك بىلگەن دىنىي ئېتىقاد تۈپەيلىدىن ئۇرغۇنلىغان ئەرەبچە سۆزلەرنى «تۇرئان - كالامۇللا» نىڭ تىلىنى «ئاللانىڭ تىلى» دەپ ئەتىۋارلاپ قوبۇل قىلغان. «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ تۈركىي تىلچە - ئەرەبچە قىلىپ تۈزۈلگەنلىكىنىڭ ئۆزى ئۇيغۇرلار بىلەن ئەرەبلەر ئارىسىدا بىۋاسىتە تىل ئۆگىنىش ۋە ئۆگىتىشنىڭ بولغانلىقىنى كۆچلۈك دەللىلەيدۇ. شۇڭا، بىزدىكى «تىلىمىزدىكى ئەرەبچە سۆزلەر بىزگە پارس تىلى ئارقىلىق كىرگەن» دېگەن ئەنئەنىۋى قاراشتا ئېغىر دەرىجىدىكى بىر تەرەپلىمىلىك بار دەپ قارايمەن.

ئىككىنچى، دۇرۇست، پارس تىلىدا «ئەيىن» ھەرپى تەلەپپۇز قىلىنمايدۇ دېيىلىدۇ. بىراق، بۇ مەسىلە پارس تىلى فونېتىكىسىدا تولىمۇ زىددىيەتلىك بايانلار بىلەن شەرھلىنىدۇ. ئالايلۇق:

«əyn字母是阿拉伯字母，这个字母在波斯语中是个有形无音的辅音字母。（请看：基础波斯语第56页，民族出版社1990年1月版）

«无音的辅音» (تاۋۇشسىز ئۈزۈك تاۋۇش) دېگىنى نېمىسى؟ تاۋۇش چىقىرىلمىسا، تاۋۇش بولمىسا، نېمىشقا ئۇنى «辅音» (ئۈزۈك تاۋۇش) دەيمىز؟ ئەگەر ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى، ئۇلار ئارقىدىنلار يەنە: «气下一屏不与元音母字拼读时，则要屏一下气» «əyn» 字母》 (ئەيىن) بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەندە، (ئۇ) نەپەسنىڭ بىر بوغۇلۇپ ئوتتۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.) دەپ taʾdad (سىنان)، maʾdən (مەنبەرال) دېگەن سۆزلەرنى مىسال قىلىدۇ. (يۇقىرىقى كىتاب 56 - بەت). مەن 1986 - يىلدىن 1988 - يىلغىچە، مەركىزى مىللەتلەر شۆيۈەنى بىلەن دۆلەتلىك

مىللىي ئىشلار كومىتېتى بېرلىشىپ، ئاچقان پارس تىلى سىنىپىغا ئوقۇغۇچى بولۇپ كىرىپ، سودا نەشرىياتى نەشىر قىلغان «پارسچە - خەنزۇچە لۇغەت» نىڭ مۇئەللىپلىرى ئىلىمىزنىڭ ئاتاقلىق پارس تىلى مۇتەخەسسىسلىرى، پروفېسسور جاڭ خوكۈنيەن (张鸿年) زېڭ يەنشىڭ (曾延生) ئەپەندىم، لى شياڭ (李湘) خانىملاردىن دەرس ئالغانىدىم. ئىككى يىللىق ئوقۇش جەريانىدا، بىز ئۇستازلارنىڭ «ئەيىن» ھەرپىنى ئوقۇغاندا «屏—下气» قىلىشلىرىنى تالاي قېتىم ئاڭلىدىم، مېنىڭ ئۆز قۇلىقىم بىلەن ئاڭلاپ سەزگىنىم شۇ بولدىكى، ئۇلار «tə?dad» «mə?dən» دېگەندەك سۆزلەرنى ئوقۇغاندا، «ئەيىن» ھەرپىنى ئەرەبلەردەك ئېغىز سىردلاڭغۇ بوغۇز تاۋۇشى تەلەپپۇز قىلمىسمۇ، «tə» بىلەن «dad» ئارىسىدا، «mə» بىلەن «dən» ئارىلىقىدا، «ئ» قىلىپ، نازۇككىنە بىرنى ئىنچىقلاپ ئوتتۇرىكەن. مېنىڭچە، بىر ھەرپ تاۋۇشسىز (无音) بولسا، ئۇنى «拼读» قىلىش (يەنى ئوقۇش، تەلەپپۇز قىلىش) مەسىلىسى مەۋجۇت بولمايدۇ. ئەمەلىيەتتە، مەزكۇر «ئەيىن» ھەرپى تاۋۇشى بار ئۇزۇك تاۋۇش بولغانلىقى ئۈچۈنلا بىز ئۇنى «拼读» قىلمىز (يەنى ئوقۇيمىز، تەلەپپۇز قىلىمىز) «拼读» قىلغان چاغدا، ئاشۇ بىزنى «屏—下气» قىلدۇرغان (يەنى نەپەسنىڭ بىر بوغۇملۇپ ئوتتۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان، بىرنى ئىنچىقلاتقان) نەرسە دەل ئاشۇ «ئەيىن» ھەرپىنىڭ تەلەپپۇزىدىن ئىبارەت، خالاس. ئۇنىڭ مۇھىمى، مەيلى قانداق بولسۇن، چاغاتاي تىلى مەسىلىلىرىنى جەزمەن پارس تىلى قائىدىسى بويىچە ھەل قىلىش مەجبۇرىيىتى يوق. شۇڭا، چاغاتاي تىلى، ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىنى پارس تىلىنىڭ تەيياز قىلىپى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇرچىنىڭ ئۆزىدە مەۋجۇت ئەمەلىيەتى بىلەن ھەل قىلىشىمىز، مەسىلىنى پاكىتقا ھۆرمەت قىلغان ئاساستا چۈشەندۈرۈشىمىز لازىم دەپ قارايمەن.

ئۇچىنچى، دۇرۇست، ساماىلوۋىچ، يۈنىس ئېكىمان قاتارلىقلار چاغاتاي تىلى تەتقىقاتى بويىچە جاپالىق ئەمگەك قىلىپ، بۈيۈك نەتىجە يارىتقان دۇنياۋىي ئالىملار. شۇ تۈپەيلى ئۇلار بىزنىڭ قەلب تۆرىمىزدە مۆھتەرەم ئورۇنغا ئىگە. بىراق، بىز ئۇلارنىڭ ھەربىر ئېغىز گېپىنى، ھەربىر جۈملىسىنى چېقىلغىلى بولمايدىغان مۇقەددەس دەستۇر قىلىۋالساق، بۇنداق ئىدىئالنى ئۇ ئالىملارنىڭ ئۆزلىرىمۇ راۋا كۆرمەس دەپ ئويلايمەن. چاغاتاي تىلى بىزنىڭ ئاتا - بوۋىمىزنىڭ تىلى، بىزنىڭ ھازىرقى تىلىمىزدا چاغاتاي تىلىنىڭ قالدۇقلىرى، تېرىك ئامىللىرى مەۋجۇد. ھالبۇكى، بىز مۇشۇ ئالاھىدىلىكىمىز بىلەن ئاشۇنداق چاغاتاي تىلىنى پەقەت ئومۇمىيلىق جەھەتتىنلا تەتقىق قىلغان، كېيىنكىرىت تەرەپلىرىگە، ئۇششاق ھەم ئىنچىكە تەرەپلىرىگە كۆڭۈل بۆلۈشكە بولسا يەنىلا شارائىت يار بەرمىگەن، يەنىلا پۇرسەت بولمىغان چوڭ ئالىملارنىڭ تىرىشچانلىقىغا بەزى مەسىلىلىرىنى بىز

تونۇۋالساق، ھېچقانداق غەلىتە ئىش بولمايدۇ، دەپ ھېسابلايمەن.
مەن چاغاتاي تىلىدا «ئ» دەيدىغان بىر ئۇزۇك تاۋۇش بولغانىدى دېيىشتە، تۆۋەندىكىلەرنى ئاساس قىلىمەن:
بىرىنچى، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگىلا خاس بولغان فونېتىك ئالاھىدىلىكلىرى ئېچىدە، تەلەپپۇزغا بېسىقچىلىقتىن ياكى ئېنىق ئاڭلاتقىلى بولمايدىغان ياكى تەلەپپۇز قىلغۇچىنىڭ ئۆزىگە ئوشۇقچە تۇيۇلىدىغان بەزى تىل تاۋۇشلىرى مۇئەييەن تىل شارائىتىدا نۇتۇقتا چۈشۈرۈپ قويۇلىدىغان، ئۇ تەلەپپۇز قىلىنغان چاغدا قىسقا سوزۇق تاۋۇشلۇق بولغان بوغۇم مەزكۇر تىل تاۋۇشى (يەنى ئۇزۇك تاۋۇش) چۈشۈپ قالغانلىقى ئۈچۈن، ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق بوغۇمغا ئايلىنىپ كېتىدىغان ئەنئەنىۋى ئادەت بار. مەسىلەن:

| قەدىمدە | | ھازىر |
|---|---|---|
| ئۆتكەرمە | (ətkərmə) | ətkə:mə |
| كارناي | (karnay) | ka:nay |
| خەرمەن | (hərmən) | ha:man |
| ئەھمەد | (əhməd) | ə:mət |
| گەردەن | (gərdən) | gə:dən |
| سەھۋەن | (səhwən) | sə:wən |

ھازىرقى تىلىمىزدىكى «sə:rimək» سۆزىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرچىدا «sədrəmək» تەلەپپۇز قىلىناتتى. مەسىلەن، «بىرى دېپ سۆزدەلى خۇسرەۋغە تېگرۇ، بىرى دېپ ئېلىتالى باشنى ئايرۇ.» (بىرى خۇسرەۋنىڭ ئالدىغا سۆزەيلى (sə:rəyli) دېسە، بىرى بېشىنى كېسىپ ئېپكېتەيلى، دەيتتىى) [ناۋايى: «فەرھاد - شىرىن» دىن. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان «چاغاتاي تىلى» ناملىق كىتاب، 73 - بەت]
كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، يۇقىرىدىكى سۆزلەر تەركىبىدىكى «ر، ھ، د» ئۇزۇك تاۋۇشلىرى ئۆز زامانىسىدا تەلەپپۇز قىلىنمىغان بولسا، مەزكۇر سۆزلەرنىڭ بۈگۈنكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق شەكىللىرى بولمىغان بولاتتى. بۇ — پاكىت. بىز مۇشۇ پاكىت ئاساسىدا مۇنداق خۇلاسىگە كېلىشكە ھەقلىقمىز:
چاغاتاي تىلى دەۋردە ئەرەبچىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر تەركىبىدىكى «ئەين»، «ئەلف» ۋە «ھەمزە» ھەرپلىرى ئۇزۇك تاۋۇش «ئ» [?] تەلەپپۇز قىلىنىپ ئىشلىتىلگەن. ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال ئەمەلىيىتىدىن ئۆتكەن بۇ ئۇزۇك تاۋۇش تەلەپپۇزغا بېسىقچىلىقى سەۋەبلىك، ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتى بويىچە زامانىسىغا كەلگەندە، نۇتۇقتا چۈشۈرۈپ قويۇلىدىغان بولغان. ئەنە ئۇزۇز زامانىسىدا تەلەپپۇز قىلىنغانلىقى ئۈچۈنلا، ئۇ ئەسلىدە تەۋە بولغان قىسقا

سوزۇق تاۋۇشلۇق بوغۇم مەزكۇر ئۇزۇك تاۋۇش چۈشۈپ قالغانلىق بىلەن ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق بوغۇمغا ئايلىنىپ كەتكەن.

مەسىلەن: چاغاتاي تىلىدا («بۇلاق» ژۇرنىلى قاتارلىقلاردىن ئېلىندى) هازىرقى تىلىمىزدا (ئىملا ۋە تەلەپپۇز لۇغىتىمىزدىن ئېلىندى)

| | | |
|---|---|---|
| تەئتىل | [tə?til] | tə:til |
| تەئسىر | [tə?sir] | tə:sir |
| تەئخىر | [tə?hir] | tə:hir |
| تەئنە | [tə?nə] | tə:nə |
| يەئنى | [yə?ni] | yə:ni |
| بەئزى | [bə?zi] | bə:zi |
| مەئلۇم | [mə?lum] | mə:lum |
| كەئبە | [kə?bə] | kə:bə |
| شوئلە | [xo?lə] | xo:la |
| مەئنا | [mə?na] | mə:nə |
| مۇئجىزە | [mə?jizə] | mə:jizə |
| مۇئمىن | [mə?min] | mə:min |
| نېئمەت | [nə?mət] | nə:mət |

ئەككىنچى، ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىدا، تەلەپپۇزدا تىلغا كىرىشىپ بەرمەيدىغان ياكى تازا ئېنىق تەلەپپۇز قىلغىلى بولمايدىغان، نۇتۇقتا بىئەپ تۇيۇلمىدىغان بەزى تىل تاۋۇشلىرى تەلەپپۇزى ئوڭايراق ياكى ئوچۇق ئاڭلاتقىلى بولمىدىغان تاۋۇشلارغا ئالماشتۇرۇۋېتىلمىدىغان ئېنىقنىشى ئادەت بار. ئالايلۇق:

قەدىمدە هازىر

ئۇد ئۇي

نەبرە نەۋرە

زەھمەت زەخمەت

ئەھمەد ئەخمەت

هازىرقى تىلىمىزدىكى «سارغايماق»، «قارايماق» سۆزلىرىمۇ قەدىمدە «سارغارماق»، «قارارماق» تەلەپپۇز قىلىناتتى. مەسىلەن، «قارارىپ دۇدى بىرلە خانۇمانىم» («ئۇنداق» ئىسى بىلەن ئۇي - ماكانىم قارايدى) [ناۋايى: «فەرھاد - شىرىن» دىن.

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن «چاغاتاي تىلى» 79 - بەت.]

ئۇيغۇر تىلىنىڭ بۇ خاس فونېتىكىلىق خۇسۇسىيىتى ئەرەبچىدىن قوبۇل قىلىنىپ ئۆزلەشكەن «ئ» ئۈزۈك تاۋۇشلۇق چاغاتايچە سۆزلەرگىمۇ ئۆزكۈچىنى كۆرسەتكەن. يەنى چاغاتاي تىلىدىكى «ئ» ئۈزۈك تاۋۇشلۇق بەزى سۆزلەر زامانىمىزغا كەلگەندە «ي» ئۈزۈك تاۋۇشلۇق سۆزلەرگە ئايلىنىپ كەتكەن. مەسىلەن:

| چاغاتايچىدا | | هازىرقى تىلىمىزدا |
|---|---|---|
| سەئدىن | [sə?din] | saydin |
| سەئدۇللا | [sə?dulla] | saydulla |
| مەئدە | [mə?də] | məydə |
| فېئىل | [fe?l] | پەيل |

دېمەك، ئەگەر «ئ» ئۈزۈك تاۋۇشى چاغاتاي تىلىدا تەلەپپۇز قىلىنمىغان بولسا، بۈگۈنكى كۈندە ئۇنىڭ «ي» ئۈزۈك تاۋۇشىغا ئايلىنىپ كەتكەنلىكى كۆرۈلمەس ئىدى.

ئۇچىنچى، «ئ» ئۈزۈك تاۋۇشى ئۇيغۇرلار تەلەپپۇز قىلالمايدىغان ۋە ئۇيغۇر تىلىدا ئەزەلدىن يوق تاۋۇشمۇ ئەمەس. ئالايلۇق، بۈيۈك ئالىم مەھمۇت قەشقەرى ئۆز دىۋانىدا «ئائە» [a?] دېگەن بىر سۆزنى بېرىپ، ئۇنى «ھەيران قېلىش ۋە ئەجەبلىنىشنى بىلدۈرىدىغان سۆز» دەپ ئىزاھلىغان ۋە «ئول مەنى ئاڭ قىلدى» (ئۇ مېنى ھەيران قالدۇردى) دېگەن مىسالنى كۆرسەتكەن. [ «تۈركىي تىللار دىۋانى» (ئۇيغۇرچە) 1 - توم 55 - بەت. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980 - يىل 8 - ئاي نەشرى] مانا ئەپسۇس، بۇ سۆزنىڭ تىرانسكرىپسىيىسى سەۋەنلىكتىن «a» (يەنى a:) قىلىپ قويۇلغان. «دىۋان» 1 - توم، 107 - بەتتىن 112 - بەتكىچە بولغان ئاربىلىقتا، بىرىلگەن سۆزلەرنىڭ ھەممىسى گۇۋاھ بولۇپ تۇرۇپتۇكى، مەھمۇت قەشقەرى «a:»(a) ئۈزۈن سوزۇق تاۋۇشنى ئۇستىگە زەبەر بەلگىسى قويۇلغان ئىككى «ئەلىف» ھەرپى بىلەن ئىپادىلىگەن. مەسىلەن، «a:y ،a:x ،a:s ،a:r ،a:z ،a:q ،a:t» دېگەن سۆزلەردە، «a:» ئۇچۇن ئىككى «ئەلىف» ئىشلىتىپ، «ساكىن» بەلگىسىنى ئۈزۈك تاۋۇشلار «y ،x ،s ،r ،z ،q ،t» لارنىڭ ئۇستىگە قويغان. ئەمما، «ئائە» [a?] سۆزى ئۇچۇن بولسا، زەبەرنىڭ بىر «ئەلىف» يېزىپ، يېنىدىكى ئىككىنچى «ئەلىف» ھەرپىنىڭ ئۇستىگە چىرايلىق قىلىپ بىر «ساكىن» بەلگىسى قويغان. (بىرىلگەن مىسالدىنمۇ شۇنداق.) مەزكۇر ساكىن بەلگىسى ئاشۇ بەلگە ئاستىدا تۇرغان «ئەلىف» نىڭ ئەسلى تاۋۇشى «ئ» [ ] ئۈزۈك تاۋۇشىنى تەلەپپۇز قىلىنىڭ دېگەنلىك بولمىدۇ دەپ قارايمەن.

ئەمەلىيەتتە، ھېلمەممۇ بىز قاتتىق ھەيرانلىق ۋە تەئەججۇب ئىلكىگە چۈشسەك «ئاۋ، مانا، ئۇۋ، بۇۋ...» دەپ كېتىمىز.

تۆتىنچى، خەلقىمىز ئىچىدە، ھېلىمەممۇ چاغاتايچە قوليازمىلاردىكى، قۇرئاندىكى «ساكىن» لىق «ئەين، ئەلىف ۋە ھەمزە» ھەرپلىرىنى ئۈزۈك تاۋۇش «ئ» تەلەپپۇز قىلمىدىغانلار بار. ئالايلۇق، خەتمىدىن ئۆتكەن قارىلار، دىنىي زاتلار قۇرئان كەرىم سۈرىلىرىنى تىلاۋەت قىلغاندا ياكى «ھەدىس» ئىبارىلىرىنى ئوقۇغۇچ مەسىلە قىلمىشقانلىرىدا، «مۇئمىنۇن ۋە مۇئمىنات»، «ئاللانىڭ نېئمىتى» دېگەندەك سۆزلەردە، ئاشۇ ئۈزۈك تاۋۇش «ئ» نى ناھايىتىمۇ ئېنىق تەلەپپۇز قىلغان ھالدا ئېيتىدۇ.

ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ مەدەنىي ھاياتىدا يېگىدىن شەكىللەنگەن بىر خىل تىل ھەقلىق يوسۇندا دەسلەپ شۇ مىللەت زىيالىيلىرى تەرىپىدىن ئىشلىتىلىدۇ، ئالدى بىلەن زىيالىيلار ئارىسىدا ئومۇملىشىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۆز زامانىسىدىكى چاغاتاي تىلىنى «ئالدى بىلەن موللاملارنىڭ (زىيالىيلارنىڭ) تىلى بولغانىدى» دېيىشىمۇ توغرا. ئەمدى، چاغاتاي تىلى دەۋرىدىكى موللىلارنىڭ پۈشتىدىن بولغان ھازىرقى زامان ئۇيغۇر قارىلىرىنىڭ «ئ» ئۈزۈك تاۋۇشنى ئەينەن تەلەپپۇز قىلىپ ئىشلىتىۋاتقانلىقىنىڭ ئۆزى بىزنىڭ ماۋزۇيىمىزدىكى مەسىلىنىڭ ھەقىقەتلىكىگە جانلىق پاكىت ۋە تىرىك شاھىت بولالايدۇ دەپ قارايمەن.

خۇلاسە قىلغاندا، چاغاتاي تىلىدا ھەقىقەتەنمۇ «ئ» دەيدىغان بىر ئۈزۈك تاۋۇش ئىستېمال قىلىنغان. بىراق، قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، «ئ» ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ كەڭ دائىرىلىك قوللىنىلغانلىقىنى سۆزلەنمەيدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئومۇمىي ئىستېمالىدىمۇ «ئ» دەيدىغان ئۈزۈك تاۋۇش يوق. بۇ ھال بىر مىللەت تىلى فونېتىكىسىنىڭ تولىمۇ نازۇك، خاسلىققا ئىگە بولىدىغانلىقىنى، باشقا مىللەت تىلىنىڭ تەسىرىدە شەكىللەنگەن ھەرقانداق فونېتىك ھادىسىلەرنىڭ ھامان ئومۇمىيۈزلۈك ئۆزگىشىپ كېتەلمەيدىغانلىقىنى، ئاقىۋەت شاللاپ چىقىرىۋېتىلىدىغانلىقىنى يەنە ئۆزىگە خاس فونېتىك خۇسۇسىيەت ئاساسىدا ئۆزگەرتىۋېتىلىدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

# ژۇرنلىمىزنىڭ 1990- يىللىق ئومۇمىي مۇندەرىجىسى


پارتىيىنىڭ رەھبەرلىك يادرولۇق رولىدا چىڭ تۇرۇش كېرەك ..... ..... .....

قەدىمكى ئەجداتلىرىمىزنىڭ دەرەخقە چوقۇنۇش ئېتىقادى توغرىسىدا ...
..... راھىلە داۋۇت (1 - سان 78 - بەت)
ئىپتىدائىي ئېتىقاد بىلەن دىنىنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا .....
..... ئابدۇكېرىم رەھمان (2 - سان 59 - بەت)
نوروز بايرىمى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي قاتلىمى توغرىسىدا .....
..... ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەت ئىمىن (3 - سان 25 - بەت)
«قۇتادغۇ بىلىك» ماتارىسپ ئىدىيىسىنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتى .....
..... ئابدۇللا ئۆمەر (2 - سان 72 - بەت)
ئۇيغۇرلاردىكى سېھرىگەرلىك ئادەتلىرى توغرىسىدا .....
..... ئوسمان ئىسمايىل (3 - سان 56 - بەت)
قومۇل دېگەن نام توغرىسىدا يېڭى مۇلاھىزە .....
..... ئارسلان ئابدۇللا (1 - سان 84 - بەت)
«12 - ئاپرېل» سىياسىي ئۆزگىرىشىنىڭ ئالدى كەينىدىكى بەزى ئەھۋاللار توغرىسىدا .....مەھمۇتجان ئاسىم (1 - سان 109 - بەت)
يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب دەۋرىدە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭدا ئېلىپ بارغان كۆرەشلىرىدىن خاتىرە «خاتىرە يېزىش گۈرۈپپىسى»...
..... ن. ئەھمەدى تەرجىمىسى (1 - 2 - 3 - سان)
ئۇرخۇن - يېنىسەي مەڭگۈ تاشلىرىنىڭ تېپىلىشى .....
..... تۇرسۇن ھوشۇر (2 - سان 118 - بەت)
سوۋېت ئۇيغۇرلىرى ھەققىدە ..... ھاكىم جاپپار (2 - سان 126 - بەت)
ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھەققىدە.....مەھمۇتجان ئاسىم (3 - سان 112 - ب)
يىپەك يولىنىڭ تۇڭ-ۇنسى — شىنجاڭ .....
..... ئابدۇكېرىم رەھمان، غەيرەتجان ئوسمان (4 - سان 14 - بەت)
مەلىكە ئاسىنا ۋە غەربىي دىيار مەدەنىيىتى .....
..... ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەت ئىمىن (4 - سان 28 - بەت)
ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرى بىلەن بولغان دوستانە مۇناسىۋەتلىرى .....ئەھمەتئوللا خوجا (4 - سان 38 - بەت)
«ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» ھەققىدە ..... مەھمۇتجان ئاسىم (4 - سان 45 - بەت)
«تارىخىي خاتىرىلەر» دىكى ئارشاكلار خانلىقى توغرىسىدا .....

شىرىن قۇربان (4 - سان 62 - بەت) .....
يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئالىم - جامالىدىن .....
ئابلىز مۇھەممەت سايرامى (4 - سان 70 - بەت) .....
يوغۇرلار ھەققىدە خاتىرە ... راھىلە داۋۇت، كوممۇنا جانبۇر (4 - سان 79 - بەت)
سېلىشتۇرما ئەدەبىيات ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى سېلىشتۇرما ئەتتىقات
توغرىسىدا ..... ئەنسۇر تاجىدىن (1 - سان 48 - بەت)
ما دەنىيەت ئانتروپولوگىيىسى ھەققىدە .....
..... شىرىن قۇربان (2 - سان 106 - بەت)
مەشھۇر تاتار شائىرى ئابدۇللا توقاي شېئىرلىرىنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرى
توغرىسىدا ..... رەھمۇتۇللا جارى (3 - سان 43 - بەت)
ئوخشۇتۇش توغرىسىدا ئىزدىنىش .....
..... ئارسلان ئابدۇللا (3 - سان 67 - بەت)
بەزى يەر - جاي ناملىرىنىڭ ئېتمولوگىيىسى ھەققىدە .....
..... رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا (1 - سان 98 - بەت)
لۇغەتتىن چىقىرىۋېتىلگەن بىر سۆز توغرىسىدا .....
..... ئابدۇرۇپ پولات (1 - سان 102 - بەت)
كومپىكتورلۇق ۋە ئۇنىڭدىكى بەزى تېخنىكىلىق مەسىلىلەر .....
..... ئوسمان ئۆمەر (2 - سان 82 - بەت)
كەلپىن شۇنىسى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش .....
..... ئىسلام يۇسۇپ (2 - سان 98 - بەت)
ئىچكى سىمانتىكىلىق قۇرۇلمىنىڭ تەرجىمىسى توغرىسىدا .....
..... ئابدۇشۇكۇر ھەسەن، گاۋلىچىن (3 - سان 88 - بەت)
كۆپ مەنىلىك سۆز ۋە سۆزنىڭ كۆپ مەنىسى ھەققىدە .....
..... مەمتىلى دانى (3 - سان 104 - بەت)
قەدىمكى خەنزۇ تىلىدا يېزىلغان ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلىش ھەققىدە
..... چىن شىمىنىڭ (4 - سان 120 - بەت)
چاغاتاي تىلىدىكى 25 - ئۇزۇك تاۋۇش «ئ» [ʼ] توغرىسىدا .....
..... ئابدۇرۇپ پولات (4 - سان 134 - بەت)

# 新疆大学学报

（哲学社会科学维文版）

1990年 第4期

（总第44期）


# 目　录


文学与政治关系中的几个问题 ……艾孜木·卡斯木

丝绸之路的枢纽——新疆 …… 阿不都克力木·热合曼、艾来提江·乌斯曼

阿史那公主与西域艺术 ……阿不都许库尔·穆罕默德依明

高昌汗国与中原地区的友好关系 ……艾比布拉·霍加

三区革命是中国新民主主义革命的一部分（续） ……麦合穆提江·阿斯木

论《史记》中的安息王朝 ……西仁·库尔班

元朝时期的维吾尔学者贾玛力丁 ……阿不力孜·买买提沙衣拉木

关于裕固人 ……热衣拉·达吾提，卡木纳

坚持马克思主义法律观，科学认识我国法的本质属性 ……港实

掌握好大学生的思想心理特征，加强政治思想教育 ……伊力哈木·亚生

论汉语古籍文献的翻译问题 ……陈世明

浅谈察合台语中的第二十五个辅音《ئ》[ʔ] …… 阿布都肉甫·普拉提



جاۋابكار مۇھەررلىر: كۆرەش مەھمۇت

# Journal of Xinjiang University

## (Philosophy and Social Sciences, Uyghur Edition)

No 4. 1990 (Total: No. 44)


### Contents


Some theoretical issues of the Relationship between Literature and Politics··· ·····*Aizim Kasim*

The Meeting on the Silk Road—Xinjiang ····· *Abdukerem Rahmaa Ghairat Osman*

Asina Princess and the Art of the Western Regions·····*Abduxukur Muhammatimin*

The Friendly Relationship between Idkud Uyghur Han Dynasty and Zhongyuen District ····· *Hibibulla Huja*

The Three Regions Revolution is a part of the Chinese New - demo cratic Revolution (Continuation) ····· *Mahmutjan Asim*

On the Arxak Dynasty in the «Historical Records»·····*Xiren Kurban*

Uyghur Scholar Jamaldin during the Yuan Dynasty ·····*Abliz Mamatsayrami*

A discursion on Yugur ····· *Rayila Dawut, Kamuna*

To Adhere to Marxist Legal View and to realize the Nature Attribute of Our Law ····· *Gang Shi*

To Grasp the Ideological and Psychological Characteristics of University Students and to Strengthen Political and Ideological Education ····· ····· *Ilham Yasen*

A Preliminary Inquiry in Translating Ancient Chinese Articles ····· ····· *Chen Shiming*

A Talk on the Twenty - fifth Consonant « ﻍ » « ﻕ » in Qagtay Language ····· ····· *Abdurup Polat*



قۇزغۇچى: «شىنجاڭ داشۋ ئىلمىي ژۇرنىلى» تەھرىر بۆلۈمى

باشقۇرغۇچى: شىنجاڭ داشۋ

باش مۇھەررىر: نىجات ئەھمەتجان

شىنجاڭ داشۋ باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى

ئۇرۇمچى ھەمەرلىك پوچتا ئىدارىسى تارقىتىدۇ

ھەلىكەت ئېچىدىكى مەرقايىس پوچتخانىلار مۇھتىرى قوبۇل قىلىدۇ

ھەلىكەت ئېچىدىكى بىرتۇتاش نۇمۇرى CN65 — 1035/C

新疆大学学报

JOURNAL OF XINJIANG UNIVERSITY

(哲学社会科学维文版)

季 刊

发行范围：公开发行

国内统一刊号CN65 — 1035/C

بۇ ژۇرنال ئىشكارا تارقىتىلىدۇ. ۋاكالەت نومۇرى: 13 — 58. باھاسى: 1.00 يۈەن